

УЛУТ ХЕЛ

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү

БО СЕТКҮҮЛДЕ:

К. КУДАЖЫ. Дирде-Макдо (шини)

М. ЭРГЕП. Буурул кежеге

М. ХОВАЛЫГ. Ыт угааны

ЛО. САН ТҮПТЕП. Номналым сүүзүшү

Ю. КЮНЗЕГЕШ. Сөөлгү шүлүктөр

СЕНГЕЛ, СИНЬЦЗЯН ТЫВАЛАРЫ

Омар ХАЙЯМ. Рубаилер

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

С. КОМБУ. Лириктиг шүлүк сайгарылгазы

С. ОЮН. "Арзылаң-Күдерең" дугайында

УЛУГ-ХЕМ

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

1 (28) 105 2001

“Улуг-Хем”
~~сеткүүлүн~~ редакциязы

ИЗЫЛ

Чогаалдарның
машинага
ийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алып

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялавас,
дедир эгитпес.

Авторларның бодалы
редакцияның туружу-биле
дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүн парлаарда “Улуг-Хем”
сеткүүлге парламенттинганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң үндөзилекчилери: Тыва Республиканың Чазаа,
Парлаалга болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар
эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң чогаалчы коллективи.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели.

Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээ-
лер ченсектерининг талазы-биле хоойлужудулгаларын сагырын
хынаар база бүрүткээр Тыва Республикада девискээр эргеле-
линге сеткүүлдү бүрүткээп.

Бүрүткеткен дугаары — Т-00028

47/25/86

У 4702580600—3
133/01— 2000

ББК 84—4—5 Тув.
“Улуг-Хем” сеткүүл, 2001.

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы

ДИРДЕ-МАКДО

(Ийи көжегелиг, сес көргүзүглүг, фантастиктиг, оюн-баштак шии)

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

1. ДИРДЕ-МАКДО — өске делегейден келген киж
2. ӨЛБЕШБИЛИ — тывызык киж
3. АЧА — дарган ирей
4. АВА — белиңизер кадай
5. ЧЫЖЫРГАНА — оларның уруу
6. АЛДАРСЛАВ — оларның күдээзи

Шииде болуушкуннар бистиң хүннеривисте эртип турар. Шииде аныяк оолдар, кыстар, лама-хам башкылар, коммерсан-тылар, сайгарлыкчылар, садыгжылар, данчаатылар, чиижең-нер, эзирик кижилер, депутаттарга кандидаттар, корреспон-дентилер киржип турар.

Шииниң болуп турар черлерин өскертип ап, кожамыктар-ны чер-черлерниң айы-биле таарыштырып ап болур.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

Бирги көргүзүг

Эн тайгада чаңгыс өг. Кажаа-хораа. Аалдың ишти куда-дойга белеткенген, дүүрэн турар. Азяш-чем, аяк-сава, арага-дары, көгээржиктер, Келин кыс Чыжыргананы эш-өөрү каас-

таан, кедирген, салбак чажын өрээн, чалаа-караларын, чавагаларын баглаан, ырлашкан турарлар:

Турбас оюн эзертеңер,	Хилинчектиг кижиги төлүн
Думаалайын кедириңер.	Хилетпейин эдertiңер.
Чараш оюн эзертеңер,	Хилиң ышкаш, кара чажын
Чавагазын салбактаңар.	Дырап берип эдилеңер.

Күдээ оол Алдарславты өөрү хепкерген, оттук-бижээн азындырган, торгу тонун кедирген, ырлаан-хөөмейлээн турарлар:

Аң-на чедер ала-дайны	Бөрү чедер бөкпек-ойну
Арттар ажыр мунуксаар мен.	Мөөрүк ажыр мунуксаар мен.
Аккыр өгдө кулугурнуң	Бөдөй өгдө кулугурнуң
Алдын билээ болуксаар мен.	Меңгүн билээ болуксаар мен.

Өгдө аъш-чем, сава-саңга белеткээн улус аныяктарга улажы бээр:

Рыноктуң кээрин билбейн,	Базаарактың кээрин билбейн,
Ырлап-шоорлап орган-на бис.	Майтап-шортап орган-на бис.
Рыногу чедип кээрге,	Базаарагы чедип кээрге,
Ыргая-ла берген-не бис.	Майтая-ла берген-не бис.

Хенертен ыт-дааш үнген соонда, Өлбешбили чеде хонуп кээр. Чон кайгай бээр.

ӨЛБЕШБИЛИ (*шулуктээр*). Хоругдалда Өлбешбили
Хонуун санап олур-ла ыйнаан.
Хосталгада эш-ле-өөрү
Кочулап каап турулар боор.

Экии, ха-дума, привет, привет! Өлбес сарыг Өлбешбили-дир мен! Силер арай соора ырлажып тур силер, мынчаар ырлаар чоор:

Ырлавас дээш ырлавас бис,	Майтаvas дээш майтаvas бис,
Ырлавытса ыңдынныг бис.	Майтавытса балалыг бис.
Ырлавас дээш ырлавытса,	Майтаvas дээш майтавытса,
Рыногуң ыргая бээр.	Базаарагың майтая бээр.

Шын-дыр бе, дуңмаларым? Ынчаар ырлаар чоор. Ам меңээ аъш-чемиңерден салып туруңар.

ҮННЕР. Оош-оош!

АВА (*белиңнеп*). Ок-ок даадым, рыногуң ыргаш диди бе...

АЧА (*магадап*). Шын-дыр харын. Кижиги ашпас эжик кайдал, кижиги кирбес өг кайдал? Аалчыга аъш-чемден салыңар.

АВА (*кайгап*). Өлбеш, өлбеш, даадым. Силер грузин кижиги силер бе? Ындыг бе дээрге, суг тывалаар.

ӨЛБЕШБИЛИ. Адым ыңдыг боордан, адам тыва кижиги мен. Кандан дээр. Өске кижилерден чаңгыс ылгалым бо: өлүм чок кижиги мен. Кавказ кызарга-даа өлбээн мен, КамаЗ базарга-даа өлбээн мен. Өлбешбилиниң өлбес чылдагааны база бар. Бо дириг чо-

раан назынымда хилинчек кылып көрбээн мен — доос-кара-даа доңгайтыр базып көрбээн мен, дыр-тык-байлаң тыны безин үзүп көрбээн мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, араттың арыг ханныг оглу мен.

АЧА. Ынчаарга ам канчап төрөлдежи бергенивис ол?

ӨЛБЕШБИЛИ (*тывызык*). Силер болза, мээң оглум-нуң оглу, кадайымның кады төрээн дуңмазы кижидир силер.

АЧА (*кайгап*). А бо мээң кадайым болза?

ӨЛБЕШБИЛИ. Ол мырыңай тодаргай. Силерниң кадайыңар болза, мээң уруумнуң уруу, кадайымның кады төрээн дуңмазы кижидир.

АЧА (*улам кайгап*). Ынчаарга бис ийи ашак-кадай төрөл улус ышкажыл бис? Өгленчип болбас.

ӨЛБЕШБИЛИ (*серте чок*). Кудашкылар-дыр силер ийин. Кожанажып-даа болур, коошпалажып-даа болур.

АВА. Ок-ок, кажанажыр, коошпалажыр даадым.

АЧА (*чөгенип*). Теве чиир теде, кижичиир теде, ком чиир теде деп кыдат сарыг тывызык-биле дөмей чүве-дир оң.

ӨЛБЕШБИЛИ. Хей черге дүктүг баштарыңар түүретпеңер. Баштак чугаа-дыр. Ынчалза-даа силерниң урууңар Чыжыргана мээң чыжыр алдын чээним, силерниң күдээңер Алдарслав мээң алдын чыжыр дуңмам шын чүве. Арагаңар кудуп туруңар.

АЧА. Силерниң аксы-сөзүңерни дыңнаарга, болбаа-зын эртемниг кижичи ышкаш-тыр силер.

ӨЛБЕШБИЛИ. Ол дугайын чугаалааш чоор. Ак-даа, кара-даа университеттер дооскан мен. Агын Москвага, каразын Кызылга дооскан мен. (*Ырлаар*).

Акшазы чок Алкашбили

Өнчүзү чок Өлбешбили

Аштап-суксап чору-ла боор.

Өөжү эдип чору-ла боор.

Акшалыг-ла акылары

Өнчүлүг-ле өөрлери

Амыр пактап турулар боор.

Өлүр пактап турулар боор.

(*Боостаазы кыйтыгайндыр эдер*). Чүгө дашка куруг тургузар улус силер? (*Чыжыргана-биле Алдарслав-ка.*) Силерни билип тур мен, уругларым. Даарта улуг херек бүдүрер деп турар-дыр силер. Мен төөгүчү кижичи мен, ынчангаш билир мен. Ынакшыл дээрге, революция-дыр! Ам удуулуңар. Улуг херек бүдүрерде, удуу дыштанып алыр херек. Даарта ажил-херээңерни адаи-еңер-даа эвес, акыңар мен бүдүрүп бээр мен. Мен МГУ-га Горбачев-биле кады өөренип турган мен. Ол

мээң эжим-дир. Ооң калган Райказы меңээ туралаар чүве.

Өлбешбили аптаралар баарыңа дүрүжүп чыдып алыр. Өгдө кижилер база чыткылап алыр. Өг ишти караңгылай бээр. Кезек үзүктелиишкин. Оон дааш-шимээн үнөр, өг ишти янзы-бүрү өңнөр-биле чырыткыланып эгелээр.

ЧЫЖЫРГАНА (*тура халааш*). Аа! Авай-ачай! Слава! Күжүр даайым, Өлбөш! Даштын чүү туруп алганы ол? Тургулаңар! Дадайым бааш! Дүргөн үнүп көрүңер! Машина бе? Самолет бе? Улуг тавак-даа ышкаш!

Өг ишти шупту тура халчыр.

АВА (*эжикти бакылапкаш, белиңнеп тейлээр*). Ой, өршээ! Тавак сен бе, тавак сен бе даадым" Авыра-азыра! Машина бе дээрге, дугуйлары чок, самолет бе дээрге, чалгыннары чок. Ашак, ашак, оода сен чүге чыдар кижиги сен? Чүү ындыг кылагар амытан кээп туруп алганы ол? Ындыг чүвени кым көрүп чораан? Ашак, ашак!

АЧА (*шуглак иштинде химиренир*). Аа хупура, оон корткаш чоор сен, кадай. Удавас соңгулдаалар болур ийик чоп? Бо кончуг депутаттарга кандидаттарның калчаарап турарлары ол-дур. Кандыг-даа иштики, даштыкы машиналар мунуп алган хап чоруур чүвелер болбас ийикпе.

ЧЫЖЫРГАНА. Ой шынап, ракета бузундузу эвес чүве бе? Бистиң Кара-Хөл кырынга чеже-даа ындыг кезектер дүштүлөр чоп? Солуннарга бижип, телевизорга көргүзүп турдулар. Хой кадарып чорааш, оларның бирээзин көргөн мен. Чоп ындыг эвес чүве чоржук.

АВА (*коргуп*). Айыылдыг чүвелер дижик, көрүнчүктерим, көрүнчүктерим даадым, төлдерим! Халдавырлыг херелдерлиг. Өршээ, өршээ!

ЧЫЖЫРГАНА. Реактивтиг херелдер аарыы тарадыр. Оода сен база туруп көрден, Слава.

АЛДАРСЛАВ (*шуглак иштинден*). Билдингир чүведир ийин. Ужар-тавактарның бирээзи кээп хонупканы ол-дур. Оон корткаш чоор силер, хонуп алгаш, баар черинче ужуп чоруй-ла баргай. Эрзинниң-даа, Улуг-Хемниң-даа кырынга ужуп чоруп турдулар. Оон читкилей бержиктер чоп? Бээр кел, Чыжыр, удуул!

ӨЛБЕШБИЛИ (*эжиктен барып бакылапкаш*). Аа сусаарус, бо сусаарус! НЛО! Неизвестный летающий объект! Кандидаттар-даа, депутаттар-даа болза,

өске планеталардан аалчылар-даа болза, эртен чер чырый бээрге, барып хөөрежир бис харын. Арагазын ижер чүве. Ол чокка суксаар сураарус болгай мен. Таакпылаар талаар чүве, талазындан чарлыр чүве, арагалаар анчыг чүве, амыраандан чарлыр чүве.

Өг ишти катап удуй бээр.

Ийиги көргүзүг

Даң адып, чер чырый бээр. Өг ишти шупту үнгөш, дүне кээп хонупкан кылагар тавакты коргуп-иргип көрө бээрлер.

АВА. Артында самолет ышкаш, соңгаларлыг.

АЛДАРСЛАВ. Оларны иллюминаторлар дээр.

ЧЫЖЫРГАНА. Барып-барып чалгыннары чок, мындыг тырыкы чүве канчап ужар дээр силер? Азы чер кыры-биле дукпуртуланып келди ыйнаан?

АВА (*соңгаларын бакылапкаш*). Ок-ок, даадым, дириг сен бе, дириг сен бе? Достак-чаак, достак-чаак даадым. Ында кижиге ышкаш чүве олур. Чаактары достак-достак, карактары кылагар, суг-чинчилери-ле. Кижиге-бүрүс деп амытан ол чүве эвес бе, көрүнчүктерим?

АЧА (*тоовас*). Ынаар сарбашкын канчап кире бээр чүвөл? Дүне-ле чугааладым, бо кончуг кандидаттар дээр ааспырактарның бирээзи болгай аан. Соңгукчуларның идегелин чаалап алыр дээш, чүнү-даа канчап турар албатылар ышкакжыл.

АЛДАРСЛАВ (*база бакылааш*). Кижизинде-ле кижиге, ынчалза-даа ындыг кижиге черле көрбөөн мен.

ЧЫЖЫРГАНА. Бистиң чернии эвес-тир, кайы орандан келген деп бодаар сен, Алдар?

АЛДАРСЛАВ. Кымы кым билир, кымыскаакты кым ончалаан. Үстүү орандан келген болбайн канчаар. Мындыг кылаң, мындыг чараш тавак кайыына чер иштинден үнүп келген деп?

АЧА. Чок болза, бисти ынчаар хилинчектеп турбайн, ужар-тавааның эжиин ажыдыпкаш, анаа үнүп келзе? Бис ону ызырып, хемириптер эвес бис. Кижиге чугаалажып таныжып, аът киштежип таныжар, анаа эптиг-чөптүг хөөрешкей бис.

АВА (*коргуп*). Ону үндүрүксээш чоор силер. Ужар чүве болза, ужуп чорзун. Слава, оода сен ынча деп чугаалап көр.

АЛДАРСЛАВ (*чөгенип*). Та кандыг дылдыг кижиге? Ооң-биле кым чугаалажып билир боор. (Ол кижиге

өрү имнеп шаг боор). Чүнү-даа тоовас кижидир. Хая көрнүп алгаш орар. Кандыг кончуг дедир кижидир, тебе сиди-ле!

АЧА (*күдээзинге*). Оода эжиин ажит деп чугаала, Алдар.

АЛДАРСЛАВ (*кускуннаар*). Эжиин ажыдып көр, таныш! Бис сеңээ дегбес бис! Анаа чугаалажылы! (*Улуска*). Бистиң чугаавысты кайыын билирил ол. Тыва кижидир дээрден дүжүп келбес-ле болгай. Азы дүлей-даа амытан ыйнаан.

Чугаалажып чадап кааш, ужар-тавакты долганып, суйбап көрүп, иткилеп-даа шаг болганнар. Оон чүү-даа үнмес.

АЧА (*кайгап*). Ам канчаарыл? Бо дээрге, анаа эвес онза таварылга-дыр. Сергей Шойгу чоокка турган болза, аа? Айыылдыг-даа чадавас деп билиңер. Кандыг-бир кем-херек үнзе, канчаарыл? Суурже кирип, дарга-бошкаларга дыңнатпас болза, хоржок болгандыр. (*Алдарславка*). Кажары-биле мен халыыр мен бе, кашпагайы-биле сен халыыр сен бе?

АЛДАРСЛАВ. Кашпагайы-биле мен!

АЧА. Кажары-биле мен база!

АВА (*чожуп*). Мен база, мен база даадым. Силер чогуңарда, мен-не коргар мен. Достак-чаагыңар үне халып кезе, базар-баар чер тыппас мен.

ЧЫЖЫРГАНА (*ыгламзырап*). Мен база маңаа артпас мен. Коргар мен. Слава, мени кагба!

АЛДАРСЛАВ. Ынчаарга шупту халчылыңар!

АЧА. Че-че, дүрген, дүрген!

АВА (*мөгүдел*). Че-ле, че-ле!

ЧЫЖЫРГАНА (*коргуп*). Даайымны канчаар бис?

АЛДАРСЛАВ. Чүү даайыңны?

ЧЫЖЫРГАНА. Өлбөш даайымны. Чааскаан ат болгай-ла. Өске кижидир ону чипсе канчаарыл?

АЧА (*холун чаңгааш*). Ону чоор сен. Ооң өлүрү кайда боор ийик. Ады безин Өлбөшбили ышкажыл. Ооңар харын ол кижини чип алыр чадавас. Дүрген чоруулуңар!

Аал ишти дөгере маңажып чоруптарлар. Өлбөшбили аптара баарында көкпейип алган удуп чыдып каар.

Үшкү көргүзүп

Элээн болганда ужар-тавактың эжи ажиттына бээр. Оон

аажок кылаңнааш хептиг кижі дедирленип үнүп кээр. Кылаштаарда база дедир, бүгү аажы-чаңы база дедир болур. Ол кижі өггө дедирленип кирип келгеш, ыңдай-бээр каразының көрүп-көрүп, кус-куннап эгелээр: "Эйзэ, дакай димкел? Обо үчүү епде раныло? Ымкы дамын рылаба?"

Дөрде Өлбөшбили аңдарлып-дүңдерлип-ле чыдар.

ӨЛБӨШБИЛИ (*көрбейн-даа алгырар*). Өлдүм, өлдүм! Бөдүрээ, бөдүрээ!

Дүрген!

ЧАА КИЖИ. Учү рекхе? Енме нисе бедимбил. Тап-ка гаалачу.

ӨЛБӨШБИЛИ. Чүү мындыг үш-үдүрүм чугаалыг үгүлүүт сен? Бөдүрээ эккел дидир мен. Кузайн, кузайн!

ЧАА КИЖИ. Димбил, димбил. (*Бөдүрээ ап бээр*).

ӨЛБӨШБИЛИ (*көрбейн-даа кузуп-кузуп*). Өлдүм, өлдүм. Ам арагадан кудуп эккел, язы! Дүрген дидир мен!

ЧАА КИЖИ (*Кайгап*). Арага? Оло учуу оорбо? Гсу ебе?

ӨЛБӨШБИЛИ (*алгырар*). Суг эвес, арага! Шилде тур ышкакжыл! Сен мегелеп дедир-домактанма, шулбу!

Чаа кижі араганы эпчогу кончуг куткаш тутсуп бээр.

ЧАА КИЖИ (*баштай амзааш*). Ранхо! Хоран! Мен силерниң чугааңарны билип калдым.

ӨЛБӨШБИЛИ. Мен база сени билип алдым. Чугааң дедир боордан, тыва кижі ышкакжыл сен (*Ижипкеш*). Эр-дир сен, эзир-дир сен, дуңмам! Ам ызырар чүведен. Закуска!

ЧАА КИЖИ (*ам тывалап*). Эъттен чивит, оон башка хораннанып өлүр сен.

ӨЛБӨШБИЛИ (*чаа кижини көрүп кааш өлүп-далып, корга бергеш*). Чүү мындыг амытан сең? Сарбашкын сен бе? Или ты снежный человек? Арагадан аараан кижі-дир мен. Люди, спасите меня! У меня белая горячка!

ЧАА КИЖИ (*оожуктуруп*). Чок, сен анаа сен. Менден кортпа.

ӨЛБӨШБИЛИ. Шын-дыр, дедир-домак, дирде-макдо.

ЧАА КИЖИ (*өөрүп*). Дедир-домак, дирде-макдо.

Иелээ куспактажыптарлар.

ӨЛБӨШБИЛИ (*чаа кижини ошкап-чыттап*). Дирде-

макдо, дирде-макдо! Мени Өлбешбили дээр. Силер-ний-биле Билиөлбеш. Сени моон соңгаар Дирде-Макдо деп адаар мен, билдиң бе?

Оон эгелээш өске делегейден ужуп келген кижиниң ады
Дирде-Макдо апаар.

ДИРДЕ-МАКДО (*Өлбешбилини куспактааш*). Өлбешбили! Билиөлбеш!

ӨЛБЕШБИЛИ. Мындыг-дыр, дугуржуп алыылы, Дирде. Бо аалдың ишти сенден корткаш, суурже дүүрөп кире бердилер, олар удавас чедип келирлер. Бөгүн маңаа улуг куда-дой болур, уруг-дарыын өглөп-баштап турар улус-тур. Сен бистиң дылывыска чүнү-даа чугаалавас сен. Херек апарза, бодуң дылыңга чүглө эвээш-биче сөстөр эдер сен. Оон ыңайгызын мен билир мен. Билдиң бе? Сөглээн сөс, керткен ыяш. Мен бичии сергеп кум кыннын алайн. Сен бодуң бил, аштаан боор сен, аштанып-чемненип ал. Оон ужар-тавааң иштинче кире бээр сен, кымга-даа эжик ажытпас сен. Чүглө мен чугаалаарымга, ажыдар сен. Билдим!

ДИРДЕ-МАКДО. Билдим, Өлбеш.

Өлбешбили база катап удуй бээр. Дирде-Макдо чааскаан меннип, араганы амзааш дүклүрүп, таакпыны соргаш каккырып турар. Оон таваанче кире бээр.

Дөрткү көргүзүг

Суур кирген кижилер хамык улус эдертип алган сөктүп чедип келирлер.

АВА (*иллюминаторну бакылааш*). Ок, негей-негей даадым! Достак-чаагыңар Чыжыргананың тонун эштип алган олур. Оозун бодаарга, ол өггө кирип турган ышкаш-тыр.

ЧЫЖЫРГАНА (*база бакылааш*). Шынап-ла, мээң тонум кедип алган.

АЛДАРСЛАВ (*база*). Ылап-ла Чыжыргананы-дыр! Бо кижиге өггө шынап-ла кирип турган-дыр. Шилде арагаларны төп каапкан, таакпыларны чуура тепсегилепкен. Оозун бодаарга, оорлап билир база чадавас. Мындаа кожавыста аалдың кодан хою чиде берген. Бо кулугур чүдүрүп аппаратан чадавас.

ҮННЕР (*иллюминаторже*). Ажыт, ажыт, чугаала-жыылы!

АЧА. Бистиң дылывысты билбес кижидир. Казах кижиге магат. Байконурдан космонавтар ужузуп үнүзү турар болгай. Кым казахтап билирил?

КАЗАХТААР КИЖИ. Ким сен? Кайда болдуң?

АЧА. Казах дыл тыва дылдан ылгалбас чүве ышкыжыл. Тыва дыл билбес кижиге казахты кайын билир. Ам кым кандыг дыл билирил?

МООЛДААР КИЖИ. Ээ, нөхөр. Ю хийчи байнчы? Сойнуң ю байн? Нерчи хем бе? *(Бажын чайыр)*. Билбес кижидир.

АЧА. Ам кым кандыг дыл билирил? Шупту бээр! Кады алгыржылыңар!

ҮННЕР. Витте, витте! Гуд бай! Гуттен морген! Мерси, мерси! Бардон, бардон! Хао, хао! Банзай, банзай, Окей, окэй!

ЧЫЖЫРГАНА *(кулак уюк кылдыр)*. Хенде хок!

АЛДАРСЛАВ *(сестип)*. "Холуң көдүр!" дээрге, канчап болур чүвөл, Чыжыр.

ЧЫЖЫРГАНА. Хамык ужур ында эвес чүведир ийин, Слав. Чүү деп-даа тургай-ла бис, бо кижиниң дылын билип алыры чугула чүведир ийин. *(Кускуннаар.)* Приз в студию!

АЛДАРСЛАВ. Сээң ооң база-ла шын, Чыжыр. Ам кандыг дыл билир сен?

ЧЫЖЫРГАНА. Оон ыңай тек мен. А сен, Слав?

АЛДАРСЛАВ. Мээң хавым какталган.

ЧЫЖЫРГАНА. Сээң хапчың какталганда, менде хап бар эвес.

АЛДАРСЛАВ *(бужурганьп)*. Че-че, анчыңны. *(Кожаларынче)*, Ам канчаар-чоор улус боор бис, ха-дуң-ма?

АЧА. Бис хей черге муңчулуп-мугуртап турар улустур бис. Менде өжүрген хөмүр-даа, хөрүк-дөжү-даа бар. Меңээ чүгле хөрүк базып бээр силер. Артканын мен шыдай-дыр.

АВА *(коргул)*. Ой, бак-ла чүве ыңай турзун. Та кайы орандан келген, та кандыг кижиниң төлү чүве? Ас-кан-түрээн-даа, аштаан-суксаан-даа чадавас. Ооң эжинин үрээр мурнунда лама-хам башкыларга ном-судурдан номчудуп, шө-төлгеден салдырып, алгыш-йөрээлден кылдыртып көрүңер. Буян болзун, бурган кончуксун.

АЛДАРСЛАВ. Ажырбас-ажырбас, Чыжыр, авазы, сагыш човаваңар. Хүндүүлүг лама-хам башкылар база

мында келгеннер болгай. (*Чыылганнарга.*). Ам бээр бөле-бөле олургулаңар, чонум. Баштай борта лама-хам башкылар от-чула кыпсып, шаң-кеңгирге, бүрээ-бүшкүүр этсип, орба-дүңгүр хап, сержимнээр апарган-дыр. Бээр-бээр!

Баштай оргумчалыг лама-башкы мөргүл номчун эгелээр.

ЛАМА (*олбук кырынга сөгедей олурупкаш*).

Дажы араптаң ичин хорлоо сивии куу,

Балдаң базыр дакаа даваа сун.

Намбырал согпа чимбии дугар баа,

Наксыл назын мунзук сумбаа дүп.

Санчаа дүптен дүпшүң сүгдер куу,

Найдан дукар боожаң сайын дүп.

Бүдүп баазаң долбаа чимбоо баа,

Шокшуй допчаа шырың бии суу.

(*Бичии оожургап алгаш*). Бо кижиге болза, карак-кулак четпес каптагайдан, ок-боо четпес октаргайдан келген бараскан-дыр. Азып келген амытан-дыр, азыраар, карактаар ужурлуг-дур бис. Төре-төөгүвүстү коптаржыр болзувусса, төрөл-дөргүл апаар улус-тур бис.

Чыылганнар тейлеп-сөгүрүп турда, куш чүглери бөрттүг, ээрен-манчактыг тоннуг, эгиннеринде коңгулуурларлыг,

күзүңгү туткан хам алганып кириптер.

АЛДАРСЛАВ. Дээр уктуг хам башкы-дыр. Оожургаңар, олуруңар.

ХАМ (*кускун-сааскан өттүнүп шыкыргылааш, дээр шаар эзегилээш, алганып кириптер*).

Дайлым дээрниң дамдызы мен,

Дамдың бурган шавызы мен.

Чеди-Хаанның чердээзи мен,

Чеди бурган чээни мен.

Тос-ла дээрниң долаазы мен,

Долаан бурган шавызы мен.

Бойдус дээрниң богаазы мен,

Бойду бурган шавызы мен.

Эдер дүңгүр сырынынга

Эстеп оргар, халдып оргар.

Кагар дүңгүр сырынынга

Халдып оргар, эстеп оргар.

Сыры огум тудуп алдым.

Сыын адым мунуп алдым.

Тараа тарыыр чуртумайны,

Даг-ла болган дүңгүрүмнү.

Көден ояттуг ховумайны

Хөм-не болган орбамайны.

Тайгалар дег, даайларым,

Таңдылар дег, күүлерим,

Адывысты адажыылы,

Аъжывыска ушкажыылы.

Аа халак, халак-халак,

Алды оран киирбеңер.

Ээ халак, халак-халак,

Эрлик оран киирбеңер.

Ажыг таакпы тыртпайн чор мен,

Артыш, чоңган чыттап чор мен.

Дүүгүрлүгге дүүшпеңер,
Орбалыгга ораашпаңар.

Куьду-чамы кайда барды,
Кускун кужум, чүнү билдиң?
Чамы-куьду кайда барды,
Сааскан кужум, чүнү билдиң?

Чеди сарыг үгүлерим,
Черден ужуп үнгүлеңер.
Алды кара кускуннарым,
Аалдан ужуп үнгүлеңер.

Доңга башка доңнашпаңар,
Тос-ла дээрже далажыңар.
Кара баарга хандыклаңар,
Кааң-на дээрже далажыңар.

Араганы ишпейн чор мен,
Аржаан суглар амзап чор мен.

Куштуг дүңгүр сырынындан
Курбустуже ужа берзин.
Сырлыг дүңгүр эзининден
Сылдыстарже ужа берзин.

Дүңгүрлерден чарлыылыңар,
Дүк-ле тондан кедээлиңер.
Орбалардан чарлыылыңар,
Ой-ла тондан кедээлиңер.

Сүзүк болзун, чаян болзун,
Сүдүңерни чажыңар-ла!
Чаян болзун, сүзүк болзун,
Шайыңарны чажыңар-ла!

Ава тос-карак тудуп алган, сүдүн өргээн, шайын чашкан
турар. Хам алганырын дооскаш, хевин уштуп, шай аартап,
серип олурар.

АЧА. Чаян дөзүңер чүнү билди, чүнү дуйду, башкы?

ХАМ. Кижээ хинчээ чок, амытанга аагы чок
хөөкүй-дүр. Аал-оранын сактып оар күжүр-дүр.

АЛДАРСЛАВ. Ажырбас, башкылар. Мээң катым
ирей тулган дарган кижиге боор. Ам ол ужал-тавактын
эжиин ажыдыптар. Өске кижиге биле чугаалажыр бис.
Буттар эвес, дыл кижини каяа-даа чедире бээр.

Чугаа-соот соонда аныяк оолдар дарганның хөрүк-дөжүзүн,
маска-кыскажын алгаш, ужал-тавак адаанга от-көстү буруладып,
кызаңнадып эгелээрлер. Ынчан ава база катап алгырып үнер.

АВА. Ой, тулуптар, ой, дүктүг хаптар! Бо кижиге
бис чогувуста өггө кирип турган болду. Херечизи —
Чыжырның тону. Ынчап кээрге, Өлбешбилиде ужал-
ла бар. Ол ооң-биле чугаалашкан турар ужал-луг.

ҮННЕР. Шын-шын, баштай Өлбеш-биле чугаала-
жыр херек. Өлбешбилини оттурар! Ону көгүдүп, бир
дугураандан кудуп бериптээли. Оон хоржок болза,
албадаптар херек. Хей ындыг, кортуу кончуг чүве.

АВА. Канчаар албадаар?

АЧА (*Алдарславка докпак тутсуп бергеш*). Чугаа-
лавас болза, мооң-биле чула улдаптар сен. Кижиге таан
аарыыр эъттиг-ле ыйнаан.

ҮННЕР. Шын-дыр, шын-дыр. Шупту бараалыңар.
Өлбешбилиде кем-не бар.

Улус шупту кым докпак, кым кымчы туткан өггө сөктүп

кээрлер. Дөрде удуп чыткан Өлбешбилини Алдарслав
оттуруптар.

АЛДАРСЛАВ. Тур, ышаак! Удууру болзун, ам
ажыл-херекче кирээли.

ӨЛБЕШБИЛИ (*ковайып келгеш ырлаар*).

Араганы ишпейн канчаар,

Аза саңнап калган эвес.

Аалыңарга барбайн канчаар,

Ая салып каган эвес.

АЛДАРСЛАВ. Серге, серге, даай. Чүгле сээң шиит-
пирлеп шыдаарың херек апарган-дыр.

ӨЛБЕШБИЛИ. Чүү чугула херек. Мен чүгле даш-
ка илези шиитпирлеп шыдаар мен. (*Боску эдер*).

АЧА. Ол киж-биле өггө иелээ арткаш, ооң-биле
чугаалаштың бе?

ӨЛБЕШБИЛИ. Кудургам үстүр, кургулдайым уш-
тунар, чугаалашпаан бис. Аңдарышкымны ам борта
силерге өрттеди берип-даа болур мен.

АЛДАРСЛАВ. Ынчаарга сеңээ араганы кым ку-
дуп берип турду?

ӨЛБЕШБИЛИ. Бодум-на кудуп ижин турдум, Хол-
будум, аксы-дылым чок эвес.

АЧА (*шыңгы*). Ам-на ажил-херекче кирер апар-
ган-дыр бис. Алдарслав, докпааң тут, оолдар, кым-
чыларыңар белеткеңер! Кээргээн херээ чок!

Алдарслав моң докпаа-биле Өлбешбилини улдап
дүжүрүптер. Оолдар база кымчылары-биле бергилептер.

АВА (*белиңнеп*). Сок-ла, сок-ла даадым! Соккан
черден сорбу үнер, каккан черден хан үнер болзун,
көрүнчүктерим!

ӨЛБЕШБИЛИ (*алгы-кышкы-биле*). Уё-уё! Киж-
ниң хостуг эрге-шөлээзинге дээр хоойлу-дүрүмнү си-
лерге кым берген? Хомудаар мен, демократтыг үе-
дир бо. Кара-бажың дүвү дырбаар силер.

АЛДАРСЛАВ (*база бир берипкеш*). Хоойлу-дүрүм
дугайын соонда чугаалажыр бис. Ам дораан сөгө, ол
кижиниң дылын билир сен бе?

ӨЛБЕШБИЛИ (*ыглагылаар*). Өлүп чадаан Өлбеш-
билини ынчаар хинчектээрге, канчап болур чүвөл?

АЛДАРСЛАВ. Ам бир нагыптар бис бе, оолдар?
Чүү деп бодай-дыр сен, Өлбеш даай?

ӨЛБЕШБИЛИ (*бодангаш*). Шенээр апарганым ол-
дур ийин.

АЧА (*амырап*). Ол-ла болгай, шагда-ла ынча дээр. Сен дээрге, ак, кара ийи университет дооскан, каш-каш дыл билир кижидир сен. Тываның ховар оолдарының бирээзи-дир сен.

Чыылганнар Өлбешбилини теңдиңедир эдертип алгаш,
ужар-тавак соңгазын аяар соктаарлар.

ӨЛБЕШБИЛИ (*билдинмес сөстөр чулчургулааш*). Москвага МГУ-ну, Кызылга кара-бажың университетин дооскан, тос чүүл дылды билир мен: азербайджан, армян, абхаз, аджар, грузин, курды, казах, кыргыз, алтай, хакас, моол, бурят, бай-тайга, мөңгүн-тайга, тожу, тере-хөл, эрзин, тес... Бо кижиниң дылын билбес-тир мен. Оон туржук аң-куш, курт-кымыскайк-биле шалыжып билир мен. Ам хоржок-тур мен.

АЧА. Ам база бичии немептиңер, оолдар!

Оолдар база немептерлер.

ӨЛБЕШБИЛИ (*алгырып*). Соксап көрүңер! Ам бир оралдажып көрейн. Чугаалажып шыдапсымза, меңээ хөй арага кудар силер, сектер. (*Кончуг кижиде бооп хертейип туруп алгаш, ол кижиде соңга өттүр чугаалажыр*). Дирде-Макдо! Дүмөл, дүмөл! Мени епкее өркө! Гендүр, гендүр!

Дирде-Макдо эжиин ажыдыпкаш, дедирленип үнүп келгеш,
чонга мөгеер.

ДИРДЕ-МАКДО. Киизк, дүлүгхүн ончо! Лергеси зиги йырба!

ӨЛБЕШБИЛИ (*ону хоруп*). Зунбол, зунбол!

ДИРДЕ-МАКДО. Димбил, димбил.

Чыылганнар Өлбешбилини магадап турарлар. Оон ол
кончуг чугулалап уламчылаар.

ӨЛБЕШБИЛИ. Ол-дур, Өлбешбили шыдаар. Бо болган болза, кончуг берге, нарын дыл-домактыг кижидир. Силерге ол бодунуң дылының кырынга изиг байыр чедирди. Ону чаңгыс мен очулдуруп шыдаар кижидир мен.

Кижилер адыш часкап, ураалап турарлар.

АЧА. Оон ыңай чүү дидир, башкы?

ӨЛБЕШБИЛИ (*чугулалап*). Борта бөгүн куда-дой болурун билир мен дидир. Аңаа олуржур мен дээр кижидир. Оон ыңай мынчаар очулдуруп бер диди:

ооң чуртунга куда болганда, арага-хымыс дажыг хем дег, агып чыдар, аъш-чемниң хөйүнден стол-сандай углуп дүжүп турар боор чүве дидир. (*Хостуг чөдүргүлэ-эш*). Ынчангаш бис чоонган бис. Өске оранның кижизинге сүр-күжүвүстү сүүре көргүзүптээлиңер. Хойдан өлүрүңер, хойтпактан тигиңер. Бодум база куда-дойга хөйүнү чип, хөйүнү ижиپ чаңчыккан мен диди. Ол оранның улузунуң чаңчылы ыңдыг улус-тур, куда болган черге кутгунуп-ла билир. Оон ыңай ол улус куда болур дээнде шөйүп турбас чон-дур, дораан-на ижип, чип кириптер. Бис база далажыылыңар!

Ону дыңнап кааш, хамык улус дүүреп-ле үнөр. Карак чивеш аразында стол-сандай, аъш-чем, арага-хымыс белең апаар.

ӨЛБЕШБИЛИ (*туруп келгеш*). Эр-хейлер, четтирдим! Аалчывыс база силерни манап тур. Ынчангаш болза, куда-дойну уштап-баштап эрттирер даргазынга бодумнуң кандидатурамны депшидип тур мен. Шимээн, шимээн. Демократия үези-дир бо, демократияга өөренир херек. Өске саналдыг кижилер бар бе? Альтернатива херек. Чок. Четтирдим, Борта мээң программачаңгыс чүүлден тургустунган: кудажыларның идегелин шынзыдар. Ам ажык бадылаашкынче кирээлиңер, чонум. Бо куда-дойнуң удуртукчузунга Өлбешбилини соңгуур дээр кижилер мээң-биле кады холун көдүрзүн. Удурланган кижиге? Чок, Ужурун билбээн кижиге? Чок. Удуп орган кижиге? Чок. Чүс хуу. Четтирдим. (*Хөрээн хозаткылааш.*) Куда-дойну эгелээр мурнунда силерге мен чаа аалчыны таныштырайн. Ооң ады болза, Дирде-Мақдо!

УЛУС ШУПТУ (*өөрүп, хары угда катаптап турарлар*). Дирде-Мақдо! Дирде-Мақдо!

АВА (*хенертен алгырып*). Ой кестиргеннер, ой дооратканнар! Мен билип кааптым!

АЧА. Мен база!

Улус шупту. Бис база (*Харыугда*). Дедир-Домак, Дедир-Домак!

ДИРДЕ-МАҚДО (*туруп келгеш*). Мен база силерни шагда-ла билип каапкан мен. Чугаа-домаавыс дедир боордан, демей улус-тур бис. Мээң үстүү оранда чуртумну Ваты деп адаар.

УЛУС ШУПТУ. Ваты, Ваты! Тыва, Тыва!

ДИРДЕ-МАҚДО. Мен бир дугаарыңда Чыжырга-

на биле Алдарславка аас-кежикти, быжыг өг-бүлени, хөй ажы-төлдү күзөп тур мен!

Кижилер хөглөп, өөрүп, адыш часкап турарлар.

УЛУС ШУПТУ. Суг тыва кижы ышкажыл? Бис хей черге дүүрөң, коргуп-иргип турган-дыр бис. Дирде-Макдога байыр! Дирде-Макдо, ураа! Курай!

ӨЛБЕШБИЛИ (*холун көдүргөш*). Соора бардывыс ышкаш. Дирде-Макдону эвсс, мени курайлаар чүведир ийин. Силерниң чыртака карааңарны мен ажыдып кагдым чоп, төрөөннөр? Че ол-даа канчаар, болзун. Ам Чыжыргана биле Алдарславтын өг-бүлө болган кудазының аксын ажыттыңган деп чарлап тур мен:

Ажы-төлү көвей болзун,	Үстүү эрнин үс-чаг бүтсүн,
Аал малы арбын болзун,	Алды эрнин аш-чем бүтсүн.
Одунуң кыдыы чүдөк болзун,	Үнөр-кирер өөрлүг болзун,
Оглу, кызы көвей болзун.	Аргыжып кээр чоннуг болзун.
Эди-малы эгин долзун,	Оран-чурту байлак болзун,
Эди-чеми сава долзун.	Орук-чири ажык болзун.
Азынганы алдын болзун,	Өдөк-кыштаа долу болзун,
Аъттанганы чыраа болзун.	Өөр чону өргүн болзун!

Чыжыргана биле Алдарслав, силерниң дүгдээңер шагда-ла болуп каапкан, шайыңар база бустунган деп билип тур мен. Хүрегенивис күжүн шагда-ла көргүзүп каапкан ышкаш-тыр. Ам эротика, секс хувискаалы өөскүп турда, чүүден ыядыр бис. Ынчангаш Чыжыргананың арны кызып, чаагы долуп, хөрээ дөстейип келген-дир. Тыва улустуң бурунгу чаңчылында куда үзинде ошкажыр, ызыржыр, хемиржир деп чаңчыл чок. Бис шажын-чүдүлгевисти, хоочун чаагай чаңчылдарывысты эгидип ап эгелээн бис. Ынчангаш бо куданы тыва езу-биле эгелээр бис. (*Чыылганнарга.*) Тавакка дүлгөн хой чырыындан эккелиңер. Өгленишкен оол, кыс ону чырыктазыннар (*Тавакка эккелген хой чырыын өгленишкен аныяктар кожа ызырып чиирлер.*) Ол-дур, бөгүндөн эгелээш, Чыжыргана биле Алдарслав ашак-кадай болушканнары ол. Маңаа кандыг-даа сүлделиг таңма баскан шынзылга бижик херек чок. Чүглө хой чырыы херечилеп турар. Ам оларны кым-даа — азачеткер-даа, алыс-шүлөүс-даа чырып шыдавас. Силерге байыр чедирип, тур мен, уугуларым! (*Хөй чон-*

че.) Ам чүнү манап олулар боор, уруг-дарыг бады-
лашкан-дыр, дашкаларны көдүрүңер, ужа-төшчө ул-
дап кириптиңер! (*Ырлаар*).

Байырыңарны-даа көрдүбүс, уруглар,
Магалыг чаагай ижип хөглөп алдывыс.
Үжүүр делгем Бай-Тайга шөлдөринге
Үлүг-хууңар чечектелзин, сайыразын.

Ам-даа катап-катап күзээривис болза,
Ажы-төлдү чылдың божуур көвей болзун.
Олчаңар бооп, ийистепсе улам эки,
Ону кым-даа хоруур эвес, харын мактаар.

Амыр-менди чоруңар, бай-ла чурттаңар,
Ам мен аалымче чанып чоруптайн.

Өлбөшбилиге улаштыр ыр-шоор куттулуп-ла үнөр. Каткы, хөг-
жүм, хөөмей:

Хүрөң-дойнуң маңын көрээл,	Хертеш-ойнуң маңын көрээл,
Хүрегенниң күжүн көрээл.	Келин кыстың кежээзин көөл.
Ада-ие, кудаларның	Акы-дунма, кудаларның
Алгыш-йөрөөл, сөзүн дыңнаал.	Аян топтуг сөзүң дыңнаал.

Кудаларга улаштыр оолдар, кыстар ырлажып,
хөөмейлеп кириптерлер.

КЫСТАР:

Тээлиниң дээрбези
Тергииң тевер дээрбе боор.
Тээлиниң оолдары
Девип келир оолдар боор.
ООЛДАР:

Тээлиниң дээрбези
Дедир тевер дээрбе боор.
Тээлиниң уруглары
Декте-ле дээр уруглар боор.

КЫСТАР:

Кара-Хөлдүң кадыргызы
Караш-ла дээр кадыргы боор.
Кара-Хөлдүң оолдары
Халып девиір оолдар боор.
ООЛДАР:

Кара-Хөлдүң кадыргызы
Халып шураар кадыргы боор.
Кара-Хөлдүң уруглары
Катапта дээр уруглар боор.

КЫСТАР:

Шындазынның аржаан-на суу
Шынап эмнээр аржаан суг боор.
Шындазынның оолдары
Шымчып тыртар оолдар боор.
ООЛДАР:

Шындазынның аржаан-на суу
Шынап чаагай аржаан суг боор.
Шындазынның уруглары
Шымда-ла дээр уруглар боор.

КЫСТАР:

Шивилигниң аржаан-на суу
Шинчип эмнээр аржаан суг боор.
Шивилигниң оолдары
Шимээн чок баар оолдар боор.
ООЛДАР:

Шивилигниң аржаан-на суу
Шилип эмнээр аржаан суг боор.
Шивилигниң уруглары
Шимчен-не дээр уруглар боор.

ӨЛБӨШБИЛИ. Кандыг-дыр, Дирде? Эъттен ше-
лип олур, арагадан кудуп олур.

ДИРДЕ-МАКДО (*улуг эргээн кожайткаш*). Тулган-
дыр, тергииң! Эътти шелип ор мен, бистиң улус ара-
га ишпес. Арага деп ажыг суг бисте черле чок.

ӨЛБЕШБИЛИ. Технарь безин чок бе, кай?

ДИРДЕ-МАКДО. Шуут чок.

АВА (*Өлбешбилини шенектепкеш*).

Технарың ижип алган

Тенек аарыг олур сен бе?

ӨЛБЕШБИЛИ. Ындыг-дыр мен бе, өлөш?

АВА. Ындыг-ла-дыр сен, Өлбөш.

ӨЛБЕШБИЛИ. Ха-дуңма, кудалар! Чыжыргана биле Слава! Силерниң меңээ бүзүрээн бедик албан-дужаалыңарны алдарлыы-биле күүсеттим. Бо минутадан эгелээш, ол хүлээлгеден бодумну дүжүрдүм.

ҮННЕР. Ам-даа даргалаңар, Кандан-Оглу! Кудам-даа төнмээн! Мөгөлөр хүрежир, аът чарыжы база болур! Ойнаар-хөглээр, ак-ыяштаар, баг кагар, кажык адар, тевектээр, аскак-кадайлаар...

ӨЛБЕШБИЛИ. Оларны аныяктар баштазыннар. (*Дирде-Макдога*). Кандыг-дыр, Дирде? Кылаң ыйнаан?

ДИРДЕ-МАКДО (*арай боданып*). Чаңгыс-ла чүвени билбедим. Дашка тударга чамдык кижилер чүге арагазын хоюнда шилдерже сыргап кудуп ап оорар чүвөл, эът-чемни чүге сумкалап ап оорар чүвөл?

ӨЛБЕШБИЛИ (*тулуп*). Ол дээрге... Ол дээрге болган болза...

АВА (*мөгүдөп*). Көрдүңер бе, көрүнчүктөр... Силерни өске кижиге эскерип каан-дыр. Бужарыңарны, чүдээңерни...

АЧА. Кудуп алган арагаларыңарны стол кырынга салгылаңар, сектер! Эът-чемиңерни база!

Чамдык кижилер чажырып кудуп алган арагаларыңар, эът-чемин стол кырынга дидим эвес уштуп салгылап турарлар.

ӨЛБЕШБИЛИ (*холун көдүргөш*). Тывага стиль деп чүвени кадагаатыдан Комбушбили эккелген. Бо бүгүнү шупту Тыва билир. Кулун-чаваа дешкилежип турзуннар, куда-баарлар куспактажып чытсыннар! (*Боостазын кыйт кылгаш*.) Бисте ам кудадан артык чугула херек бар апарган-дыр.

ҮННЕР (*кайгап*). Чүү херек, кандыг херек?

ӨЛБЕШБИЛИ. Дирде-Макдо изиг орандан келген кижиге-дир. Аңаа доп-дораан чылыг хеп кедирер! Тон чугула үүлө бо-дур, сээдеңнер!

ҮННЕР. Шын-дыр, шын-дыр! Дирде-Макдога чаа хеп садар!

ӨЛБЕШБИЛИ (*хорадап*). Мен чүге садар кижиге

мен? Силер садар силер, нопшулар!

ҮННЕР. Бистиң аалчывыс-тыр! Бис садар бис! Чоруулуңар! Коммерсантыларга, садыгжыларга баар-дыр!

Аныяктар даштыгаа ойнар-хөглөп чыдып каарлар. Кезек кижиги Дирде-Макдону эдерттип алгаш, рынок кезип чоруптар.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

Бирги көргүзүг

Суурнуң рыногу. Кижилер хайынган, алгырышкан-кышкырышкан турарлар. Дирде-Макдону эдерткеннер хеп садынга келирлер.

АЛДАРСЛАВ (*садыгжы-биле мендилешкеш*). Бо өске октаргайдан келген аалчы-дыр. Идик-хевин безин көрүңерден, ылгалдыг, кижиден сыр өске. Хевин арай соок боорга, бо черниң чылыг хевин садып бээр дээш келдивис.

ДАНЧААТЫ (*кайгап*). Өске делегейден? Канчап чедип келгени ол?

АЛДАРСЛАВ. Ужар-таваанга ужуп чедип келгени ол-дур.

ДАНЧААТЫ. Ындыг тавактар дугайын дыңнаан мен. Аалчыга бараан болурунга белен мен. Реклама-даа болу бээр чадавас. Өске планеталардан садып алыкчылар кээп туруп берзе, амырааным ол. Акшам хөй болур.

ӨЛБЕШБИЛИ. Аалчыга хептен шилип бериңер. Өртээ аар-дыр. Бадырыңар.

ДАНЧААТЫ (*мөгүдөп*). Чок-чок. Рынок дээниниң ужуру чүл? Бо дээрге, коммунистиг үениң бир хепке кудуп каан күрүне сады эвес-тир. Өртекти чиигедип-даа, аартадып-даа болур мен. Ол мээң хууда херрээм, хуу садым болганда. А бо аалчыга халас бээр мен.

АВА. Ынчап-ла көр, оглум, буян болзун.

АЧА. Езулуг коммерсант сен-дир сен, оглум.

ДАНЧААТЫ. Иштики өрээлче кириңер. Туралаан хевиниңерни шилип алыңар.

Келген кижилер данчааты-биле кады иштики өрээлче киргеш, элээн болганда Дирде-Макдо чаа хептиг үнүп кээр.

ДИРДЕ-МАКДО (өөрүшкүлүг). Кандыг-дыр мен?

Четтирдим.

ҮННЕР. Кылаң-кылаң! Тас-тыр, тас-тыр оо! Тааржыр, тааржыр!

ДАНЧААТЫ (*улуска дуюкаа*). Өске черден келген кижн боорга, халас бериптим. Элчок-ла болгай. чер-чуртунга кижини чиижең-чаажаң деп чарлай берзе канчаар?

ДИРДЕ-МАҚДО (*данчаатының холун туткаш*). Бисте рынок үези шагда-ла эрте берген. Сайзыралывыс бедик деңнеде. Бисте кым кайы хирени кедер, чиир болдур, ынча хирени кедип, чип турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кымдан ажылдаан шаа-биле алыр, кымга хереглээн шаа-биле бээр деп принцип ёзугаар чурттап турар бис.

ӨЛБЕШБИЛИ. Полный коммунизм! Араганы база ындыг бе?

ДИРДЕ-МАҚДО. Бисте арага чок деп девин-не чугааладым.

АВА. Билип ал, Өлбеш!

ӨЛБЕШБИЛИ. Билдим, өлөш.

ДИРДЕ-МАҚДО. Бистиң тургузуувус коммунизм база эвес. Оон-даа бедик чадада бис. Силер дээрге, кижилер ажыл кылбас, ижип-чип дажаарап чыдар — ындыг коммунизм тургузуп турган силер. Экономиканы быжыглавайн, анаа-ла кудумчуларга, даглар баштарынга "Ленин", "коммунизм", "СЭКП" деп хоозун сөстөр бижип турган силер. Ол коммунизм эвес-тир. Ынчангаш партия, ССРЭ буступ дүшкен, ханы кризис келген. Билдиңер бе? Боданыр херек. Боданыр!

Улус данчааты-биле байырлашкаш, рынок одуругларынга кээр. Кижн бүрү бодунуң бараанын мактаан, кулак уюк.

КОММЕРСАНТЫЛААР. Хой эъди! Инек эъди! Хаван эъди! Мырыңай чаа өзээн! Ам чаа соккан! Тыва хан, тыва ужа, кургулдай, аңдарышкы, сунуп баткан! Тырткан эът, фарш, фарш! Өртээ чиик! Шын-зылгалыг, сертификаттыг! Моон өскээр кайда-даа чок! Дагаа буттары, индюк эъди! Далган, тараа! Боова, боорзак! Колбаса, сосиски! Тырткан-хыйма, чемчи! Хырбача, хырбача! Кыда, кыда! Кергиек, сайгырак! ДИРДЕ-МАҚДО (*бир садыгжыга чеде бергеш*). Силерниң бо тырткан эъдиңер арыг эвес-тир.

САДЫГЖЫ (*девидеп*). Арыг эвес? Чүге?

ДИРДЕ-МАҚДО. Ийе, арыг эвес. Деңзизин аар-

тадыр дээш, өске эът холуп алган-дыр силер.

САДЫГЖЫ. Чижээлээрге?

ДИРДЕ-МАҚДО. Ыт эъди-даа дижик. Манчы-хуужуурларыңарда база.

САДЫГЖЫ (*хорадап*). Канчап билир сен? Бүдүү билир бурган, бүргөп чаар дээр эвес сен?

АЛДАРСЛАВ. Бо дээрге, өске делегейден келген, өттүр көөр кижидир. Ооң-биле маргышпа, контролерларга туттуруп алдың. Эъдинни октааның-на дээр боор.

ДИРДЕ-МАҚДО (*өске сайгарлыкчыга*). Силер бо тыва ханыңарда көвүдөдир дээш, суг холуй кудуп алган-дыр силер. Чонуңарны мегелевейн көрүңер.

АНЫЯК ООЛ (*Дирде-Мақдога сымыт-биле*). Эмдик тебе мунар сен бе? Семис кас эъди чиксеп тур сен бе? Өңнүг телевизор көөр сен бе? Силерге чиик өртөккө бериптер мен.

ДИРДЕ-МАҚДО. Тебе туржук, аът мунуп көрбээн кижидир мен. Сээң чугааң ужурун билбедим. Кандыг дылга чугаалап турар кижидир сен?

АЛДАРСЛАВ. Мен көңгүс-ле тыва кижидир мен, ол хиремде сени мен база орта билбедим. Эмдик те-вең кайыл? Семис казың кайыл? Барык бажың бүрүзү өңнүг телевизорлуг-ла ыйнаан.

ӨЛБЕШБИЛИ. Ам база мен очулдуруп болган-дыр мен ийин. Менде тыртар чыдыг чашпан азы конопля бар деп чугаалап турар эр-дир. Ону тыртыпкан кижиниң чавааның адаанга эмдик тебе боду-ла маңнап кээр, өңнүг телевизор караанга чайнай бээр.

ДИРДЕ-МАҚДО. Меңээ тевениң-даа, кастың-даа, өңнүг телевизорнуң-даа херээ чок. (*Кургаг сүт саткан кижиге чеде бээр*). Силер кургаг сүдүңерде соктаан далган холуп алган садып турар-дыр силер. Чон мегелевеңер, алызы багай, аарыг-аржыкка таваржыр силер. (*Колбаса саткан кижиге*). Силерниң колбаса-ңар база арыг эвес-тир. Чудап өлгөн мал эъди холуй тыртып алган-дыр силер. (*Дириг хой саткан кижилерге*.) Мындыг арган-дорган малды чүге садып, хилинчектеп турар улус силер? Каш хондур оът чивээн, суг ишпээн хөөкүйлер-дир. Бо хойну көрүңерден, артында боос, төрүүр чеде берген. Ындыг малды канчап садар чүвөл? Силер дээрге, хоойлу-дүрүмге удур кем-херек үүлгөдип турар-дыр силер.

КОММЕРСАНТ. Мен чүглө сайгарлыкчы эвес, мал

эмчизи база кижиги мен, ветеринар. Кызыр хойлар чүве. *(Изигленип.)* Хойларны сен эдерген эвес сен, кошкарлар-ла эдерди ыйнаан, ынчангаш хойларның боос, боос эвезин бис ийи эвес, кошкарлар билердир ийин. Кошкарлардан эхкээн бе? Ынчан бүзүрээр сен!

ДИРДЕ-МАҚДО *(шынгы)*. Меңээ сээң кошкарың херээ чок. Мен анаа-ла өттүр көрүп тур мен. Иштинде хураганнары тура халыыр чеде берген чүвелердир. Хойларыңны одарыңга аппарып салгылаптыңар. Ол силерге буян болур. *(Эът садыгжыларыңга.)* Силерниң деңзиңер мегелеп турар-дыр. Доп-дораан эттириңер. Бо эъттерниң хөй кезии оор эъттердир. Доо турган саарлыкчылар далашкан араттардан эътти чийк өртек-биле садып алгаш, аар өртекке саарып, чийжеңнеп турарлар-дыр. Мынчап тургаш, хамык малыңарны төдүп алыр дээн улус-ла-дыр силер. Меңээ база хомуданчыг-дыр.

Оон чоруткаш, арны-бажы көк баар ыжык, баштарының дүктери авыарты чудай берген, идик-хеви чуттуг, эзирик тендиңнешкен, эрткен-дүшкен кижилерге шорулган, эрлер мойнундан халбактанган херээженнерге кээр.

БИР ХЕРЭЭЖЕН *(тендирип)*. Бичии-бичии пьяный, бижен грамм пьяный, чүгле-чүгле пьяный, чүсле грамм пьяный.

ДИРДЕ-МАҚДО *(кайгап)*. Бо чүү мындыг херээжен чон апарды? Кыс кижилер мындыг эзирик, хирлиг-чуттуг чоруурга, болур чүве бе?

ӨСКЕ ХЕРЭЭЖЕН. Бир акшадан каям, бичии чүве четпейн тур. Харамнангаш чоор сен. Бөгүн сен беривит, даарта мен бериптер мен.

АНЫЯК КЫС. Таакпың бар бе? Одуң каям. Сеңээ корумка херек бе?

АЛДАРСЛАВ *(чут чажыртынып)*. Борта доктаагаш чоор бис, дүрген эрте берээлиңер.

АВА *(хорадап)*. Моон тарап чоргулаңар. Оода өске кижиге чудуңар көргүспөңер.

БИР ХЕРЭЭЖЕН. Чүү өске кижиге? Мону база бистер ышкаш кадай кижиге төрүп кагды-ла ыйнаан. Дэрдден дүжүп келген эвес.

АВА *(улам шорлуп)*. Дэрдден дүжүп келген кижиге, билдиңер бе?

ОЛ-ЛА ХЕРЭЭЖЕН. Дэрдден болза, дэрдден-не ыйнаан. Ында кижиге кайгаар чүү боор. Хүнү кээрге,

дээринче ужа-ла бээр ыйнаан.

ӨЛБЕШБИЛИ (*эзирик кадайларже айыткаш*). Дирде-Макдо, болар дээрге, мээң кончуг корумкаларым-дыр. (*Адыштарын ууштагылааш.*) Амыр чүвелериң боор. (*Лезингалаар.*) Асаа, асаа!

Торгалыгның доштуг даандан
Дозуп көрбээн болурумгай.
Тормозу дошкун кыска

Доңнашпаан-даа болурумгай.

АЛДАРСЛАВ. Кыс улус база тормозтуг болур чүве бе, даай?

ӨЛБЕШБИЛИ (*улам кочуургап*). Тормоз чок боор бе, сен-даа тормозтуг сен. Чамдык херээженнерниң тормозтары пат болур чүве, чээн. Даңгаар өдө берген чоруур, суг-суг, чылгыры аажок, кужурлуг малгаш-ла. Кижиге тормозун кургаг ап чоруур херек, ылаңгыя херээженнер. Асаа, асаа!

БИР ХЕРЭЭЖЕН (*Дирде-Макдога хоюндан шил уштуп көргүскеш*). Мону садып алыр сен бе, өске кижиге? Сени хүндүлээш, чиик өртөккө оскунуптар мен.

ДИРДЕ-МАКДО. Моонгар артында арыг эвес водка-дыр. Технарь! Мону ижер болза, кижиге өлгей-ле. Хоран-дыр. Төвүт!

ӨЛБЕШБИЛИ (*херээженнерге*). Моон чоргулаңар, дузактар! Удавас маңаа хуналар келир, силерниң ырмаңарны сыгар. Эрте-дээр тараңар! Азы хуналарга эдертир бодап тур силер бе? Ынчаарга меңээ эдертип алыңар. Өлбөшбили шыдаар-дыр ийин, өлүр бериптер.

Чудаңгы херээженнер ынаар эрлерге шорлуп, одажып, дузажып, диленчип чыдып каарлар. Дирде-Макдо суглар ам-на дааш-шимээнниг базаардан үнүп, шөлээн черге келирлер.

Кезек дыштанып олурулар.

Ийиги көргүзүг

ӨЛБЕШБИЛИ (*дыштанып, боданып олуруп-олуруп*).

Куурумчу кулугурну
Хуураан-даа Хууракты.
Кууларып курлуп-курлуп,
Хуула берген кудурукту.

Ындыг эжим чораан, акым-дыр ийин, Алексей Хуурак дээр. Тулган шүлүкчү боор. Чогум боду цирк артизиге кижиге. Драматург база. Маяковский-ле, Есенин-не. (*Муңгак үн-биле*).

Сергей Есенин!

Владимир Маяковский.

Кым-дыр чээ? Кым-даа тышпас харын. База Маяковский.

Сыра ышкаш,
тура хевээр өлүр дээн мен.

Гость пришел —
 заходи с миром, странник.
Черти пришел —
 превращусь в колючий караганник.
Молния ударит, пожар пожрет.
 Дело пустое!

Бо дээрге, Кудагы-дыр. Силер билбес силер. Ооң "Ыяшка
йөрээл" деп шүлүглелин номчуңар.
Дирде-Макдо элээн-не үр боданып олулар.

ДИРДЕ-МАҚДО. Силерниң бо кайгамчыктыг чараш, ногаан, көктүг-шыктыг, арга-арыгларлыг, хем-сугларлыг, тайга-таңдыларлыг, аң-меңниг, мал-маганныг чуртунар-биле шагда-ла таныш мен.

ҮННЕР. Кажан, каш чылдардан бээр?

ДИРДЕ-МАКДО. Оон бээр хөй чылдар эрткен. 60—70 чылдар болган-дыр. Оон бээр силерниң чурту-нарны чарашсынып, чоогунга үргүлчү ужуп кээп тур-ган мен.

ҮННЕР. Төөгү, төөгү. Оон ыңай чугаалаңар, Дир-де-Макдо.

ДИРДЕ-МАҚДО. Ынчан силер аңгы күрүне турган силер. Шын аа?

ҮННЕР. Шын, шын. Аңгы республика турган бис. ДИРДЕ-МАҚДО. Ол чараш чуртуңарны Тыва Арат Республика дээр турган. Ынчан силерге машина-трактор, аэроплан-самолет деп техникалар ховар турган. Көшкүн амыдыралдыг чораан силер. Аал малы дээр-ге, ак ааржы-ла, тараа-быдаа ховулар сыңмас, аң-мең, арга-арыг долу. Малыңар бажы 2 сая ажып турду. Ам канчап барганыңар ол? Ол шагда кижиги бүрүзүңге 30 баш мал онаажып турду, ам 2 безин четпес. Аң-меңиңер, балык-байлаңыңар төнөр деп барган. Чүү болганы ол? Аш-чут бе, аарыг-аржык бе?

ҮННЕР. Дирде-Мақдо шын чугаалап тур. Ындыг бай турган бис, ам ядараан бис.

ДИРДЕ-МАҚДО. Ажылдап билбес апарган-дыр силер. Чаңгыс чылдагаан ол. Колхоз-совхозтардан халас маңгыстап чорааш, чедип алгаш үүлеңер ол-дур. Шагда арага-дары ишпес турдуңар. Ам кандыг-дыр силер, дүвү чок доскаарлар болган.

ҮННЕР. Шын, Дирде-Мақдо. Доскаарлар бис. Бистиң амгы аныяктарывыс мал азырап, тараа тарып билбес. Хомут, дуга, ыңгыржак, буйланы кым-даа танывас.

ДИРДЕ-МАҚДО. Кижиги бүрүзү, өг-бүлө бүрүзү боттары боттарын чемгерер ужурлуг. Бис ындыг чурумну дүрүмчүдүп алган бис. Ынчаар ажылдавас болза, кандыг-даа бай күрүнө өлүп калыр. Херектиң ужуру мында бооп турар-дыр ийин. Берге үеге шырыңмаланып алгаш, хөнек куспактап алгаш олурбас: ажылдаар, ажылдаар база катап ажылдаар.

ҮННЕР (улуг тынгылааш). Ажылдаар, ажылдаар база катап ажылдаар.

ДИРДЕ-МАҚДО. Азы силерниң балыг чериңерни бazyптым бе? Буруулуг болдум, өршээп көрүңер.

ҮННЕР. Чок, чок, Дирде-Мақдо. Силер шынын чугааладыңар. Боттарывыс буруулуг бис.

Кезек када үзүктелиишкин.

ҮННЕР. Чүү болду, Дирде-Мақдо? Чүгө муңгарай бердиңер?

ДИРДЕ-МАҚДО. Чок, анаа. Ырлаксаам кээп тур.

ҮННЕР. Ырла, ырла, Дирде-Мақдо. Дыңнаар-дыр. Солунун.

ДИРДЕ-МАҚДО. (улуг тынгаш). Мен чаныксап тур мен!

Канчап мындыг ырак-узак-орандыва
Кара чааскаан чүге тояп чедип келдим?
Аалым-чуртум, ажы-төлүм сактырымга,
Аыш-чем безин боостаамче ашпастады.

Ораныңар онза чараш бөмбүрзек-тир,
Ол-ла хевээр маңаа артып каап-даа боор мен
Ынчалза-даа кижиге чурту хилирээштиг,
Ынчалза-даа кижиге чеми химирээштиг.

Канчап мындыг ырак-узак орандыва
Кара чааскаан чүге тояп чедип келдим.
Саймаарааным, чаныксааным аагы ол боор,
Сакпаам адаа сарыг-суглап ийлей берди.

Улустуң ыды кезек када чиде бээр.
Ыржым-шыпшың-на баар.

АЛДАРСЛАВ. Ам канчаар бис? Дирде-Макдо чаныксап турар-дыр. Ооң ужар-таваан канчап агаар-же октаптар бис?

ӨЛБЕШБИЛИ (*ачага*). Чыжыргананың ачазы чок дээн дарган-на болгай. Бо кырган шыдаар. Ооң угааның бажы, уран холдары билзин.

ДИРДЕ-МАКДО. Меңээ ындыг-ла нарын старт-площадканың херээ чок. Мээң ужар-таваамны каш-ла метр өрү октаптар болзуңарза, оон ыңай бодум ужуп чоруй баар мен.

АЧА. Ол-ла болгай ынчаар огулуг чугаалап бээр. Ам-на бодай шаап алдым. Арзылаңны арга-биле!

ҮННЕР. Дарган черле кончуг! Беш мегелиг, алды аргалыг! Чүнү бодап алдың, дарган? Чугаала, чугаала!

АЧА. Даарта, даарта. Айның чаазында, хүннүң эртенінде. Ынчан мандаң-хорлуу иезин көргүзүптер мен.

ҮННЕР. Ураа! Дарган шыдаар!

ДИРДЕ-МАКДО (*амырап*). Чанар, чанар! Четтирдим, дарган, Чыжыргананың ачазы!

Ол аразында фотоапараттарлыг, микрофоннарлыг, кино тырттырар хер-херекселдиг кижилер өө тынып маңажып келир.

КОРРЕСПОНДЕНТ (*ээгиштеп*). Ат болган, озалдаан, озалдаан. Буруу бисте, буруу менде. Силерде чаа, солун кижиге көстүп келген деп, ам чаа дыңнадыс. Ол кижиге кайыл?

ҮННЕР. Бо, бо.

КОРРЕСПОНДЕНТ (*кайгал*). Па, анаа кижиге ышкажыл? Биске дээрге, кижиге угаан-сагыжынга кирбес

медээ келген болгай. Сарбашкын, киж-бүрүс, мечи, снежный человек, шимпанзе, питекантроп, синантроп, инопланетянин...

АЛДАРСЛАВ. Өскези хей чүвелер-дир, инопланетянин дизе-ле, шын боор. Өске октаргайдан келген аалчы-дыр.

КОРРЕСПОНДЕНТ *(аалчыга)*. Экии! Мен корреспондент киж-мен. Буруулуг болдум, силер тывалап чугаалаар ышкажыл силер?

ДИРДЕ-МАКДО. Чугаам дедир. Ынчалза-даа маңаа келгеш, тывалап өөренип алдым.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Кончуг эки болган-дыр. Биске кандыг-даа очулдурукчу херек чок. Ийе-ийе, силерниң ат-шолаңарны кым дээрил?

ДИРДЕ-МАКДО *(хүлүмзүрээш)*. Силерниң улус мени Дирде-Макдо деп адап алган.

ӨЛБЕШБИЛИ *(мойнун долгап)*. Кым-даа эвес, мен ынчаар адап каан мен.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Дээр-ди Дирде-Макдо, биске хей чугаа херек чок. Силерни даарта аал-ораныңар-же аъттанып чоруур деп турар деп дыңнадывыс. Бистиң хей-ниитиниң массалыг информация чепсектеринге бо төөгүлүг болуушкун таварыштыр интервь-ью берип болур ирги силер бе?

ДИРДЕ-МАКДО. Чүгө болбас боор, дээр-ди корреспондент. Ол улуг херек-тир. Чүгө бичии белеткенир апаар мен. Силер айтырыгыңарны баш удур берип калыңар. Оода кол-колун.

КОРРЕСПОНДЕНТ *(саазын сунгаш)*. Белен-белен. Мында чамдык айтырыгыңарны бижи-п каан бис. Аңаа улаштыр аас-биле айтырыгыңар база тура бээр апаар.

ДИРДЕ-МАКДО. Ол черле ындыг болур ужурлуг. Ажырбас-ажырбас, шыдаар шаам-биле бараан болур мен. Моорлап кээп көрүңер.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Четтирдим, дээр-ди Дирде-Макдо. Операторлар база келир. Силерниң интервь-юңарны дөгerezин бижи-п, тырттырып алыр бис. Ону бүгү чер бөмбүрзээнге көргүзөр бис.

ДИРДЕ-МАКДО. Мен база ынчаар мен. Черле ынчаш мен силерниң бо кайгамчык чараш чуртуңар-же аян-чоруумну дөгerezин бижидип, тырттырып ап чоруур киж-мен. Ону оранымга баргаш, чонумга сонургадаыр мен.

ӨЛБЕШБИЛИ. Ой, Дирде-Макдо, тырттырар ап-

парадың кайыл?

ДИРДЕ-МАКДО. Бодумга аппарат ап чорбас киж
мен. Оом ужар-таваам иштинде. Ол хамык болууш-
куннарны ырактан-на боду бижип кааптар чүве.

ӨЛБЕШБИЛИ (*мөгүдел*). Мени база бижип каап-
кан бе? Эзирик-тир мен бе?

ДИРДЕ-МАКДО. Чугаа чок, шагда-ла. Ам ону ба-
лаар арга чок.

ӨЛБЕШБИЛИ. Ам-на өлбес бодум өлүр, өшпес
одум өжер дээн-дир.

ҮННЕР. Ол-дур, ол-дур, чаагай болган-дыр!

АВА (*кочулап*). Сен ам төөгүге кирген сен, сас-
пык.

ӨЛБЕШБИЛИ. Сен база, белиңчи сарыг.

АВА. Ынчаарга-ла дөмей болган-дыр бис, сен сас-
пык, мен сарыг.

ӨЛБЕШБИЛИ (*иде харап ырлагылаар*).

Өртээ улуг өргөн мыйыс

Өзенинде туру-ла ыйнаан.

Өртектетпес Өлбешбили

Өдүп-кузуп олур-ла ыйнаан.

АВА. Оода корреспондентилер чедип кээрге, шил
эме бербе, шилеге хураган эвес сен.

ӨЛБЕШБИЛИ. Бодуң харын белиңнеп, белдирең-
неп туруп бердиң.

АВА. Ындыг мен бе, Өлбеш?

ӨЛБЕШБИЛИ. Ындыг сен, өлөш.

КОРРЕСПОНДЕНТ (*бүгүдөгө*). Көрдүңер бе, идик-
хевиңер, аъш-чемиңер, чугаа-соодуңар. Чамдыкта
орустап туруп бээр улус болгай силер: уже, даже,
вообще, короче, решение, конопля, технарь... (*Үнө
бээр*).

ДИРДЕ-МАКДО (*өрү шурап*). Ураа! Даарта чанар,
даарта чанар! Ой, Дирде-Макдо, ай, Дирде-Макдо!
Ой, Дедир-Домак, ай, Дедир-Домак!

АВА (*база белиңнеп, өрү-куду шурагылаар*). Ураа!
Чанар, чанар! Ой, Дирде-Макдо, ай, Дедир-Домак!

Дирде-Макдо бодунуу-биле танцы-сам теп кириптер.

Чыылганнар база хөглөп, девип-самнап турарлар.

Үшкү көргүзүг

Ам хамык улус аалга сөктүп келир. Куда уламчылаан, эзи-
рик-элээр кижилер маргышкан, байырлашкан, балдырлашкан,
адааргашкан турарлар. Бир кижі кара даңзы тудуп алган, чон-

ну эргээн турар. Инек-мыяа дег ушкан-даа, чалчышкан-даа кижилер бар. Дирде-Макдо кайгап көрүп турар.

ЧАЛЧЫК КИЖИ. Көгүве-хөөреве, хөртейбе-шар-тайба! Меңээ чедер шааңар бар бе, белер тудар кажааңар бар бе?

Алдан ала төнгөн болза,
Алаак сыңмас туру деп бе?
Акы-дуңмам төнгөн болза,
Аал сыңмас олур деп бе?

ЧАЛЧЫК-КАДАЙ. Пиш-хош, бичек-хачы, хош-сөк, холаң адаска! Өөжүңер эдиспеңер, өгүңер караңнатпаңар, өкпеңер догданнатпаңар!

Бириккенде бир-ле чаңгыс,
Бисти чарар чүве-ле чок.
Бисти чарар чүвөлөргө
Бижек-хачы белең боор оң.

Каттышканда ханы чаңгыс,
Ханны чарар чүве-ле чок.
Ханны чарар чүвөлөргө
Хачы-бижек белең-готов.

УШКАН КИЖИ. Уу, уу!

Эзирбээн мен, эидевээн мен,	Ажырбаан мен, алдаваан мен,
Эргеленгеш ынчап ор мен.	Аргалангаш ынчап ор мен.
Эртенден бээр, кечээден бээр,	Аандан бээр, кечээден бээр,
Элээр апаар эрзек боор мен.	Анаа апаар аза боор мен.

АНЫЯК ЭР. Мынчаар ырлаар чоор, дыңнап алыңар!

Ак-ла тараа тарыыр дээним,
Аштып баткан Аргалыгны.
Арбанынга кирер дээним,
Анай кара Алкашканы.

ӨСКЕ ЭР. Кижиге өттүнме, ышаак! Ол мээң ырым-дыр, ол мээң Алкашкам-дыр:

Сула тараа тарыыр дээним,
Сунуп баткан Суглуг-Ойну.
Сумузунга кирер дээним
Суг-ла кара Суканы.

БИР КИЖИ (*чулчуруп чыдар*). Куда дүшкен — сураа үнгөн, хуна келген — сазыы чыдаан.

ДАҢЗЫЧЫ (*бир кижиге*). Кара-Хөлдүң кара байыла болгай сен, чээннериңге чүнү бээр сен? Бүрүтке-дим-не!

ОЛ КИЖИ. Чээннеримге машина бээр мен.

ДАҢЗЫЧЫ. Кандыг машина? "Волга" бе? "Жигули" бе? Иномарка бе?

ОЛ КИЖИ. Эът тыртар машина! Тулган эт боор, сиирлерни безин хоюдур тыртып кааптар. Сиирин ынаар суптуң халак...

ДАҢЗЫЧЫ (*холун чаңгааш*). Аксың байбың, алдың шалдаң эр-дир сен.

Ынчан Чыжыргана өгден үне маңнап кээр. Мөгүдеп эгелээр.

ЧЫЖЫРГАНА (*алгырып*). Кел чорлар, кел чорлар! Хаа, улустуң хөйүн! Дедир куда деп тениирлери ол бе? (*Хамык улусту эргий халып турар*). Эзирик улус соксаңар, сергеңер! Сугга чунгулаңар! Идик-хевиңер эде тырткылаңар! Ужу-бажыңар дыраңар!

Келген улус ужар-тавакты магадаар. Оон узун аргамчылар эккелгеш, бир дытты шалбадааш, ээй тыртып турарлар.

АЧА (*хөглүг*). Чингис-хаан чүү дээн ийик, оолдар? ҮННЕР. Чүү дээн кижил? Чүс адайлыг мен диди ыйнаан. Өлбеш билир болгай аан. Чүү дижик, башкы? ӨЛБЕШБИЛИ. Ол болза... Ол болган болза, бүгү делегейни эжелеп алыр мен дээн-дир ийин.

АЧА (*кочулап*). Төөгү башкызы мен деп алган, мону-даа. Чингис-хаан мынча дээн-дир ийин.

ҮННЕР. Чүү дээн, дарган?

АЧА. "Кылыр болзуңза, кортпа, коргар болзуңза, кылба".

ӨЛБЕШБИЛИ. Орустап айтырган болзуңарза, дораан харыылап бээр турган ийик мен.

ҮННЕР. Орустап чүү дээр чувел?

ӨЛБЕШБИЛИ (*чоргаар*). "Делаешь — не бойся, бойшься — не делай". Ол-ла-дыр. Орустап турумда, чода сынар-дыр бе, суксулар?

ҮННЕР (*магадап*). Оо!

АЧА. Ынчангаш бистер мындыг бис: кортпас бис — кылыр бис; кылыр бис — кортпас бис. Ам узанып, дарганнап турган херээвис чок. Кара-Хөлдүң кара дыды шыдавас эвес, Бай-Тайганың бай дыды шыда-вас эвес, оон бирээзиниң бажын бо аргамчылар-биле шалбадааш, черже ээй согар. Ынчангаш ооң кырынга ужар-тавакты салыр. Оон тоол шагда дег, эртенден кезээге чедир, кезээден эртенге чедир тыртып-тыртып, ужар-тавакты чадан аткан согун дег, салып үндүрүптер. Ол-ла. Оон ыңайгызын Дирде-Макдо боду билир. Че, оолдар, сыдымнарны туткулаңар, шак бо кудай-биле сымыранып турар куу сыраның бажын-

дан шалбадааш, черже ээй базып алыылыңар.

Хамык улус "Чеве!" дишкеш, узун дыттың бажын шалбадааш, алгы-кышкы черже ээй тырткаш, ооң кырынга ужар-тавакты салыптарлар. Шак ынчан хөглүг чугаа-соот үнгөн соонда, депутатка кандидаттар сөктүп кээр: "Удавас соңгулдалар! Бистер депутаттарга кандидаттар-дыр бис. Силерниң-биле ужуражыр дээш келдивис. Хүндүлүг соңгукчулар! Бистиң кайывысты-даа соңгуп ап болур силер. Боттарыңар билиңер, шилип алыңар. Демократияның ужуру ындыг. Дыңнаңар, дыңнаңар! Бис силер бүгүдөгө программаларывысты таныштырып берээли. Дүргөн чыгыңар! Демократия делгезезин!"

Чыылган чон кандидаттарны долгандыр тургулаптар.

Ужуражылга эгелээр.

ДАРГА. Хүндүлүг соңгукчулар! Билир-ле болгай силер, ам удавас соңгулдалар болур.

АВА. Оо, оо даадым, ындыг турган чүвезил аан. Мен билген эвес мен, билзе-даа сөглээр эвес мен, бижиирге-даа карандаам бээр эвес мен. Кара-доруун мунар эвес, калбак чыраа кирер эвес.

ДАРГА (*хорадал*). Силер хөлүн эрттир чечээрге, белиңневейн, көрүңер, эргим хүндүлүг соңгукчу. Бо дээрге, дыл сып өөрөдир дээн оюн эвес-тир. Бир эвес силерге ындыг онза херектиг чүве болза, алаакка чааскаан кожааттанып олуруңар. Бай-Тайганың аргары силерге чедер болгаш артар. Бо дээрге, политиктиг кампания-дыр.

АВА. Кампания адазы даадым. Ындыг политиктиг херек болур дээн, ат болган-дыр аа? (*Хертейгеш*). Мен база билир мен, политика дээрге, хирлиг херек-тир, дарга. Чугаалаңар харын, аазап турда, амыр эштер-ле болгай. Аастыгга алдыртпас, аъттыгга четтирбес.

ДАРГА. Болзун! Бистер маңаа болган болза, силерге оюн-тоглаа көргүзүп келбээн улус-тур бис. Артистер эвес, кандидаттар. Шимээн, шимээн. Бичии шеглеп көрүңер. Мооң-биле болган болза, кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгазының эжи ажиттыңган деп чарладым. Ам болза, хүндүлүг соңгукчулар, силерге база-ла хүндүлүг кандидаттар боттарының болган болза, программаларын таныштырар-дыр. Ол силерге кончуг чугула чүүл болур, кичээнгейлиг дыңнап көрүңер, болган болза...

АВА (*кочуургап*). Болган болза, болган болза даадым. Мен черле мындыг херектиң ужурун билбейн тур мен. Бистер анаада чөндөк хамаатылар болур, а

соңгулдалар болу бээрге, артында чүге "хүндүлүг" апаар улус бис?

ДАРГА. Ол-даа бөгүн чугула эвес айтырыг-дыр.

БИР КАНДИДАТ. Эргим хүндүлүг соңгукчуларым, ха-дуңмам, чаңгыс чер-чурттугларым!

АВА (өттүнүп). Эргим хүндүлүг соңгукчуларым, ха-дуңмам, чаңгыс чер-чурттугларым! Оон кедерезе, баарымның өдү болган, караамның оьгу болган кара чаңгыс кара-хөлчүлөрүм.

БИРГИ КАНДИДАТ (уламчылап). Шын чүве харын, угбам. Бай-тайгажылар, баарымның өдү силер, кара-хөлчүлөр, караамның оьгу силер. Мен бодум тудуг инженер кижи мен. Бир эвес силер мени депутатка соңгуп алыр болзуңарза, мен силерге "Кошкар-оол көвүрүглерин" демир көвүрүглер-биле солааш, "Кошкар-оол оруктарын" кылаң кылдыр асфальтылап бээр мен. Оон ыңай Кара-Хөлдү кежир демир көвүрүг шывадаптар мен. Малчыннар, аңчылар, балыкчылар амыраар силер.

ИЙИГИ КАНДИДАТ. Хүндүлүг соңгукчулар, төрээннерим! Мен өске эвес кижидир мен. Силер-биле Кара-Хөлгө кады төрээн, өскөн мен. Алдарлыг Ленчаевич, Балыкаевич сугларның чээни, генералдар Шойгу, Кара-Сал сугларның даайы-дыр мен. Бир эвес мени депутат кылып алыр болзуңарза, мындыг шыырак төрөлдерлиг кижиги Кызыл биле Бай-Тайга аразынга дорт маңнаар демир-орук тудуп бээр мен.

ҮШКҮ КАНДИДАТ. Мерген угаанныг, шылгараңгай баштарлыг соңгукчуларым! Мен инженер-даа эвес, генерал-даа эвес, анаа-ла араттап турар ашак мен. Силерниң төрөлиңер болурум шын харын. Маныгыларга, Кара-Чодага мал кадарып өстүм. Бай-ла чүвем — мал-маганым, ажы-төлүм. Мен көрүп чоруурумга, кижиден дора кижилер депутаттап чоруур-ла чүве-дир. Мээң олардан чүм тудуан? Мен база борбак баштыг, боолук моюннуг кижидир мен. Кандыг кижилер депутаттап, Кызылче көшкөн, бажың-балгат алган, шыырак шалыңныг, чымчак сандайга олуп турар боор чүвөл? Мен чоонган мен? Силер чоонган силер? Хамык чон Кызылче көжүп эгелээн-дир. Бис база найысылалче дигии-биле диг дээлиңер! Ында Каа-Хем суурда Хемчиктер, Оюннар, Тожулар, Маадылар кудумчулары бар апарган-дыр. Бир эвес мени депутатка соңгуп алыр болзуңарза, силерни дөгере-

цери Кызылче көжүргөш, чагайжыды туттунган чаа бажыңнар бээр мен. А мээң мурнумда кандидаттар-ның демир көвүрүглеринге, асфальтылыг оруктары-нга, демир-оруунга бүзүрөвөңер.

Орта шуугаазын үнөр: демир-орук, демир-көвүрүг дээн сөстөр холужуп, хоозун сөстөр, куруг чугаалар диңмиреп турар.

АВА (*холун көдүргөш, оожум үн-биле*). "Хөөре-жип макташпаңар, эштер, хөгжүмүңер шупту багай!" "Программа — ол дээрге, хоозун аазаашкын-дыр".

ӨЛБЕШБИЛИ (*улажып*). "Программа — это пус-тая декорация".

АВА. Кым ынча дижик?

ӨЛБЕШБИЛИ. Так сказал Гитлер!

АВА. Шын, Өлбөш, Гитлер ынча дээн.

ҮННЕР. Гитлер, Гитлер...

АВА. Гитлер — фашист, дайзын! Угаанныг кижидайзынның-даа эки талазын үнөлөп билир херек. Чамдыктарыңарны билип тур мен, чүгле Кызылче шимчеп алырын кичээп турар кижилер-дир силер. Силерни дээш бадылаvas бис. Бистиң Кара-Хөлгө кады ажылдаар кандидадыс бар. Ону соңгуп алып бис. Чон мурнунга аскыылда-шүгүмчүлөлд-даа кылып чорбас кадай мен. Каткым-даа ол, харым-даа ол.

ҮШКҮ КАНДИДАТ. Бо угбавыс кончуг угаанныг сөс чугаалааш барды. Мээң кара доңгам ишти арый берди. Мен депутат болуп алгаш, Кызылче чоруй баарымга, ажы-төлүм азырап орган каш малым ат болгай-ла. Мен кандидатурамны уштуп тур мен.

Кандидаттап калчаараар дээш,

Кагый бердим, суксай бердим.

Депутаттап делгерээр дээш,

Тений бердим, түрей бердим.

ДАРГА. Эргим хүндүлүг кандидаттар! Эргим хүндүлүг соңгукчулар! Мооң-биле кандидаттарның болгаш соңгукчуларның аастарын хагдым.

Кандидаттар-даа, соңгукчулар-даа ам-даа ол-бо дишкен турарлар.

Дөрткү көргүзүг

Чыжырганага Дирде-Макдо чеде бээр.

ДИРДЕ-МАКДО (*саазын тудускаш*). Чыжыр, ам корреспондентилер келир болгай. Интервьюну си-

лерниң улус капчаар алып чүвөл? Меңээ арга-сүмө-ден кадып көр. Чамдык айтырыгларны бижип бергеннер болгай. Шөлээн чер болза, мени бичии өөрөткөн болзуңарза. Репетициялап аан.

ЧЫЖЫРГАНА. Өгже кире берээл.

ДИРДЕ-МАКДО. Улус киирбес бис.

ЧЫЖЫРГАНА. Ынчаар бис. Шөлээн черге белеткенирге, эки болгай.

ДИРДЕ-МАКДО (*чанында улуска*). Бис Чыжыргана-биле иелээ бичии када аңгыланыр ужурга таваржы бердивис. Өгже кижги киирбейн көрүңер.

Чыжыргана-биле Дирде-Макдо өгже кире бээрге, Алдарслав элдепсинип көөр. Ынчалза-даа ону улус эжикке-даа чагатпас.

ЧЫЖЫРГАНА (*орунга олуруп алгаш*). Кандыг айтырыглар-дыр, Дирде?

ДИРДЕ-МАКДО (*номчуур*). Бирги айтырыг бо-дур, Чыжыр. "Силер моон чорууруңарда, ужар-тавааңарны биске тураскаал кылдыр арттырып каап болур силер бе?".

ЧЫЖЫРГАНА (*репетиция хевирлиг айтыр*). Мынчаар тудуп алгаш, алгырып чугаалазыңарза эки боор. Чон хөй болгай, оон башка ыракта улуска дыңналбайн баар. Ам харыыңарны чугаалап көрүңерем.

ДИРДЕ-МАКДО (*оожум*). Чок, чок, бербес мен. Хоржок, хоржок.

ЧЫЖЫРГАНА. Дыңналбас-тыр, дыңналбас. Мынчаар чугаалаңар (*кышкылар*): "Чок, чок, бербес мен! Хоржок, хоржок!".

Чыжырганың кышкызын дыңнап кааш, Алдарслав серт дээр. Оон эжикке маңнап келгеш, өгже чүткүп эгелээр. Улус ону киирбес. Өлбөшбили докпак-биле Алдарславты улдап турар.

АЛДАРСЛАВ (*өгже алгылар*). Чок, чок, бербе, Чыжыр! Бербе, бербе!

ӨЛБӨШБИЛИ. Ол-дур, ышаак! Мени баштай канчаар соп туржук сен? Кара докпак харыылыг, аар докпак аарышкылыг, улуг докпак ужурлуг.

ДИРДЕ-МАКДО. Ам мындыг айтырыг бар: "Бир эвес ужар-тавааңар хоржок болза, оода кедип чоруур хевирни бистиң музейга арттырып каап болур силер бе?".

ЧЫЖЫРГАНА (*база улам кышкырып айтыр*). Чок, чок, хевимни черле ужулбас мен!

Өг даштында Алдарслав улам хорадап, эжикче буза чүткүп-ле турар. Өлбөшбили суглар демги домактарын катап-катап

чугаалап, Алдарславты соп-ла турарлар.

АЛДАРСЛАВ (*ыглап кускуннаар*). Дирде-Макдо! Чыжыргана! Өгдө иелээ чүнү үүлгедип туруп бердиңер! Чыжыргана, ол кончуг тоянчы сээң хевиң уштур деп тур бе? Күжүр сарыым, хевиң черле ужулба" Кудавыс соонда безин орта хойгажып удувадывыс ышкажыл? Алдын-мөңгүнүңнү өске кижиге берип-териңге, канчап болур чүвөл?

Алдарслав чүткүп-ле турар. Өлбөшбили суглар сокпушаан турарлар.

ДИРДЕ-МАКДО. Мындыг хевирлиг айтырыглардыр. Ам канчаар, соксап каар мен бе, Чыжыр?

ЧЫЖЫРГАНА (*база алгырып айтыр*). Хөй-дүр, хөй-дүр Шыдавас мен, шыдавас мен! Соксап көрүңер! Ам соонда болзун, соонда болзун!

Ону дыңнааш, Алдарслав улусту тепкилеп, шашкылап эгелээр. Өлбөшбили суглар сокпушаан хевээр турарлар.

АЛДАРСЛАВ (*кышкырап*). Дирде-Макдо, сени согар мен! Чыжыргана, ол канчап турарың ол? Чүдээңни, бужарыңны! Өлгүже өскерилбес диштивис чоп? Уё, уё! Кара-Хөлче халый бээр мен, Мөңгүлектен шурай бээр мен! (*Ыглаар,*) Чыжырганам, Чыжыр-Алдыным! Канчап куртуй бердиң?

Алдарслав ам база чүткүп кээрге, улус ону ойтур идип чорудуптар. Ынчан Дирде-Макдо-биле Чыжыргана өгдөн үнүп кээрлер.

АЛДАРСЛАВ (*Дирде-Макдога*). Сен моон дүрген чору!

ДИРДЕ-МАКДО. Чоруур мен харын, Алдар. Чаныксап тур мен. (*Шүлүктээр*).

Аксым кежии — эртениң-не

Ажылымче далажырым.

Аксым кежии — кежээниң-не

Аалымче далажырым.

ЧЫЖЫРГАНА (*Алдарславче хыйыртааш*). Чываан чыырлып турду бе?

АЛДАРСЛАВ (*чунар-демирден Чыжырганага эът-дүрбүүр, саваң октап бергеш*). Ма, эът-дүрбүүр, саваң! Сутга барып чуг! Эки саваңнап дүрбү! Оон башка сенче чагдавас мен, качыгдаар сен, халактаар сен.

ЧЫЖЫРГАНА (*оларын октапкаш*). Канчап хейтей бердиң? Бодуң харын кырыңче соок сугдан ча-

жывыт, кылыың чавырылзын!

Ол аразында корреспондентилер четкилеп кээр. Эгиннеринде, моюннарында аппараттар угдунмас чүктээн болурлар.

Чон оларны үглөп келир.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Дээрги Дирде-Макдо, бистиң айтырыгларывыска харыылаар мурнунда кандыг орандан келгениңерни чугаалап бээрин диледивис.

ДИРДЕ-МАКДО. Мен силерниң Хүн системаңардан дашкаар Галактикадан келген мен. Чуртумнуң ады — Ваты. Чүглө ады дедир боордан, Тыва дээн чурт-тур ийин. Ам силерниң баш удур бижип берген айтырыгларыңарга харыылаарын чөпшээрөп көрүңер. Бир дугаар айтырыг. "Силер моон чорууруңарда, ужар-тавааңарны биске тураскаал кылдыр арттырып каап болур силер бе?" (*Чыжыргананың айтып бергени езугаар алгыра аарак*). Чок, чок, бербес мен! Хоржок, хоржок! (*оожум*). Ол чокта, канчап ужуп чанар мен? Ийи дугаарында: "Бир эвес ужар-тавааңар хоржок болза, оода кедип чоруур хевинерни музейге делгээр кылдыр арттырып каап болур силер бе?" (*База-ла Чыжыргананың айтып бергени-биле*.) Чок, чок! Хевим ужулбас мен, черле ужулбас мен! (*Оожум*.) Шуптузу мындыг дөргүлүг чаңгыс аай айтырыглар-дыр. Дөгerezин харыылаары берге. Ниитизи-биле мынчаар харыылаар-дыр мен (*база өттүнүп*): Хөй-дүр, хөй-дүр! Шыдавас мен, шыдавас мен! Ам соксап көрүңер, соксап көрүңер! (*Оожум*.) Ам өске айтырыглар бар бе?

Алдарслав улусту базып каг дег маңнап чоруткаш, Дирде-Макдону куспактап, ошкап-чыттап-ла эгелээр.

АЛДАРСЛАВ. Дирде-Макдо, Дедир-Домаам! Өршээп көр, буруулуг болган-дыр мен. Мен дээрге, кончуг хугбай мелегей, ялым чок черге Чыжырганамны сеңээ хүннеп турган-дыр мен. Болгаап көр, өршээп көр. Сен моон чорба, сен чогуңда, чалгаарай бээр мен. Чыжыргана база сакты бээр. Хөглүг кижидир сен, солун кижидир сен, угаанныг кижидир сен. Маңаа артып кал, өршээп көр, Дирде.

ДИРДЕ-МАКДО. Силерниң улус чүү дээр ийик, Алдар? Чыварлыг-даа бол, чуртум херек, чывактыг-даа бол, чонум херек.

АЛДАРСЛАВ (*чаннып*). Кижиди төлү каяа-даа чоруур болгай, куш төлү каяа-даа ужар болгай.

ДИРДЕ-МАКДО. Че, ындыг-дыр, Алдар. Ам силерниң чуртуңарны билип алганымда, кээп каап тургай мен аан. Шуут артып каап черле шыдавас мен. Кижиги чуртунга ынак, куш уязынга ынак.

АЛДАРСЛАВ *(ам Чыжыргананы ошкап-чыттап)*. Өршээп көр, эргимим, чаражым, чассыым! Частырыг болду, иттириг болду. *(Ыглаар)*. Эйт-дүрбүүрнү, саваңны дедир эккел. Соок суг-биле чугба, челбине бээр, чөдүрө бээр. Кадыг чүве-биле дүрбүве, хавыра бээр, хыралы бээр. Саваңнава, аксынче кире берзе, азыра бээр, бышкыра бээр.

ЧЫЖЫРГАНА *(хыйыртааш)*. Анчыыңны, анчыыңны! *(Алдарславты дажыырга, оозу чаагын салып бээр)*.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Дээрги Дирде-Макдо, силерде кем-херек үүлгедийшкиннери бар бе?

ДИРДЕ-МАКДО. Бис ниитилел хөгжүлдезиниң бүгү чадаларын эрткен бис: кулизм, феодализм, капитализм, фашизм, социализм, коммунизм, демократизм, оорлааризм, өлүржүризм, балдырлажыризм, адаар-чажыризм, кыстааризм, яңганизм, чиижеңизм, чиризм, арагалааризм, таакпылааризм... Бисте ам суд-прокуратура органилары чок, шагдаалардан чарылган бис. Шупту чурумнуг бис.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Силерниң чуртуңарда удуртулга системазының дугайында каш сөстен чугаалап көрүңерем.

ДИРДЕ-МАКДО. Бисте элдеп-эзин улуг өртектиг хуралдар, партиялар чок. Бисти чаңгыс Даргавыс удуртуп турар. Ооң-биле эптиг, бир баг ажылдап турар бис.

КОРРЕСПОНДЕНТ. Силерниң харыңар кажыл?

ДИРДЕ-МАКДО. Мээң харым 3 чүс. Кадайым 250 харлыг. Уруг-дарыым, оларның уруглары — шупту каттышкаш 500 ажыг. Силер мындыг чараш чуртуңарны бокталдырып, хирлендирип алган-дыр силер, ынчангаш кижилер үр чурттавайн турар. Өдексиг, кажаазыг-даа болза, өскөн чуртуңарны камнап чоруңар!

Дирде-Макдо халып чоруткаш, ужал-таваанга олуруптар. Хөгжүм чирт кынныр. Чугаа-соот, ыт-шимээн холужуп турар.

Шаң-кеңгирге, бүрээ-бүшкүүр, орба-дүңгүр даажы кулак уюк.

Хамык улус эй тыртып алган дыдын салыптарга, Дирде-Макдо ужул үнүңгер. Улус ооң соонче көргөш: "Ол-ла барды! Дуу баады!" дижи, дээр шаар өрү көрүп чоруп турарлар.

АВА (*үзүктөлийишкин соонда*). Билдиңер бе, көрүнчүктөр? Угаанчыг кижиги ындыг болур чоор!

ЧЫЖЫРГАНА. Кыстар, кыйбың-сыңбың чорбаңар!

АЛДАРСЛАВ. Оолдар, опчок-тенек чорбаңар!

АЧА (*Өлбөшбилиге дашка тутсуп бергеш*). Ам чүү боор, Дирде-Макдонун менди-чаагай чедери дээш бо дашканы иживит, башкы.

ӨЛБӨШБИЛИ (*дашкада араганы черже төпкөш*). Өлбөшбилиниң арага маңгыстап, кудумчуга ужуп чытканын кым көргөн? Мен мегелеп ынчап чораан мен. (*Көрүкчүлөргө*.) Араганың кырынга чам үнөр. Билип алыңар, довурактар!

Шииниң киржикчилери сцена мурнунга дигии-биле кылашта-жып келгеш, хары угда чугаалаарлар: "Өдексиг, кажаазыг-даа болза, өскөн чуртуңарны камнап чоруңар!".

ТӨНӨР.

ЭГЕ СӨС ОРНУНГА

Мээң азыраан адам Куулар Мандаа Ызырарович кажан Өвүр самыыны үнгөндөн эгелээш, ол төнгүжеге чедир 1930 чылдан 1934 чылга чедир ол самыынчылар-биле чаалажып келген. Ол адак сөөлүндө дээрбечилер Барыңмаа, Мартаажык, Солунбил суглар-биле улуска бо-ла хөөрөп берип оарын дыңнаар мен. Ол дээрбечилерниң Тывадан канчаар дезип үнгенин болгаш каяа чурттап турганын каш чылдар мурнунда "Шын" солунга үнгөн "Сарыг-Канчыыр" деп калбак чүүлүмгө таныштырып бижээн мен. Бак чүве чүл дизе, ол солуннуң сан дугаарын бижип албаанымда. Ам ол солунну тып эkkээр кижиге болза, эң улуу-биле четтиргенимни илередир мен. Оон ыңай бо рассказта кирип турар "Хөндөргейниң саралазы" деп эге база бир-ле номумга үнгөн чүве. Ында Мартаажыктарны көргөн кижиге композитор Батый Кенештиң ачазы Монгуш Кенеш Хорлуевич ол.

Автор.

Монгуш Эргеп

БУУРУЛ КЕЖЕГЕ

1. МАРТААЖЫКТЫҢ КӨСТҮП КЕЛГЕНИ

Кышкы дүне. Чыргакы чурттуг Дамдың бир уйгу апкан хире болганда, даштын ыттар ээрген соонда, бир-ле кижиге дагжап дүшкөш, эжиктен кирип келген. Ол кижиге хөөп каан отту булгап, от кыпсыыр дей бээрге, Мартаажыктың хевири көзүлгөн. Дамдың коргуп-сүртеп тура халааш, отту кывысчыпкан. Дамдың шайын хайындыргаш Мартаажыкка салгаш, эът дүлөр дей бээрге, Мартаажык чугаалаан:

— Мындыг арганзымаар эътти канчап чип оар сен, эжим, менде чүгээр эът бар ийин, — дээш, нарын аргактыг булгаар таалыңындан кончуг ирттиң ужалыг будун уштуп келгеш, чугаазын уламчылаан.

— Мээң дезип чорутканымдан бээр 4—5 чыл чеде бергенин билир-ле болгай сен. Кижиниң ха-дуңма, дөргүл-төрөлдөринден аңгыда, өскөн-төрээн чер-чур

ту кижиге кончуг-ла сагындырар чүве-дир. Хөректе кара даш болу берген кижини хилинчектеп-ле чоруур. Чыргакымны сагынгаш, кыштың соогу-даа болза Тывамче чоруптум. Хой кадарып өскөн дагларымны, эштип, балыктап өскөн хемимни Чыргакымны бо-ла дүжей бээр-дир мен. Тос-тостуң соогу-даа болза, Чыргакымга кээримге артында чылыг, өг иштинде ыш-каш сагындырар-дыр. Сээң-биле ам-даа хөөрежир дээримге, кадыларың хөй-дүр. Кижиниң өскөн, төрээн чурту, чону магалыг, чаагай-даа бол, чоон дытта чөвүрээ-даа турар, чон аразында чөгенчиглер-даа чоруур-ла болгай, эжим. Мен дээрге сен ышкаш аал-оранында амыр-менди чурттап олуар эвес, Хемчик бажының кара дилгилери дег, Салчак сынының хөө кара киштери дег амытан, кижилерге аттырып-боо-ладып каар чазып, сүрдүрүп чоруур кижиле болгай мен. Ынчангаш хөй өглерлиг аалга доктаап дүжер хөңнүм чок. Мен ам элээн үр болгаш келир мен, эжим, менди-чаагай турар силер. Келиримде куруг келбес мен, бистиң Тывага дүктүг даванныг мал мурнунче киирбес, хартыга дег кайгамчык чүгүрүк аътты эк-кеп бээр мен. Сен чүгле кады өглеринг чазаглап көже бээрге, чаңгыс өг артып калгаш мени манап олуар сен. Улуг-Остуң кадыргылары ам-даа көжүп турар хевээр ыйнаан але? Чаа, менди-чаагай, эжим! — дээш, соңгу чүкче челдирип чоруй барган.

Мартаажыктың эжи Дамдын дээрге: "Ам-на өлдүм, аза-хортан Мартаажык-биле холбажы бердим" — дээш, шодаң-кыр аъдын эзертепкеш, суму төвүнче ушка-башка чок улдап баткан.

Суму даргаларынга мырыңай чыгаанга кирип тура: "Мартаажыкты көрдүм!" — дээрге, олары арай тоомча чок боорга, кожуун төвүнче ыдып баткан. Ында даргаларга база-ла "Мартаажыкты көрдүм" дээрге: "Мартаажыктың сөөгү шагда-ла кургап калган" — дээш, база-ла улуг тоомча чок боорга, ол мырыңай тейлеп, чанннып чугаалаан:

— Мартаажыктың дириг бодун суглуг караам-биле көрдүм. Судалдыг холум-биле туттум, бир эвес мегелээр болзумза ийи кырым дорт сынар, — деп тургаш, ол даргаларның бүзүрелин чаалап апкан. Ол кожуун төвүнден үнүп чоруурда: "Ам ажырбас мен" деп

боданган. Чүгө дээрге кожуун даргалары аңаа Мартаажыкты тудары-биле алды кончуг мөгелерни үзүп бергеш, оларны чемгерери-биле богданың бора иртин чедип берген. Дамдың мөгелерин чажырып чурттадыры-биле өг тужунда кызыл эл баарынга улуг оңгарны кастырып алган. Ынчап турда, час-даа дүшкен. Дамдыңның кады өглери чазаглап көшкүлей бергилээн.

2. МАРТААЖЫКТЫҢ ТУТТУРГАНЫ

Дамдыңның кады өглери тарап көшкүлей бээрге, Мартаажыкты манаан улус алды-чеди хонук чеде берген. "Чүвени канчап билир" дээш, уруглары биле кадайын төрелдеринче чорудупкаш, Дамдың чааскаан хонуп турган.

Бир-ле хүн үнүп келгеш, кышкы кажаа кырынче бараан хараар дээш үнүп чорда, шеттер аразы-биле келир орукта Мартаажыктың сырынналган сыгыды дыңналган. Дамдыңның чүрээ диртилеп, аажок коргуп эгелээн. Ынчалза-даа ол бодун туттунуп, чүү-даа эскербээн болуп, эжи-биле ужурашкан. Мартаажык шынап-ла, узун дурттуг, чоолбураарган чел кудуруктуг калчан кара аътты чедип эккелген. Эжишкилер хөөрежип, сүттүг шайын аартап ора, Дамдың эът дүлөр дээш бижек тыппаан кижиге болуп, мынча диген:

— Көжер дээш бо кадай бистиг демир арттырбайн доозазын шыгжап каапкан-дыр ийин, — дээш, орун хозунуң адаан, үргүүлге иштин дилеп-ле турган. Мартаажык ону эскерип кааш, айтырган:

— Бижек тыппайн тур сен бе? Менде бо багай эдирээ-хыйырак чүве бар-ла болгай, эжим, — дээш баштактанмышаан кылыш бижээн ушта соп берген. Дамдың биле Мартаажык шайлап, хөөрежип-ле органар, Мартаажык хөрээн алгыткаш, мынча дээн:

— Кижиге авазының караандан өске карак болур карак-даа чок, авазының кулаандан өске кулак болур кулак-даа чок болур чүве-дир ийин — дээш, улуг тынган. Ол Дамдыңның арнынче кезек кайгай бээрге, Дамдың аажок дүвүрексеп орза-даа, оозун көргүспес дээш кызыдып-ла олурган. Ооң-биле кады ол даштын чажырып алган мөгелерин база бодап олурган. Олар мынчаар дугурушкан чүве-дир: Дам-

дың бир катап хөрээн алгыдып чөдүрерге, олар белткенип алырлар. Ийиги удаа хөрээн алгыдып чөдүрерге, олар чоокшулап, даштынга келирлер, а үшкү удаа чөдүрерге, олар өгже чаза булгап кирер турганнар. Ынчаарга Дамдың ийи удаа хөрээн алгыдып чөдүрерге, Мартаажык арай сезик аннып, дашкаар дыңнаалаар апарган.

— Даштын кижилер чүректери диртилээн-даа ышкаш, чүү боор ол, эжим? — деп Дамдыңдан айтырган. Дамдың чүнү-даа херекке албаан кижиге болуп, мынча дээн:

— Ча, чүү кижиге чүректери боорул аан, эжим. Көжөр дээн даштын баглап каан тевелерниң ынчаар кизирткейнип турарлары ол ыйнаан, — деп каан. Дамдың ам үш удаа чөдүрер дээш диттип чадап шагла болган. Тыныжы бачыдап кызып орташ, арай деп-ле чөдүрүптерге, алды мөгези кире-ле халышканнар. Мартаажык чиик адак тура халааш, кылыш бистиге бижээн ал соора алган. Ону Дамдың чогуур үезинде дөжөк хозунче кири октапканы чаян болган. Мартаажык алды кончуг эрний адаанга-даа баар, бирде кырынга-даа үнүп кээр турган. Ынчаар тутчуп турда, ожук-паш-даа шулту аңдарлып төгүлгөн. Мартаажык өгнүң соңгу талазындан буза тепсегилээш үнүп бар чорда, өг курларынга орааштынгаш, туттурган. Алды мөге Мартаажыкты хүлүп алгаш, суму төвүнчө ап бадыра барган. Мартаажык мынча деп алгырып баткан:

— Кижиниң кады өскөн эр кара эжи мындыг кара сагыштыг болурун билбээн мен! Че, Дамдың! Ындыг-ла болдуң, ам база катап ужуражы бээр бис! Мени ам база манаар сен!

Алды мөге Мартаажыкты суму төвүнге эккелгенер. Чоок-кавының бүгү эр кижилерин Мартаажыкты кадарып хондурары-биле чыып алганнар. Ам даартазында ону кожуун төвүнге чедирери-биле бир нам кежигүнү ашакка, бир аревэ кежигүнү оолга дааскаш, оларга бир дүүрге база тутсуп кааннар.

Бир баалык ажар черге Мартаажык: "Мен борта дүжүп, чиигенип ап көрейин"—деп дилээрге, сүрүкчүлөр ону аъттан дүжүрүпкеш, дүште-даа чок турганнар.

Аревэчи аъдындан дүшпейн оозун оъткарып тура, бир көрүптерге, Мартаажык хүлүглүг холунда улуг даш алган бо халып олурган. Эр-даа корткаш, аъдын ээй тырткаш, дезип ыңай болган. Намчы ашак-даа дүүрге оолда-ла болгай дээш, эжиниң соондан: "Доктаа!"—деп алгырбышаан, тутсуп-ла олурган. Оол соондан бир кижиниң мырыңай чоокшулай бергенин дыңнааш, улам коргуп. Бо-даа мени сүрген Мартаажык-тыр дээш, аъдын дам-на хаккылап ыдып-ла орган. База бир даг ажар черге кээрге, аъттары оожумнай бергеннер. Эрлер ам бот-боттарын билчип, хая көрнүп кээрге, Мартаажыктың ыракта бараанын көргеннер. Мартаажык дагже үнө халааш, бистиг дашка холунуң хүлүүн үзе дүрбүп каапкаш, ам-на хостуг болдум дээн ышкаш, холдарын өрү көдүргөш, ажыт кирип чоруй барган.

3. ХӨНДЕРГЕЙНИҢ САРАЛАЗЫ

Эр кижии эки аъдын оскунарга, ол чалгыны сынык кушка дөмей апаар. Ындыг кижии чонунга дуза чедирер туржук, бодунуң амы-тынын-даа камгалап шыдавас. Мартаажык ам аът чок, чадаглаан. Аңаа база-ла чүгүрүк эки аът херек апарган. Мартаажык бодап чоруурга ооң амы-тынын чүглө Хөндергейниң чүгүрүк Саралазы ап болур турган. Ынчангаш ол Тывага кады келген эжин, бир караа багай Солунбилди дилеп эгелээн. Эжин тып алгаш, Хөндергей ажып, чүгүрүк сараланы тудуп алып сорулга салганнар. Олар Хөндергейниң Шивилигни куду кылаштажып бадыпканнар. Үш-Тей кырынга аъттыг кижии көстүп келгеш, улуг орукту куду шошкудуп бадыпкан. Ол Мартаажык сугну көрүп каан хевирлиг, сырбаш дээнзиг аъдын сө-ле кымчыланып, боду албаданып ырап шаап бадыпкан. Аъттыг кижиниң медээлеп, хөй кижии эдертип эккээрин билгеш. Мартаажык эжибиле кайнаар чашты бээрин сүмелешкеннер. Солунбил хараганнар аразынче кирер дээн, а Мартаажык шуут удурланган. Олар канчангаш-ла көрүптерге, буга суунуң кыдыында шоргалап каан хос терек чыткан. Ийи эжишки ол теректиң адаанче чашты бергеннер. Хөй аъттыг улус шапкылажып келгеш, Мартаажыктың сөзүн бадыткап, шыргай хараганнарны

бүзээлөп, ынаар боолагылап эгелээннер. Шорга терек адаанда чаштып чыдар дээрбечилер чанында бедиктен көрүп оарга, бир ашак арттырып кааннар болган. Мартаажыктар бо ашакты соп каапкаш, ооң өртеп каан аьдынга ушкакжыпкаш, Шивилигни өрү дезиптерин сүмөлөшкеннер. Бо ашак "олар ам каяа чыптырыл дээнин дыңнааш, чаштынганнар: "Чаагай сөстүг ашак-тыр, мону өлүрүп болбас"— дишкеннер. Ынчап турда хөй аьттыг кижилер ашактың чанынга чыгылып келгеш, таакпылап, сүмележип эгелээннер. Уш-Тей кырындан көрүп каан аныяк кижичи хоомай көргөн боор дишкеш, Шивилиг унунда сайны көргөннер. Шынап-ла, элезинде кызыл-даван кедергей улуг истер чыткан. Дайзыннарның чаштынып чыдар хос терээниң кырынга даңказының хулун кактап-кактап, "болар ам бөгүн тывылбас-тыр, даарта хөй кижичи эдертип алгаш дилээр болган-дыр бис" дээш, шапкылажып чоруй барганнар. Мартаажыктар ол-ла дүне Шемиже кылаштажып ажа бергеш, ында кирип шайлаан өөнгө хонганнар.

4. ТЫВАНЫҢ КЫСТАРЫ

Хөндергейниң чүгүрүк-саралазы ам алдырбас хире апаарга, Мартаажык Шеми, Чыргакы ынчаар чаштынып чоруп турган. Үргүлчү черге чоруур турган кижини улус черле соора көрбөс болган, чүгө дээрге, ооң алгы тону өскелерден ылгалдыг, аш куу кылдыр көстүр. Бир-ле арыг иштинге аян-тээлөп кылаштап чорааш, арыгдан будук чыып турган уругга таваржы берген. Ол уругнуң аалы эртен чайлаглап көжер деп дыңнааш, уругну өөңнү аалдар мурнунга озалааш черге хондуруп алыр сен деп чагаан. Уругнуң ашаа улуг лама кижиниң оглу болгаш, Моолдун Улуг-Хүрээже тейлөп чоруткан болган. Мартаажык ол уругну көргөш, чарашсынып, аңаа ынакшый берген.

Тываның кыстарының дугайында чүнү чугаалап болурул? Тываның кыстары дээрге, мен-не бодаарымга, Тыва чурт ышкакш каас чараш, буян-кежиктиг, ындыг бай-байлак деп бодаар мен. Кадыгланза, тыва кыстар Тываның кыжы ышкакш кадыг шириин апаар. Тываның кыстарын ай-биле деңнээр дээрге.

Ай караңгыны чырыдар-ла харын, а чылытпас. Хүн-биле деңнээрге, хүн чүгле хүндүс чылыдар болгаш чырыдар. А кыстар эр чүректерни дүн-хүн чок чылыдып, чырыдып чоруур. Тыва чоннуң мындыг чугаазы бар: "Имир караңгы турган өгге кыс кижиги кирип кээрге, өг ишти чырыткылаш кынныр. А соок өгге кирип кээрге, чылыш кылынган ышкаш болур. Меңээ кыстар дугайында чүве бижиир таварылга кээргеле, өске хөй чүве чулчуруп турбайн, чүгле улуг чогаалчыларның мындыг одуругларын бижип каар мен: "Делегейде сеңээ деңнээр дээди чүве тыппас-тыр мен". Ынчангаш азып, тенип, доңуп-дожап чораан Мартаажыкка мындыг аас-кежик таваржып-тыр.

Мартаажык ол уругга таваржып кээрге-ле, эрниниң доң чүрээ эрип, доңган боду чылыгып келген. Уруг-даа оон Мартаажыктың чагыын езугаар аалдың мурнунга озалааш кылдыр, арыг кыдыынга өөн хондуруп алган. Лама кадайы бир эртен көрүп турарга, оглунуң өөнден ала аъттыг кижиги арыг кыдыын өөрү чортуп чоктай берген. Оон ол кадай кени-биле чугаалашкаш, оон огулуг харыы ап шыдаваан. Кадай сезик ап, Мартаажык бо аалда турар-дыр деп билгеш, хөй улус чыып эккелген.

Көргөн улус уругга хол боозун тудускаш, боолаарынга өөредип эгелээннер.

— Кажан Мартаажык чедип кээрге, ону боолап кааптар сен, — дээш, хол боозун октааш, белеткеп бээрге, уруг кара шору болган.

— Мартаажык удуурда безин холундан боозун салбас кижиги чорду. Мен Мартаажыкты канчаар-даа боолаар болзумза, ол кайыын өлүр, ыявыла мени өлүргеш, ам өлүр ол. Мен черле Мартаажыкты өлүрүп шыдавам мен! — дээш, шуут-ла кара шору болган.

Чүгле Шеми, Чыргакыдан-даа эвес, а чоокку сумулардан база дөртөн шаа кижини ол аалга чыып алган турган.

— Мартаажык дезер болза, аргаже маңнаар ыйнаан ол — дээш, хуртун боолуг кижилерни арыг талазынга чыттыргаш, дүүргелиг кижилерни өгнүң кедээ талазында хараганнар аразынче чыттырып кааннар.

Бир-ле кежээ чырык имир-биле араңгы имирнин аразы турда, хем унун куду бир-ле кижиги ындыннал-

дыр сыгырып, аъдын баглаашка дужап баглааш, инек саап турган уругда-ла барган. Уруг Мартаажыкты өгже эдертип кииргеш, сүттүг шай, чаглыг эът каап бергеш:

— Мен инек саап эkkээйн — дээш, кочалын тудуп алгаш үнө берген. Мартаажык уруг-биле кады үнө халааш, кожа кылаштапкан. Ол "Аъдым эзерин союп каайн" дээш, уругну четпишаан аъдынче кылаштапкан. Ынчалза-даа ол эзерин сойбайн, өгнүң кедээ талазында хараганнарже ыдып-ла каан. Дүүргелиг эрлер дүрген халып орган Мартаажыктын соондан дииледип чыдып калганнар. Эртенинде кээрге, Мартаажыктын садааның бааның ужу үстүп чыдып калган болган.

Мартаажык бир өггө келгеш, бо чорукту хөөреп орган. Дүүргениң тараа октары аңаа дегген болган. Мартаажык ол октарны эът-кеш аразындан сы тутулап каапкан мен деп хөөрээн.

5. НЕГЕЙ ТОННУГ ЭШТИИШКИН

Мартаажык черле чаныган кижиге турган. Ооң кады дургуннап чоруткан өөрү Тывазынче келбейн турдала, чүнүң-даа мурнунга тура дүшпейн хаптар турган. Уругнуң аалындан бооладып дезип үнгениниң соонда Тываже ам келбезин бодунга аазаан. Ынчалза-даа дөрт чыл эрткен соонда, ол Хемчикке көстүп келген. Ол аалдар аразынга чоруп турда, Хемчиктин кижилери дургун Мартаажыкты танып каапканнар. Мартаажык бир-ле көшкүн аал-биле кады Хемчик унун өрү чоруп олурда, мурнунга боолар чүктээн он шаа кижиге көстүп келген. Мартаажык Хемчикти куду хаптар дээрге, адаанда база ол хире кижиге чоктап орган. Ынчаарга ол Хемчиктин дуу чарыынче кеже бээр дээш сугже кире халый бээрге, сугнуң өске чарыында бооларлыг база он шаа хире кижиге турган. Ол аразында сүрүкчүлөр Мартаажыкты боолап эгелээннер. Бир боо эдерге, Мартаажыкка ок дегген ышкаш болган, ол аъдындан аңдарлып дүшкеш, сугну куду баткаш, дош адаанче кире берген. Номзукчу кижиге бүрүзү мону бодап көрзүн, час-даа болза соок сугга негей тоннуг дүшкеш, сугну куду дош адаанче агып кире бээри кайы хире бергел? Мону чүглө Мартаа-

жык болгаш ооң күчүтен каң дег дадыккан мага-боду шыдажып үнген. Ол дош адаа-биле хемни куду бадып чыда көөрге, бир черден дош хемден бичии ырадыр хозадыр эрий берген чыткан. Мартаажык олче үңгеп үне бергеш, хевин сы тудуп, бичии секперенген. Оон дош адаандан хүннүң ажа бээрин көрүп чыткаш, доштуң арай чуга черинден үттеп эгелээн.

Хүн ажып, караңгылай бээрге, дошта үттү ам-на улгаттыр оюп алган. Оон үнүп келгеш, сылдыстар четчи бергенде, Хемчик унун өрү шошкуп чоктап каан. Сугга дүшкен негей тону та чеже хире аар чүве, олдаа канчаар, ооң эът-кешти хаарып кээрин чүге дең-нээр!

Ам Хемчик аалдарынга мындыг чугаа тараан: "Алдыртпас-туттурбас аза-хүртүн Мартаажык ам-на өлгөн, дош адаанче кире берген!". Чадаанага турган өртээл чериниң аът кадарчызы турган Мартаажыктың ак-бора аъдының эзериниң соңгу дергизин кончуг чидиг бижек-биле үзе шелипкенин көргеш, чиктиг бодаан. Мартаажык бо таварылгада дириг үнгеш, мынчаар боданган: "Бодумнуң төрээн чуртум, төрөл чоңум-даа болза мени бо хире өлүмчө чыгап турар болганда, Тыва чуртунче кажан-даа ээп келбес мен".

Мартаажыктың сураа дыңналбастаан. Улус ооң өлгенинге бүзүрей бергеннер.

6. БУУРУЛ КЕЖЕГЕ

Мырыңай чоокта чаа 50 чылдар үезинде Мартаажыктың сураа катап үнүп, дыңналып келген. Мартаажык кыс дуңмазының өөнгө мырыңай чайлаан болган. Дөжөк адаанда черни элээн делгем, оңгар кылдыр каскаш, ооң кырын казып турган деп бичии-даа демдек артырбайн, чажырып каан. Ол өг чээрби ажыг өглер-биле кады чайлаан, ынчалза-даа ол өглерде чаңгыс-даа кижини Мартаажыктың чыдын билбээн. А ооң Аян-Кулазын ооң күдээзи чакпыыл аът деп өртеп чайлаан. Мартаажыкты сураглап, элээн каш шагдаалар кээрге, ооң дуңмазының тоор, херексээр чүвези-даа чок, мынча дээн:

— Мээң акым силерниң өскүс анайыңарны-даа өлүрүп чивээн, чудаңгы чавааңарны-даа шалбалап мунмаан, кыштың доң соогунда-даа, чайның хайым

изиинде-даа мээң акымдан черле чыдып калбас, ону истээн, сүрген, аткан-боолаан чоруур силер! Ооң эъдин дүлүп чиир силер бе, ханын хайындырып ижер силер бе? Ам база мээң акымны истеп, сүрүп чор силер ыйнаан?! Ол ам мээң өөмдө чыдыр-ла, силерге тудуп берейн, мээң өөмчө кортпайн кылаштажып оруңар. Чоп кирбейн тур силер, өгже кириңер! — дээш, аптара иштинден буурул кежеге уштуп эккелгеш, шагдааже сунган: — Чүглө ооң бо буурул кежегезин тудуп алзыңарза-ла, чолуңар ол боор. Ооң бодун кайыын-даа, кажан-даа тыппас силер!!!

2000 чыл, март 2.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ЫТ УГААНЫ

Чечен чугаа

Дөртөн хар шагда талыя берген назылыг, чоон терек төжү дег кылдыр көстүр семис мага-боттуг-даа болза, адааның чииги — каржып эрткени аныяк уруг дег, чайның ховар изиинден кастыында сыстып баткан дерни бода чарны чыгыы калбак адыжы-биле чодуп бар чораан Серге-Байыр үш каът кызыл бажыңның чадазының тепкиштерин өрү үнүп каан. Угулзалыг ийи кожа эжиктин бетинде чугаалашкан, бир-ле чүве манагзынган беш-алды хире кижии аразында кедергей таныыр шырайны ол көрүп кааш, чамдык чалыы оолдар ам-даа адааргап боор чайыналчак ак диштерин көзүлдүр хулүмүзүрүй берген. Ооң кылажының уунда ам сураа оралакчы сайыт апарган, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгга ылап дуза кадып боор Доржу Демирович холдарын ооргазында чүктенипкен бо турган! Хилиң кара бажының дүгүн челдендир таартып аар хевээр, бодамдарын даап бодаары берге шырайлыг апарган, чүгүртүлөңнээш хүргүл карактарының бодамчалыг көрүжү Серге-Байырының эктин ажыр шивегейленген, башкы хар-биле чүүлдеш чолдак чеңниг ак хөйлеңиниң хөрээнде өңгүр

галстуктуг Доржу Демирович чуга эриннерин ызыр-ныпкан, бир-ле бодалдарындан салдынмаан. Доозун, сырынга када берген кылын эриннер: "Экии, Доржу Демирович!" дээри-биле ажыттынып, барык бүгү назыда руль долгап, дүлгүүр тудуп келген, чүгле бээр кээрде агарты чугдунган холдар бурунгаар сундуна-рының кайызы чорда, оралакчы сайыт Доржу Деми-ровичиниң карааның борбаа шилдени берген, чүгле-ри тазарган куштуу дег чиңге мойнун кагылдыргаш, мурнунда турган улуг-ла кижини эскербейн-даа, та-нывайн-даа кыдыынче кылаштай берген. Аксын ааза-дып келген Серге-Байырының боскундан чүгле "ык" дээн тунук үн бодунга дыңналган болгаш мынчага дээр албан-яамы дүжүлгезинде удуртукчу-биле ооң аразында дүвү көзүлбес кашпал чыдарын билбезин-ге чөгөнгөш ол хензигие-ле апарган. Түмөн чон ара-зынга боду билбейн үпчүген чанагаштаныпкан дег кылдыр сагындырган. Делбигир кулактарының бажы эпчоксунганындан хан дег кыза бергензиг-даа.

Он үш хар үезинде өспейн барган хире чолдак дурт-сынныг оралакчы сайыт кудумчуда бүрүлери халагар теректер баштары четчелээн дег хая көрнүп алган турар боорга, аңадай берген турган Серге-Байыр шыңганнары курлу берген дег буттарын маны-даштан пат боорда көдүргөн. Ооң белең-не хөлүйбес кара шырайы дүндүе берген, иштинде: "Элдеп-ле чүве-дир але!" деп сукуртунуп, херек өрээлин ди-леп, эжиктерде бижикирни номчугулаан.

Келген херээ чогувайн барган Серге-Байыр даш-тыгаар үнүп кээрге, оралакчы сайыт Доржу Демиро-вич болаа-кавыда көзүлбээн, бир ак "Волганың" соо удумзураан теректер артынче чиде берген.

Үш кудумчу кежилдир чүьктүг "КамАЗын" тургу-зуп каан Серге-Байыр долгандыр чайыннанган чыл-чырыктан хаваанда тудуш кирбиктерлиг сыгыр ка-рактарын имирээрткеш, катап-ла аа чип келген хе-релдерден сыстып келген дерин чоттунуп, эрткен-дүшкен машиналардан оваарнып бар чыда: "Элдеп-ле чүве-дир але! Элдеп!" дээн сөстөр бажының иш-тинде дүңгүрлени берген боорга, чүгүрүп эрте бер-ген элээн каш чылдарны карааның уунга тодаргай көстүп кээр кылдыр ээлдирип эккелген.

Ынчан, амгы оралакчы сайыт Ондар Доржу Демирович автобүдүрүлгениң парторугу турган болгаш орус чолаачылар дөмей фамилиялыг механик-биле салчавазы-биле боттарының аразында "Бичии-Ондар" дижир турганын профком даргазы Серге-Байыр Донгакович алыс чолаачы кижиге болгаш чеже-даа дыңнаан. Улуг бүдүрүлгениң парторугу Доржу Демирович азы Бичии-Ондар-биле профком даргазының ажылы хүн үнерге-ле эреге дег төнчү-даа чок; чолаачылар аразында соцчарыш, оларны шаңнап-мактары, бажың-балгадын, ясли-садын үлөп, даңзылаары, улусчу дружинаны эвилелдээри, арагалаан, авария кылганнары-биле ажыл чорудары, хемчег алыры дээш баар. А чолаачылар дег бажы эъттенген улус чырык хүн адаанда кайыын турар, холунга путевка апканда, оларга орукка ГАИ-ден өске чагырга-даа тывылбас. Ийи дарга барык бүгү ажылды деңге чүктээр. Доржу Демирович харысалгалыг айтырыг шийтпирлээрде, профком даргазының эжиин бо-ла ажып кээр, а Серге-Байыр Донгакович чүү дээр болдур парторгтун чөпшүлү кончуг, ооң сөзүнге удурланмас-даа. Кады ажылдаан чылдары шапкын хемче киргеш чиде бээр, теректер баштарындан саарлын турган күскү бүрүлөр дег сагындырган. Чүгле харын чаңгыс болуушкун сагышты өйдүктүрүп, уттундурбас кылдыр арткан болган.

Чайгы бир кежээ Каа-Хем кыдыында аалга бүдүрүлгениң дарга чыттыг-ла улузу чаалап алган кызыл тугун дойлап эрттиргеннер. Араганың хөйү кыдыында хемден узуп эккеп турган суг-ла, аыш-чемниң элбээнден карак-ла тодуп каар. Дой эрттирери профком даргазы-биле ооң кежигүннеринге онаашкан, артканнары хүндүге таварышкан болгаш парторг Бичии-Ондар хөктүг чугаалары-биле, дарга кижиниң кичээнгейинге таварышканынга өөрүшкүден дозур карактары чырый берген кассир Чеченниң ыяңгылыг каткызын сы төктүрүп-ле орган. Удаваанда ол иштигээ-даа, даштыгаа-даа чиңге сынын улам сиилбээн кызыл өңнүг спортчу хептиг Чеченни бодундан ыратпайн барган. Дой ээзи — профком даргазы бир дашканы аралаштыр эрттирип тургаш, эр мөзүзүн база ышкынмаан; караңгыда өг даштынга ооң сагы-

жын саргыдар диспетчер Шеңнени куспактап, хоюг эьдин тааладыр нугуштаан-даа. Удаваанда орус, тыва дыл кырында сөстөр чидидир дыңналып, эрги үениң ырлары куттулуп-ла эгелээн. Дой дүн ортузунда доозулган. Эзирий тендирип турар апарган Бичии-Ондар чугаазы үнүп келген Чеченден салдынмай барган, а оозу Шеңнени салбайн баргаш "Волгага" олурупканнар. Профком даргазы ажил-хүлээлгезин күүседип, дойнун кудуруун ол көрүп арткан.

Эртенинде контора эжиинге арын-шырайының сергээ кончуг Шеңне көстүп келген: "Донгакович! — деп тывызыксы-биле профком даргазын бодунче имнээн. — Дүне кел чыдырывыста, улуска-даа ыт-таар эвес чүдөк чүве болган, Донгакович!" деп, барык сымыранган. Бажы чарык чүве дег ажилче кел чораан Серге-Байыр Донгаковичиниң чүрээ таваңгайында келген: "Чүл? Авария? Шош-содаа?" Шеңнениң чугажак ак арнында сагыш саргыдар дүлгээзинниг хүлүмзүрүү көстүп келген: "Эр улустун сагыжы-ла авария, шош-содаа! Чанып орувуста Доржу Демирович Чеченниң спортказынче кузуп каапты ышкажыл. Оон шуут салданмас дарга-дыр ийин..." дээн. Өске бодалдыг турган профком даргазы дыңнадыгның айыыл чогуңга өөрээш, карааның чажын төгүлдүр каттырган: "Кузуп деп че? Чүзүнче? Чүвүрүнче бе?" "Ийе, Донгакович. Чеченниң хойнунга бажын салып алгаш кузуп каан дарга-дыр ийин. Спортчу кызыл чүвүр, хөйленден кижи алыр чүве чок. Ол дарганың эзирий билбес турган болгай аан, Донгакович, ындыг болза чүгле бодунга чугаалап көрүңерем". "Ыы, ыы" деп өөжү эдип тургаш Серге-Байыр Донгакович каткызын пат боорда доктаадып алган: "Бичии-Он... ок, Демирович кээрге чугаалаайн че. Ам канчаар чүвөл, уруглар, Чеченге чаа спортка садар чүве бе?" деп, ол угааган. "Ой, та, та. Даргалар силер-ле билиңер" деп, хөй улус эжик даштында шуужуп кээрге, Шеңне көзенектерлиг өрээлинче кылаштаан.

Профком даргазы өрээлинге кирип кээр билек, уйгузу ханмаан Доржу Демирович хапыгыр карактары кыза берген, арын-шырайы чаңгыс дүн дургузунда кырый берген чүве дег, аай-дедир сыгыгларлыг

апарган: "Донгакович, өлдүм, өлдүм. Чаңгыс дашка чүөң бар бе? Шуут билбес, билбес" — деп, хавааның бир чартыын тудуп алган кирип келген. Шеңне-ниң чугаазын укташкан ажыы чок-тур деп бодап алгаш Серге-Байыр Донгакович куску дугайында ыыттавайын, доора чугаа кылып, сейф иштинден коньяк ужулгаш стакан орту ажыр куткаш, чылдагаанны боду тыптар бооп, ажылга парторг Доржу Демировичини — Бичии-Ондарны көзүлбезин дилээн. Профком даргазы шилде арткан коньякты сейфче салып тура, шаңналга үлээр дүрүг кызыл акшалар көргөш: "Кассир Чеченге спортчу хеп садары-биле моон чирер болган-дыр" деп бодап каан.

Ам оралакчы сайыт Доржу Демирович-биле кады ажылдап келген чылдарда сагышка тода кирер болушкун бо болган.

Чыл эрткенде улуг шуурган-даа келген — рынок казыргызы дишкеннер. Машина-техника, автобүдүрүлгө бүрүнү-биле үлөшке барган. Чүү-даа болза бүдүрүлгө бажынга олурган улустуң бирээзи болгаш чиик өртек-биле Серге-Байыр Донгакович коштуг, боду дүжүрер барык чаа "КамАЗты" садып апкан. Ам дүн-хүн чок ооң рулюнуң артынга олурар апарган. Биеэги парторг Доржу Демирович алыс дээди эртемниг кижиге болгаш чылар, чылбас чорза-чорза, оралакчы сайытче депший бергеш, Серге-Байырны танывастааны ол, а ону узун-кыска оруктарга орустар, тывалар-даа анаа-ла бөдүүн чолаачы Сереге, Сергей дижир.

Серге-Байыр бодамдарга алыскаш, кызыл-дус чүдүрүп алган "КамАЗынга" чедип келгенин эскербейн барган. Машиназын хынап долгандыр кылаштай бээрге, соңгу дугуй кыдыында калдар ыт будун азып алган турган. Чолаачы алгы-кышкылыг кудумчу ыдын соорумуна теп сывырыпкаш, кабиназын ажыдып тура бажынга бир бодам чык дээрге, кудумчу ол чартыында үвүргей, ээ чок ытче буруузуңган дег көргөн.

Ийе, он хире хонук бурунгаар Серге-Байыр Чадаанже чүк чедирип чорааш, кудумчуга төрөл дуңмазы Курут-оолга таваржы бергеш амыр-мендизин айтыржып турда, хенертен дуңмазының эдертип чораан кара ыды олче херлип туруп келгеш ооң хөрээн,

сегелин чылгай берген. "Ойт!— деп ол аңчы уксааның ыдының чыпшыын кайгай берген. — Чүү ыт чүвөл бо?"

— Күскү хову дег сарыг шырайлыг Курут-оолдун тидилээш каткызы төктү-ле берген: Чүү ыдыл деп чүңүл, акым! Сээң эдертип алгаш дииңнеп чораан ыдың ышкажыл.

— Хартыга". "Хартыга? Оой, кончуг эрни! Мени танып капкан!" деп, Серге-Байыр үрдө көрүшпээн аңчы эжин моюн дөзүндөн бөлө кужактааш, хөрээнче чыыра туткан: Оозу бодунун дылы-биле сыңайнып, дээрбектелчек кудуруун чайып огланып алгаш, бир шагда бүдүн ай иштинде тайга-таксылга ээзи чораан кижиден ушта чүткүп алгаш, ийи алышкыны, машинаны долгандыр довурак көдүрүлдүр маңнап-ла эгелээн. "Элдеп чүвө-дир! Ыт мени танып каапкан! Каш чыл бурунгаар Хартыга-биле кады чораан улус боор бис? Адырам, дөрт чыл-дыр. Курут-оолдуңмазының ыдынга чоргааралы улам киткээн: "Ыт угааны ындыг кончуг, акым! Дөрт чыл эрткенде, кижини танып кааптар!"

Серге-Байырның ол сактышкындан хөлүгүр шырайы чырып келген изиг кабина иштинде даамчыраан ымырааларны ажык соңгадан үндүр сывырып доюлдурупкаш, "ыт угааны ындыг кончуг" деп ынчангы дуңмазының чугаазын эриннерин шимчедип катаптааш, узак маңныг машиназын ажылдады берген.

1999 чыл, февраль.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ХӨГЖҮМНҮҢ СҮЛДЕЗИ

(“Шораан” деп тоожудан чаа эге)

Ат-сураг караа чок оолдун кырында ужуп турар Айлаң-Куш дег ооң-биле кады Чаа-Хөл суурунга чедип келген. Бо хөөкүйнү суурнун чону ийи чыл соңгаар кээргел-биле көөр турган болза, ам ону хүндүткел-биле көөр апарганнар.

Ол кежээ суурга база катап Тываның хөгжүм-

ший театрының артистери чедип келген. Лаптаң биеэги оолдуң дугайында Оренбург хоорайга тускай школа дооскан деп дыңнаан-на болгай. Ол ам баянга дыка-ла ойнаар апарган боор деп эндевейн чораан.

Багырның бажыңының чанынга автобус турупкан, медээлээн. Бажыңның ээзи үнүп кээрге, бажы калчанаая берген Лаптаң артист бо дүжүп орган:

— Мендээ! Оглуңар олур бе? — деп, четтикпээн чүве дег, айтырган.

— О, эки-и, артизим! Ол хөөкүй кай баар, олурла. Че, бажыңче кирээлиңер.

Автобустан дүшкеш, ачазы-биле даштын менди-лежип турган композиторнуң үнүп Шораан соңга өттүр танып каапкан. Ооң сагыжынга бир-ле чүве чырыш дээн. Херим артында улустуң чугаазын ол дыка тода дыңнап турган.

— Сан Санович клубка ынчаш бодуңар чедип кээр силер бе? — деп, автобустуң эжиин хаап чыткан бир кижиге айтырган.

— Чок. Чолаачыны бээр чорудуптар силер. Бо адашкылар-биле мени катай ап алыр силер. Дем чаа чүнү чугаалап чордум — дээн.

Эжикти ажыдары билек, күскү соок-биле кады төптен келген кижиниң саванзыг-даа ышкаш бирле чаагай чыды ооң мендизин мурнай Шораанның думчуунга кээп хаккан.

— Эки-и, Шораан! О-о, узун-азыныңны але, оол!

— Эки-и, башкы!

Композитор Шораанны кужактай аарак, эң-не чоок чээни-биле дөмей ооң-биле мендилешкен. Карраа көрбес оолду бо артистиң кайы-ырактан адапсурап келгени анаа-ла сонугал азы кээргел эвес, а салым-чаянга онза идегелдин болгаш ынакшылдың демдээ болуп-тур. Ие кижиге ону чүрээ-биле эндевээн болбайн, Чакыймаа ынчангаш шай-шавын отче тип, дүвүрей-ле берген.

— Че, ойнап көрөм, оол. Сени дыңнаксааш, четтикпейн чордум — деп, Лаптаң артист дилээрге, Шораан баянын алгаш, Шопенниң этюдтарын, чаг-саатты сайтылады дайнааны дег, чиик-чиик ойнагылаан.

— О, тергийн-дир! Эр-хей! Оглуңар ам мени ажып каапкан-дыр, акым — деп, композитор өөрээн сет-

килин чажырбаан. — "Тыва ырларга фантазия" деп бир күүседир чүвем бар. Ийи баянга чарыштырып көрзе чүл, чаңгыс идегелим сенде ийин, орук дургаар ону бодап чордум — деп, хоочун артист келген херээн элдээртипкен.

— Концерт хеви мында бүрүн болгай — деп, Багыр артистиң саналын деткип эгелээн.

— "Теве-Хая", "Декей-оонуң" аялгалары-биле вариациялар-дыр ийин. Кижиде билбес чүве чок, сен ону чайлыг-ла сен. Шенеп көрөм, мындыг янзы, каям, дуу баянны — дээш, орун кырында чыткан "тульс-кийни" алдыртып алгаш, композитор мурнунда-ла хоглап каан композицияны күүсеткен.

— Шапкан аъттың хөлөгези караңнаан дег, бирде көстүп кээп, бирде чиде дүжүп, эзер-чүгенни шыңгырады челзи каап, араалчылай каап чарыштырып орар бо-ла бис — деп, хоочун хөгжүмчү чурумалдың алыс уг-шиин аныяк оолга элдээрти каапкан. — Мээң салааларымның кончуун көрөм, ыргак-дагыр чудуктар дег. А сээңи дээрге, хатта кулузун-биле дөмейдир! Аныяк чаш холуң ээлгир-дир. Маңаа көргүспейн, ам каяа көргүзөр сен. Ол дээрге бойдустан хайырлаан салым-чаяан деп чүве-дир.

Шораан баянны алгаш, эгезинде шала оожум, чоорту дүргедей аарак, "Теве-Хаяның", "Декей-оонуң" аялгаларыга бастарның гармонияларын бар-ла шаа-биле элбеди, чалгыды эрестии хөлчөк ойнагылаан.

Лаптаң оолдуң ойнаарыга хы ханган чүве дег, аялганың аайы-биле самнай аарак, дирижерлаан, чаяңнаан хыптыга-ла берген.

— Концертке бо-ла шиг-биле чаа бериптер бис — деп, ол караа көрбес оолдуң бодунга бүзүрелин быжыглаксаан сеткилин илереткен.

— Столдува олурупкаш шайлап көрүңерем, артисттерим — деп, Чакыймаа база суртаалдың уг-шиинге каттышкан.

— Автобус келир четкен боор, тигии-биле чемненипкеш, тигии-биле концерттээлиңер — деп, артист өгнүң ээлерин удур чалаан.

Караа багай оолдуң ава, ачазын сцена ажылдакчызы залче кири берген. Шораанны Лаптаң артист көжеге артынга сандай салгаш, олуртуп каан.

Молдукпан артист "Межегейни" хоюг үнү-биле бадыра бээрге, Таңды-Ууланың шынаазы дээринде хамнаараа-биле каттай-хаара делгем чаагай чаттыла бергензиг, хөйну хөлзеди-ле берген. Бүгү кижиниң кударал, хөлзээшкиннери караа көрбес оолдун мага-бодунче ток чалгыы ышкаш чымырткайнып дамчый хона берген. "А өршээ, өгбелерим кандыг кончуг салым-чаяанныг улус боор!" деп бодалдан ол чүгле карааның чажы келиксээр болган. Ол улуг тынгаш, бодун бүдүү туттунуп каап орган.

Концерттиң башкарыкчызы Хертек залда чоннуң сонургалын улам өөскүдүп:

— Оха-ай, кадыг кижиг каттырып ор, уян кижиг ыглап олур. Көк-оол акый, бээрлеңер, көңгүлүңер быжаалыңар — деп, дараазында күүселдени элдээрти каапкаш, сцена кырынга доскаарны эккеп салып каан.

Бышкы тудуп алган Көк-оол артист келген соонда, доскаарны быжып-быжып, хая-ла көөр — элдеп хөктүг үн чок көргүзүг күүседип турган. Хойтпак тиккен кижиниң бичиилеп аастеп тургаш эзирип карын, оон удуй бээрин... Оттуп кээрге, оозу эрттир хөөрөп, ак чүгүрө бергенин дыка хөктүг, дыка каттырынчыг ойнаптарга, залда бүгү чон чир-шоң дүжүпле орган. Дараазында Хүргүлек артист "Казах вальсты" бедик үнү-биле ырлап турда, башкарыкчы Шораанга кээп сагындырган: "Ам силерниң үнөр ээлчэңер келди, баяныңар тудуп алыңар, Лаптаң артист силерни чедип алыр".

Бедик хаваа сайгылгаан чырыынга кылаңнаан, кара карак шили кеткен, ак сорочказында көк галстуктуг, көк пастон костюмнуг, дыдыраш баштыг ортумак сынныг оол концерттиң башкарыкчызы аңаа дөмейзимээр Александр Хертектен дудак чок дыка хөрлүг көзүлгөн. "Чиргилчиннигни" ийи баянга чиштире аарак ийи кончуг кижиг ойнай бээрге, клавишаларга оларның авый-шавый чүгүрген салаалары ага-раңнаар, шак оон чергелештир куттулган хөй үннөрниң дүлгээзини хову черниң чиктеринге ийи аъттың бирде чиде дүжүп, бирде көстү хонуп араалчылап, саяктадып органы дег, онза чараш аялганы ана удур саамчыдып-ла орган ышкаш кайгамчык чүве бооп-

тур. Чалбак баткан Чадаананы куду алзы эстеңне-
дип келирге, Теве-Хая бо-ла турганзыг, аъттар оон
хоя дүшкен ышкаш хөгжүмнүң элзедии ол хире уран-
хуулгаазын көрүкчүлөрнүн хөрек-чүрээн суйбап,
кударадып турган. Аскымнаан ийи аъттың думчукта-
ры эдип, былгыра каапканын хөгжүм ол-ла хевээр
дамчыдып турда, ону доктаадыры-биле чогаалдың эң
сөөлгү кезээнге үннернүн чоорту тырлып келген
күжү-биле "тфру-у!" кылдыр клавишаларга хары угда
этси кааптарга, көрүкчүлөр шыдашпайн каттыржы
каапкан. Оон адыш часкаашкыннары, дош тырылган
ужардан суг чара теп аттыккан чүве дег, часты-ла
берген.

— Шораан, эр-хей! Шораан молодец! Биис! Биис!
— дишкен алгы-кышкы артыкы, мурнуку одуруглар-
дан үзүк чок шооңайнчып шаг болган. Кандыг-даа кон-
цертиң ол өзээ хөгжүм, аялга дээрзин Лаптаң биле
Шораан ол кезээ бадыйткаан. Ол ийи хөйнүң мага-
даашкынын болгаш хүндүткелин шак ынчаар чаалап
алганнар.

Кулаа дыыжы оол эжиктен үнген кижилернүн бот-
боттарының аразында концертке үнелелди чугаала-
жып бар чытканын дыңнап турган:

— Баянга езулуг дуэт деп чүве ол-дур, оол! А,
богда кайгамчык-тыр!

— Кижини ынчаар ойнаар болган болза.

— Үргүлчү кады репетициялап турган эвес, кан-
дыг кончуг таарышкан улус боор!

— Өлүг адаан-дыр ооңар!

— Талант деп чүве ол-дур!

Тиилелгениң даажын дыңнап тур сен бе диген-
зиг, Лаптаң артист оолдуң холун дыңзыды туткаш,
эктинче часкагылаан:

— Ол деп сен, ам-даа ырак баар сен. Удавас ам
кайгамчык аялгаларны бодуң чогаадып турар апаар
сен. Хөгжүм деп хуулгаазын сеткил-сагыжыңдан үре-
зиннерин ап, чүрээңге, мээңге ам-даа өзүп ботта-
ныр.

Караа көрбөс оолдуң сеткил-чүрээңге ол кезээ
кутулуп келген өөрүшкү-маңнайның оттары өрү
дээрде сылдыстар дег, чивеңейнчи берген — хөг-
жүмнүн каракка көзүлбөс Сүлдези шак ынчаар ол
кежээ Чаа-Хөлдүң кырынга чырый берген. Ол сыл-
дыс — Шораанның сылдызы болган.

АРЗЫЛАЦНЫ АРГА-БИЛЕ

Ооң адын Өшкүлүг дээр. Чүгө ынча деп адаанын ачазындан-даа, авазындан-даа айтырып тодарадып четтикпээнде, олары назылааш "бурганнай" бергенер. Ынчалза-даа Өшкүлүг деп аттың канчаар тыптып келгенин чамдыкта даап бодай-даа бээр. Бир чүүлүндө, Өшкүлүгнүң ава, ачазы малчын улус чораан, малга ынак аан. Олар оглу мал-маганныг, байбайлак чорзун дээр күзелин илереткен чадавас. Өшкүлүг өзүп келгенде, ава, ачазы: "Мал соондан сүрүшкен кижиге кажан-даа аштавас, инектиг кижиге — тодуг, хойлуг кижиге—каас" дижиб органын эпти дыңнаар.

Ийи чүүлүндө, Өшкүлүг үш харлап турда, Чындыгыр даайы ооң доюнга келгеш, дузак өшкү берген чүве-дир. Оозу Өшкүлүг-биле барык деңге өскөн. Өшкүлүг оозунга аажок ынак, ашкаарар-чемгерер, суйбап, эргеледир. Өшкүзү база Өшкүлүгнүң аажы-чаанын танып берген. Ол Өшкүлүгке: "Мак-мак-мак!" деп алгырагы, маңнап келир. Кыдыындан ону көрүп турганнар чаптааш, ынчаар адап каан чадавас.

Че, харын, ат ат-ла ыйнаан. Чараш-даа ат тургай-ла, багай-даа ат тургай-ла. Оон-даа дора багай аттар туруп болгай. Кижиниң адындан хамык чүве хамаарышпас. Алдын-оол теп кижилер азатпай, аажок чалгаа-даа болгулаар. Чүдөк-оол деп кижилер аажок ажылдаар-даа болгулаарын амыдырал бадыткап турар болгай але. Өшкүлүг ындыг буянныг аттыг хирезинде мал-маган аймаан барык-ла "танывас", азырап көрбөөн.

Сөөлгү чылдарда чазак дузалал ажыл-агыйын сайырадыр деп доктаал үндүргөн соонда, Өшкүлүг картошка, ногааны-даа тарыптар, хаван, дагааны-даа азыраптар апарган, үе ону ынчаар негеп келген. Өшкүлүгнүң өөнүң ишти база оларның ажыын көрө берген. Шынап-ла, дузалал ажыл-агыйлыг болурга, хырнындан аштавас, эктинден элевес деп чүвени олар чоорту билип бар чорааннар.

Өшкүлүг ынчангаш бир эр, бир кыс хаван оолдарын саткаш, азырап эгелээн. Олары хар чедер-чет-

пес турда, аскыр хаваны хенертен читкен. Дилеп шаг болган, черже кирип, дээрже ужуга бергени-биле дөмей, барган чери, баскан изи тывылбаан. Дилеп, сураглап чөгөл төткеш, оорларга шамнап каан.

Аскыр хаваны барык-ла изи соой берген-дир ди-жип турда, кара малгаш апарган кажазында бо турган. "Ана ала карак даалыктаар, каяа теңип, каяа чидип чорааны ол? Ынча хонук иштинде аштай бербес, суксай бербес амытан-бе?" — дижип, Өшкүлүг-лер тывызкыктың баажызын тып чадап кааннар. Хаваны канчап чидип чораанын кажар кижилерден Өшкүлүг айтырган. Олары: "Аскыр хаван чер-ле ындыг, үези кээрге, киргинней бээр, хаваннар-биле каттышкаш чоруптар, акталааны дээр" — дишкен. Өшкүлүг оларның сүмезинге чөпсүнгеш, ону ынчаар кылып билир эвес, мал эмчизинче базыпкан. Аңаа ол чугаалаарга: "Дүште чеде бээр мен" деп аазашкын кылган. Манаан, манаан — сураг. Ийи хонган, үш хонган, беш хонган — сураг... Өшкүлүг кадайы-биле кады катап барган. Мал эмчизи база-ла чеде бээрин чугаалаан:

— Хол дыңзыдар чүве бар бе? — дээш, карак баскан.

Өшкүлүгнүң кадайы тургаш:

— Өөмде ындыг чүве чок-ла болгай — деп каан.

База-ла аанакайын манаан, манаан — сураг-ла, сураг. Неделя ашкан. Хаван катап-ла читкеш туруп берген. Өшкүлүг боданып эгелээн. Канчап эмчини чалап, чаларадып алырыл? Хаван дилээр дээш, Өшкүлүгнүң өг-бүлези шүүдеп туруп берген. Өш-биле дөмей ол үеде хол дыңзыдар арага аймаа садыгларга келбестээн. Өшкүлүг "арзылаңны арга-биле алырын" бодап алган.

Катап-ла эмчизинге черге чедир мөгейип чедип келген:

— Силерни чалап чор мен, эмчи.

— Чүгө! — деп, эмчи доңгун көргөн.

— Хаваным бир харлапкан, ооң доюн эрттирер дээш, силерни чалап келдим ийин. Ооң-биле кады мындаагы дилээм база бар-ла болгай — дээш, Өшкүлүг эмчиже чигзинчиг карак баскан. Эмчизи ооң сөзүн хаайынга-даа какпаан хире.

— Ийе, харын! Мындаа-ла ынчаар болбазыкпе, дойлаар апаар, күүседир апаар — дээш, эмчизи дөгертингеш, Өшкүлүгнүң соондан өшкү эдерген анай дегчиик адак шошкупкан...

ДӨРТ ӨӨРҮШКҮ

Кудургай. Ол дээрге, дөш черден куду бадарга, дөвүнчүк чер-дир. Кудургай деп сөстүң утказы-ла хөй.

Кудургайны куду бадар,

Куу-куу өглөр ында турар.

Куу-куу өгже кире бээрге,

Кускун кара чаңнап орап — дижип кожаңнажыр, кыяңнажыр, аътка шавар аныяктарывыс-даа бар.

Чамдык кижилер кым-бир кижини аарай бергенде: "Оо, ол хөөкүйнүң чуртталгазы "кудургайлай" берген-дир — дижир. Чүнү угаадып турар ол дээрге, аараан кижиниң чурттаар назыны кыскалап, өлүмчө чоокшулаан-дыр — дижири ол. Чок-ла болза, кым-бир кижини херек үүлгедип азы кайгалдапкаш, чогуур органнарга туттурган болза: "Чуртталгазы кудургайлай берген, чер четпес, хем кешпес болганы ол" — дижир. Өөделиг чуртталга көрбөс болган кижини-дир дээни ол. Кудургай деп сөстүң оон-даа ыңай утказы хөй.

А мээң бо чүүлүмдө, Кудургай кижини ады-дыр. Ол назынында кудургайлап көрбээн кижини дизе, улуг частырыг, ужур сагаан, угаадыг болбас боор. Кудургай деп аттың тывылган ужур-утказын уктаваан, ону айтырбаан, сайгарбаан мен. Кудургай боду бүдүштүг, ажылгыр, эрес, чонунга чоргаар кижини. Кудургай чуртталгазында дөрт өөрүшкүнү көргөни ылап. Ооң көргөни дөрт өөрүшкүзүнүң үшкүзүңгө "кудургайлай" берчаксанын дыңнаан мен. Ооң өөрүшкүлөриниң өзээн өттүр билер мен. Чүгө дээрге, Кудургай мээң күдээм кижини. Мени ол хүндүлээр, меңээ идегээр, бүзүрээр. Ынчангаш ооң — Кудургай күдээмниң көргөн дөрт өөрүшкүзүн силерге сонуургадаыр бодадым. Кудургай үш чыл бурунгаар шыырак дээн куда дүжүргөн. Белек-селектиң беримчези хөй болган. Чон акшаны шылырады санап, этти, малды эндерикти-ле берген. Шын чүвө. Чамдык кудагайларның дөңгелик сыртанып турганын чажырбас мен. Кудада багай чүү деп!

Чуртун тудар аныяк салгал өзери дег эки чүве кайда боор! Бирги өөрүшкүзү ол.

Кудургай куда эрттиргениниң соонда, ийи чыл эрткенде:

— Бажымның мээзи, баарымның өдү болган багай катымны алыр дээш келдим — дей-дир.

Ынчан багай каты мен бажыңымга чааскаан чалгаарап олурганым шын чүве. Күдээмниң аксындан арага чытталып, карактары хып тур, өөрүшкүзү арнында чырып тур.

— Чүү болду, күдээ, кандыг өөрүшкүнү үлежир мен? — деп, ужурун билбейн айтырдым.

— Машиналыг болдум. "Москвич" садып алдым, ону "чуур", катыш — дээш, мени куспактапты.

— Чүүлдүг херек-дир, чычаан садып алганда, шынап-ла "чууру" чугула-дыр — дээш, далажыпкан мен. Кудургай күдээм орукка чоруп ора:

— Шайлалгамга кирген акшамны чарыгдавайн, кырынга улам немей кассалап турган мен — дидир.

— Шын-дыр. Акшаңны уш-баш чок чарыгдавайн турганың чөп-дүр, эр-хей! — деп, деткип каан мен. Ийиги өөрүшкүзү ол.

Ол машина садып алгаш чартык чыл ашкан-на боор, база-ла аанакайын, меңээ келди. Өөрүшкүзү арнындан-на илдең:

— Че, чүл, күдээ? Ам кандыг өөрүшкүнү үлежир апардым? — дидим.

— Чырык хүн көрүп, чылбай суг ижип чоруур ааскежиктиг кижидир мен. Машинамны аңдарып алгаш, байгы бодум кемдевээн-даа, дириг үндүм. Дириг артканымны "чуур" — деп бо.

Кудургай күдээмниң карааның чажы ылап-ла дамдылап тур. Өөрээнде ыглаар деп чүве ылап-ла ол. Кижиди сеткили — ыт кускузу. Үшкү өөрүшкүнү үлежир апаар, баар мен. Күдээм орукка чугаазын уламчылады:

— Машинам шуут-ла ойда кээп дүшкен. Каракбиле көөрге, каңгайган-кеңгейген, чаржынчы кончуг чорду... Машиналыг боорга, берге-ле апаар-дыр. Эш-өөр база көвей, ынаар-мынаар чорук үзүлбес. Дилегни күүсетпес дээрге, дириг чорааш, эш-өөрүнге, төрөл-дөргүлүнге дузалашпаска, арын-нүүрге эпчок. Ол чоруурга, "через" ыяап-ла турар. Бичиилеп эзеңги "дыңзыдып" чорда-ла, "сайзырал" каар, халап чүве

болду. Канчаар чоор, машинамы септээш, садып-тар чоор бе?" — дээш, күдээм бодунга чөгенип пат чор. Үшкү өөрүшкүзүн үлешкен мен.

Ооң соонда, ийи ай ашкан-на боор. Бир кежээ хүрегеним база бо-ла тутсуп келди. Чүү болганын сонуургадым. "Чуур, чүгле чуур" — дээш, шляпамны, плажымны боду-ла кедире берди.

— Амы-тынымдан астыгар часканым машинамы садыптым — дээш, чырык хүлүмзүрей-дир, чылыг чаңнай-дыр...

Күжүр күдээм, кудус оол Кудургайның дөрт өөрүшкүзүн көргөн, үлешкен мен. Ол ам ийи "шилгизи"-биле та кайда чырааладып-саяктадып чор ыйнаан. Чоокта көрбээн мен, чоокта душпаан мен. Кудургайлап чор ийикпе, азы өрүлөп чор ийикпе...

Сергей МОНГУШ

КАДАЙЫМНЫҢ ҮНЕЛЕЛИ

(Баштак чугаа)

Ажыл төлевириниң дугайында улуг хурал, аттестация болган соонда, боданмас бодум боданып, саймааралым чажырбайн, чанып келген дораан кадайымга дорту-биле:

— Кижичудуруун чудук алдынче супкан эвес, Кызыл хоорай кирип, кандыг-бир өөредилге черинче шылгалда дужаап чоруурум ол — дидим.

— Кандыг ытка ызыртыптың? Кыраан назыныңда чүнү ынчап соора эдип турарың ол, күжүрүм? — деп, бир холунда чедир карттаттынмаан картошказын, бирээзинде дөңгүр бижээн тудуп алган, орган сандайындан туруп кээрге, сестип-даа:

— Олчаан барбас кижидир мен. Бот-өөредилге-биле бир чүве доозуп албааже... — деп чорумда, кадай:

— Чүү чүвеге өөренип алып деп турарыңны кижибилбестээр чүү боор. Дөө Кымый-оол база бот-өөредилгеге өөренип чоруткан. Ам ажы-төлү өскүс калды ышкажыл — деп-ле бо.

Кадайым аажызы дүрген-даа болза, уткалыг чүве чугаалаар кижиче. Ылап-ла Кымый-оол өөренип чоруткаш, өске кадай алганы шын. Ол ёозажок чүве турза узун, тутса мөге, силен-даа бол, арын-шырайы чараш-даа хей.

Кижиги хирезин миннир. Менче Бурган башкы ээ көрүмзүн. Элик холу дег арган, чолдак, арны-бажым хирелиг кижини кадайым чазып тур дээш:

— Багай ашакты мени кым тоорул аан. Харын бо хире үр үе эрте бергенде канчап шылгалда эртип алырыл? — деп чорумда, кадай меңээ чүве чугааладыр-даа ужур чок:

— Ол чүү дээриң ол чүвөл? Кызылда аныяк-даа, акшаан-даа бот кадайлар көвүдзүн. Оларның сен ыш-каш көдээ ашактарны дуурайлаары оюнчук чүве-дир. Аксың хаап алгаш, ажылың кыл — деп кааш, дүште-даа чок улаштыр чемни кыла берди.

Бо дораан айтырыгны үзе шиитпирлеп албас болза, ооң соонда олче катап эглириниң бергезин билгеш, шавар халдаашкынче кириптим:

— Үениң негелдези ынчап барган-дыр, күжүр ка-дай. Эртем чок кижиги эжик аксынга чыдар элбер-сам-дар союздактан дора апарган. Акша-шалың өстүрерде эртемин көрүп санаар апаарга, мынчап тур мен — деп ужур-чөвүн чугаалаарымга, ам кээп орталанып:

— Ындыг-даа чүве ирги бе, чаражым. Жежээке-йимни сыйбың-сайбың чүвелер дуурайлай бээринден корткаш, ынчаарым ол ышкажыл — деп, тарамыкта-лып калган бажым дүгүн суйбагылааш, тейимден чыт-тап каарга: “Таптыг эде-хере тыртынып чоруур бол-зумза, шору эр эвес мен бе” деп боодам.

Кушаа МОНГУШ

ШОМ-ШУМЧЕ АЯН-ЧОРУК

1. БУРУНГУ БУГА СОРГАА

Кырган-ачам аңнаанының дугайында бо-ла хөөрей бээр кижиги. Бо удаада ол Ишкинниң Канчыыр-оол Ондар-биле Шом-Шум бадып чораанының дугайын-да сонuurгатты.

Олар баш удур дугурушканын езуугаар аңнаар чөпшээрел бижиин садып алгаш, Хөр-Тайга кырын кырладыр Шом-Шум кайы сен дээш чортуп чоруп-каннар. Хөр-Тайганың кырында Оргу-Кыры дээр чер бар. Аңаа ужар-хеме-даа хондуруп болур хире дес-

ки, аъттар чарыштырар хову болбас ийикпе. Орта аалдар хөй мал-маганын семиртип чайлаарлар. Иш-кинниң малчыннары көжер дээнде саат чок, саар инектеринге өглерин чүдүртүнгөш, дүн-хүн дивейн чоруп орап.

Шом-Шумга "Сүт-Хөл" совхозтуң Ишкин салбы-рының барык үжен муң хире аңгор өшкүзү чай, кыш чок өзүп турган. А өшкү бригадазының бригадири Сеңгин уктуг Ондар-ла болгай. Ол бодунуң малчын-нарын-даа, оларның чурттап оары Шом-Шумун-даа мактай бергенде, чамдыкта мырыңай тын тынмайн баар. Делегейде оон эки чер чок кылдыр хөөрептер.

Шынап-ла, Шом-Шум кайгамчык оран. Шупту чүвени кижиниң чурттаарына таарыштыр чаяап каан чүве-биле дөмей. Борта Бурунгу Тывадан эгелээш улус чурттап келген болбайн аан. Ол ада-өгбелеривис мал ажаап өстүреринден аңгыда, чер ажылынче база улуг кичээнгеини углап келгеннер. Бурунгуларывыстың ажыглап чорааны суггарылга бугалары аңаа тодар-гай харыыны берип турар. Суггарылга — амыдырал-дың үндезини. Ынчангаш, суггарып каан тараа ду-гайында улустуң "Үнүп орап тараа безин ээзин та-ныыр, ооң чаагай бодалдары дег болуксаар мен дээр чүве дивежикпе" деп чугаазында улуг ужур бар. Улуг улустуң чугаазындан дыңнаарга, буга даамылдары, буга бошкалары дыка улуг эргелиг чораан. Олар бүгү кижилерни чылдың кайы-даа үезинде буга ажылын-че эвилелдээрге, оон ойталаар кижиге ховар. Кандыг-даа чугула ажил-херзэн соңгаарлаткаш, олар ынаар чоруптар турган. Буга ажылынче келбейн баар ха-маан чок, оон бичии-даа озалдаар кижиге турбас. Озал-даарга, буга даамылы кагар¹-даа эргелиг. Ол ажил-дың амыдыралга чугулазы ындыг кончуг. Суггат дээр-ге, тараажы кижиниң мунар эки аңды-биле дөмей кылдыр бистиң өгбелеривис үнелеп чораан. Олар-ның ие черге шак ындыг хүндүткелдиг болганы-биле амыдырал үзүлбейн, салгалдан салгалче эки чаңыл-дарын ыдык сагып келгени бо.

Оларның ажилгыр чораанын кижиге кайгаар. Ооң бир чижээнге, Шом-Шумдан тараа тарыыр шөлдер-же суг бадырары-биле казып, тудуп турган бугала-

¹Кагар — 20 шаагай-биле торгаары. (Чаагынче 20 катап ша-гаайтап, кеземче көргүзери).

рын көөрге-ле, илдең. Мен мында "тудуп" деп сөстү анаа-ла киирбедим. Буганы кадыр дагның белин дургаар казып чоруткаш, чооганы кежир ылап-ла тудут туткан. Улуг хооргалды кежир өргөннерни кадап тургаш, талдар-биле өрээш, улуг чыырыкты тудуп кылып каан. Ооң иштинге даштарны тырый оваалап тургаш, суг эртер оңгачаны ында салган. Ол буганы казып тударда, та чеже кижиге үнгөн, та чеже үе иштинде кылып тургаш, дооскан чүве! Ол сугну ынаар үндүрөрдө, дыка-ла улуг амыдыралчы дуржулга хереглеттинери билдингир. Амгы үеде болза, ында берге чүү деп, тускай херекселдер дузазы-биле сугнуң бадып болур оруун тып алыр. А ынчан ашактар ойталап чыдып алгаш, ол-бо талаларынче көрүп, шыгаап чыткаш, улуска өргөн кагар черлерни айтып берип чорааш, ам казар ужурлуг буганың эртер оруун демдегеп ап чорааннар. Ону бодаарга, дыка-ла мерген угаанныг кижилер чораан. Бо буга тыва кижилерниң бурун шагдан ажылгырының, амыдырал дээш демисежиң келген төөгүзүнүң херечизи-дир. Мону хажызындан көрүп турган кижиге: "Тывалар тарааны шак мынчаар, кызыл күш-биле тарып чип, малын өстүрүп, амыдыралын үспейн, төрө алчыл, эл-хол болуп чурттап келген-дир!" деп, улуг чоргаарал-биле магадаар.

Таңдым турда, таңдаш-ла мен,

Тараам турда, тодуг-ла мен.

Хемчиим турда, хертеш-ле мен,

Хевээм турда, тодуг-ла мен — деп бурунгу ыры база ол төөгүнүң бадыткалы-дыр.

2. ОЛЧАНЫҢ ОЛЧАЗЫ

Ам девин үстүндө аңчыларым дугайында чугаамны уламчылаайн. Эрлер чүү боор, тыва улустуң шаандан тура эмненип келген кара-эмнериниң бирээзи болур чуңма ханын үндүрүп алыр дээш, Улуг-Хемниң кыдыында турар кадыр кашпалдарның бирээзиниң кырынга үнүп келгеннер.

Те, чуңманы аңнаары база онза чурум-сагылгалыг. Эптиг черге олуруп алгаш, ол-бо талаларынче дураннап көргөннер. Удаткан чок, оларның мырыңай дужунга моторлуг хемелиг улус хемни өрү-куду каш катап халыткылаан соонда, автоматтар даажы, кыска дайын болганы-биле бир дөмей, кезек када үзүктел чок тарбыдаткаш туруп берген. Ондар хора-

даанындан-на боор оң, ол улусту коргудуп, оларнын уунче узун ланчызы-биле дорт-ла боолап эгелээн. А октары чогул хемениң чанында дүжүп турар хевирлиг. Эжи чолдак беш адар аң боолуг чораан. Оозу-биле боолаарга-даа, огу оларга четпес, ооң барган чери безин билдинмес. Ол чүгле боозунуң даажы-биле келген улусту коргудуп чыткан.

Ондар тергии адыгжы, езулуг снайпер. Бир боо-лаан огу демгилерниң хемезинге дээпкени-ле ол боор оң, төтчеглекчилер хемни өрү даргырадып чоктаан-нар. Олар баштай кедээр дагда хөй те, чуңма көргөш, изигленип бооланыр дээш, кедезинден улус боолай бергенин эскербээннер. Өлгөн аңнарны санап, чил-бизи хайнып, сеткили ханып органнар боор оң.

Олчазын чип четтикпээн "аңчыларнын" барааны үстүп, дедир келбес хире апаарга, ийи аъдын мун-гаш, ашактар сайыр иштин куду баткаш, хем кыдынга кирип келгеннер. Ол-бо талаларынче хайгаарап көөрге, суг кыдында бир те, бир чуңма барып дүшкен чытканнар. Бир те хая чарында мыйызын-дан ызыртына халая берген, бир те хаяда баартак-талдыр чыдыпкан, ам-даа өлбээн, даваннары дырба-ңайнып чытканнар. Артыла берген тени адырып ба-дырар аргазы чок хире боорга, мыйызындан ызыр-тынган тени, хаязын чара адып тургаш, мүн-не ады-ра боолап алганнар. Ол хире шиш-шиш хаяларны дамчып баткан хирезинде, те, чуңмаларнын сөөкте-ри безин үрелбээн болган.

Кам-хайыра чок ол ажырымчыларнын октарындан та чеже аң балыгланып, черде өлгөн чүве. Ол үеде олаага те, чуңманың элбээ аажок, кодан-коданы-биле чоруур турганын кырган-ачам сактып чугаалаар кижи.

Төтчеглекчилерниң "сартынга" таварышкан ийи аңчынын артынчаа-даа кылын-на болган. Олар са-йырны өрү чортуп чоктап орда, аңчыларны эскер-бейн, хая көрнүп алган турган кокайны Ондар баш-тай көрүп каапкаш, дүже халаан дораан-на, дарс-ла кылган. Кончуг улуг кыс бөрүнү ынчаар даялап каан. Ол-ла дораан Ондар кокайнын будундан туткаш, өрүүр дээш өрү көдүрүптери билек, дыка багай чыт ооң думчуунче соолаш кылдыр үрүпкен. Ол оон куза бер часкаш, эжин кый дээн. Оозу чедип келгеш, чүү болганын билгеш, хүлүмзүрей каапкаш: "Мен база

ындыг чыдыг бөрүнү сойган болдур мен ийин, оол" — дээш, бөрүнүң соон бөөшкүнней каапкаш, союп алганнар.

"Кижн бо-ла чораан назынында чүнү-даа көрүп чоруур чүве-дир ийин але, акыжыым?" — деп, Он-дарнын ам-даа хөңнү булганмышаан, таваар чортуп орган. Ол улуг аңчы-даа болза, хөңнү арай булганыы-чал, арыг сөөктүг кижн бооп-тур.

Кырган-ачамнын ужуралдарынын уламчызын дараазында база төөгүп бээр мен.

1993 чыл.

Оолчугаш КАРА-ООЛ

УУРГАЙДА КЫРЗА

Мен билип келиримге-ле, ачам күзүн кыштагга кырза какпалаар кижн. Бир күзүн кыштагга келгеш үр болбаанывыста кезээ ачам мени:

— Өрү дөңде какпа салып кагдым. Эртен кезип эккел, үңгүр аксында даяңгыыш бар, ооң-биле кырзаның бажынче өлүр соп алыр сен деп чагыды. Куш даң бажында какпа кезер дээш өзенни өрү маңнаптым. Кырза какпада холундан кактына берген олур. Ооң чанында үңгүр иштинде тудуп чиген өргезиниң кудуруу чыдыр. Кырза бирде үңгүрже, бирде дашкаар чүткүп, дырбаңайнып-ла туру. Үңгүр аксындан элээн ыракта даяңгыышты алгаш, чүткүп турган кырзаның душкан черинче ийи улаштыр улдаптарымга, кырзаның шимченгири дам барган. Ам канчаар, кырзаны какпа-биле катай какпаның илчирбезинде доора ыашты безин адырбайн, даяңгыыш-биле какпадан илгеш, эгин ажыр чүктепкеш, өзенни куду салыптым. Чоруп ора хая көрнүп көөрүмге, даянгыыш бажында какпада дириг кырза дырбаңайнып-ла чоруур болду. Чер ортузу чедип келгеш, ол та канчаарым ол чүве, какпалыг кырзаны черге дүжүргеш, даш-биле соп-ла эгеледим. Чаңгыс-даа даш дегбээн, кырза дырбаңнавышаан. Ооң карактарынын чүгүртүлөңнээжин көөрүмге шуут-ла чииртим, харын-даа коргунчуг апарган. Ыглапкаш база катап даяңгыышка ылдырткаш, аалче сыр маң-биле салыптым. Ол хун ачам хой кадарып чораш келгеш:

— Сээң кырза соккулап турган чериң көрдүм, канчап харын какпаны адыра шааптаан кижиге боор сен! Ол-ла черде база какпа салып кагдым, ам сени чорутпас мен, ийи-үш хонгаш таваар кезип алыр мен — деп, чугаалай-дыр.

Ачам үш хонгаш какпа көрүп баарга, кырза илчирбеде быжыглаан дузакты сый долгааш, какпаны сөөртүп алгаш чоруй барган. Мээс чарык кара, арга чарыктың чуга харын хой-өшкү шыырап каапкан. Какпа сөөрткөн кыргызаның кайнаар-даа барганы билдинмес, ачам халактап келген.

Хар кылын, соок кыш эгелээн. Үш ай эрткен, какпа алган кырза уттундура берген. Бир-ле хүн бистен оранчок ыракта улуг даг ажылдыр Оолаш адашкыларның аалынга чорааш чанып кел чорда, Ак-Дөңдө эрги кыштаг орнунга келдим. Маңаа шаг-шаанда кыштаг турганын өлең, чашпан үнген кара өдөк херечилеп турар, оон ыңай чүү-даа чок. Чүглө орукган бежен, алдан базым ыракта орту чедир довурак-биле хөмдүне берген дөрт, беш уургайлар бар. Оруктап кылаштап чорааш хенертен ол уургайларны көөр дээш, идиим хончузун урдума чүм харже кылаштап-канымны бодум эскербейн бардым. Уургайны харап көөрүмгө, ооң дүвүндө хар дүшпээн черде хар, довурак-биле боражы берген өлгөн кырза чыдыр. Топтап көөрүмгө, холунда какпа бар. Черде чыпшына доңа берген какпадан кыргызаны хоора соптарымга, булуң-налчак дээрбектиг, күзүн кырзага алыскан какпавыс ол болду.

Арт-сын, кадыр мээстерни, шырыштыг өзеннерни, коыш аргаларны, чаъс-чайык үрегдээн ханы хооргалдарны эрткеш, ак черге уургайга кээп ол кыргызаның өлгөни кайгаан мен.

ХООРГАЛ ИШТИНДЕ МОЛДУРГА

Улуг-Хем кыды, Даштыг-Хавакка чазаавыска хенертен өлө молдургавыс читкен. Ол үеде Оолаш адашкылар аалдарны мурнай чайлагже көже берген. Молдурга читкеш дөрт хонганда, чайлаглаан аалдың инээн эдерген чадавас боор дээш авам мени чайлагже чоруткан. Молдурга ында чок болган.

Эртен чанып ора, Чиңге-Аксының солагай талазында үргүлчү-ле буступ турар бедик элдин артында

оруктап эртип чыда, элдин чарык черин сонуургааш ооң кырындан хооргал дүвүнче көрүптеримге, элдеп чүве! Молдурганың ооргазы доо-ла тамы дүвүндө көстүп чыдыр. Аалдардан улус чыып келгеш сүмөлөшкөш, буга суун эл чарыынче аксыптарга ша-даа четпейн эл буступ барып дүшкөн. Молдурга элде ызыртына берген чыдырда, адаандан улус ушта сөөрткөш, хем кыдыынга чедирип каан. Каш хонук авам аңаа чыттыр азырап турарга, молдургавыс туруп кылаштай берген. Тамыдан душ бооп уштуп алган молдургавыс ийи харлап турда, бөрү ооң балдырының эддин чире соп чипкен. Ажырбаан, эттине берген, өзүп келген. Аскак инек болган. Авам күжүр чок апаарга, аскак өлө инээвис өдекке артып калган. Ону карактаар кижиге бар эвес, инээвисти акым саап ижип турда, оор алган. "Хайыраан инээмни ол аяар баары ол-дур" деп бодаан мен. Чок, каш хонганда инээм мойнунда чоон хендир сөөртүп алган бо маңнап келген.

Өлүм чок өлө молдурга боор!

Белек-оол ООРЖАК

КИЧЭЭЛ ҮСКЕНИМ

Ынчан часкы хүн чүве.

Өөренир шагым чедип кээрге, дүвү-далаш-биле сумкам чүктээш, школаже маңнаптым. Ядараан, девидээш тонум кедерин шуут уттупкан болдум. Ам канчаар, дедир чанар эвес, ынчап тургаш озалдап каар болгай мен. Черле ындыг кижиге мен: даады-ла эшкедээн, дүвүрээн чоруур. Оон дөмей-ле озалдап каар. Черле озалдавас дээш, согун дег дорт оруктап чоруптум. Димзенген ыт ышкаш дыйлаңайнып чоруп бээр болзумза, халап болур, озалдаан дээш башкым мени кичээлче шуут киирбес.

Саң-дорт бажыңнар аразы-биле өттүр-өттүр маңнааш, школа чанында бедик херимге чедип келдим эвеспе. Ол херимни ояр дээрге, долгандыр дыка үр кылаштаар

апаар, озалдап каар, хоржок. "Канчап-чооп-даа болза херимни ажа халыыр" деп шиитпирлеп алдым.

Үр-даа боданмайн, сумкамны херим ажыр октааш, бодум кончуг бедик херим кырынче дииспейниң кашпагайы дег халбактанып үне-ле халыдым. Херимниң шыпшык бажынче тепкиленип тургаш, туттунуп үнүп келгеш, ийи будумну арта баскаш, черже шураарымын кайызы чорда, чүвүрүм соо кадагга ылдыртына хона бергеш, "дыдырт"-ла диди эвеспе. Харалаан, ол кадагны канчап эскербээн кижиге боор мен. Черже бичеле болза шурай бер часкан мен. Холдарымны херим бажындан салбааным эки болган. Оон башка кадагга астына берген халаңайнып тургай-ла мен. Та кажанга, чежеге чедир халаңайнып, чайганып кээр кижиге мен.

Дедир халбактанып үнгеш, херимни мунуп алдым. Чүрээм кортканымдан дүрген-дүрген соп тур. Соомче корга-корга харап көөрүмгө, кадаг мээң чүвүрүмнүң ужазын илбектей шаап алган болду. Арай боорда шимченип тургаш адыра соп алдым. Ужамны топтап көөрүмгө, чудурук кире бээр хире улуг чарык чер тыптып келген болду. Ужам агарып көстүп турар дивес силер бе...

Кезек када чүнү-даа бодаар аайын тыппайн, аңгадай берген, херим бажында олур мен. Школамны көөрүмгө, мырыңай чанымда бо.

Орбак чүвүрлүг кижиге школаже канчап ыятпайн кирер боор.

Хеп-хенертен коңга эдипти. Белиңнеп, сырбаш дээш херим кырындан аңдарлы бер частым. Школа даштынга ойнап турган өөреникчилер чүк-чүктен уурук-сууруктап эжикче маңнажып-ла кагдылар. Оларны көргөш, адааргап, хомудаанымдан чүрээм ажыш диди. Ам канчап кирер кижиге боор мен? Школаже кирер болзумза, өөреникчилер мээң орбак чүвүрүм кочулап, каттырар дээш, кара баары кадып каарлар ыйнаан. Бүгү школага "позор" дижир. Чок-чок! Школаже мен черле кирбес мен. Ынчап черле "өлбес" мен! Аа халак, шак мынчаар база кичээл үзер чүве-дир аа?

Шак ындыг муңгаргай бодаалдарга алыскаш, херим кырындан сумкам чанынче шурай бээдим. А чүге шураптым? "Чанар-ла болгай, чанар!" деп бодам мени

өрүмней бээди. Сумкамны дедир ажыр октааш, ооң соонче халбактанып ажа халыдым. "Соңга караандан улус көрүп кааптайн-на" дээш, ыядырым-даа медээжок. "Сумказын хол бөмбүү дег аай-дедир октап турар, элдептиин але" дижирлер ыйнаан.

Чүгле чанар! Оон өске арга-даа чок турган. Хоорай кезиир дээрге, база хоржок, орбак чүвүрүмнү улус көрүп кааптар. "Канчап чанарыл?" Бо айтырым мени чаңнык дег мээң оруумну үзе шаап туруп берген. "Орбак чүвүрлүг кижиги канчап чанарыл?" Дүн дүжерин манаар бе? Караңгыда мээң чүвүрүмнү кымдаа көөр эвес. Дүн дүжерин манаар болзумза — талыгыр: хүнзедир маңаа тураскаал дег шимчевейн турар эвес мен. "Чиик машиналыг турган болзумза!" — деп, кудумчуда маңнажып турар машиналарны адааргап көрдүм.

Бүдүн шак иштинде боданып келгеш, хенертен бажымга тулган дээн тывынгыр бодал кире хонуп келди. Ура-а! Сумкамны чүвүрүмнүң соон дуглап чоруур кылдыр астып алгаш, амыр-тайбың чана базыптым. Тывынгыр чорук кижини дыка-ла камгалаар чүве-дир оң.

Кажан-даа кичээл үзүп көрбээн мен. Бөгүн ылап-ла үскеним ол-дур. Чылдагааны каттырынчыг дивес силер бе. Даарта башкымга чүү деп чугаалаар кижиги боор мен? "Чүвүрүм ужазы орлуп каарга келбедим" дээр эвес мен. Чаңгысклассчыларым мени кочулап, далдыр каттырышкай-ла. Чок-чок. Ынча дивес мен. Та чүү дээр мен, кым билир ону. Сагынгыр, тывынгыр чорук мени база катап камгалап каар иргиге бе? Хондур боданыр-дыр ийин. Бурган өршээ!

Авам мени көргөш, чүү деп кончуур иргиге? Орбак чүвүр дээш кончуур иргиге, азы кичээл үскен дээш кончуур иргиге? деп бодалдар мээң бажымны чушкуп-ла турлар.

БОГДА ШАЖЫН НОМНАЛЫ. СҮЗҮК-ЧҮДҮЛГЕ

ЛОПСАН ТҮПТЕН башкы Тывага чырыткылыг ДАЛАЙ-лама башкының даалгазы-биле 1995 чылдың сес айның чаазында келген. Ынчан ол 30 харлыг турган. Амгы үеде тыва дылды хандыр өөренип, сарыг шажынның философиязын чоннуң амыдыралынга дуза кылдыр тайылбырлап, ном-судур, дагылга, арыглаашкыннар талазы-биле ачы-буянын чедирип, тыва чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Эртемден ыдыктыг кеше башкы богда шажынның ном-судур өөредиин бистер бүгүдеге авыралдап чоруур. Өршээ Хайыракан, ооң буяны бистер бүгүдеге шиңгээл болзун!

ЛОПСАН ТҮПТЕН *кешпи*

НОМНАЛЫМ СҮҮЗҮНҮ

Частып келген чечекке
Арылар ала-чайгаар чыглыр,
Чазык-чаагай кижиге
Арат-чон ала-чайгаар келир.

Оңа берген чечекке
Арылар олчаан келбейн баар.
Оор, дүржок кижини
Ак сагыштыглар каалтып болур.

Чуланың хензиг чырыындан
Шулу дүмбей чырый бээр,
Бурганның чаңгыс сөзүндөн
Буруулуг кижн боданы бээр.

Амгы назынны бодаар болза,
Адыгуузун-биле дөмей болур.
Келир назынны бодаар болза,
Кегээн Башкыны дөзээр.

Языты-мелегей оожум-даа болза,
Будуттуг тайгаже үнө бээр,
Бурган номун номнаар-ла болза,
Бурган оранынга чеде бээр.

Үрезин тарываан шөлге
Үнүш кажан-даа үнмес,
Човулаң көрбээн кижн
Шажынны угаап шыдавас.

Суксаан мыйгак дүн-хүн чок
Суг дилеп маңнаары дег,
Аас-кежик күзээн кижн
Ажылчын, кызымак болур.

Элбек чимис бээр ыяшты
Эки ажаап камнаары дег,
Бай-шыырак, угаанныг кижилерни
База ынчаар деткиир херек.

Чимистиг ыяшты суггарбас болза,
Чимизин үе-шаанда бербес апаар.
Сураглыг кижилерни деткивес болза,
Чурт сайзырап шыдавайн баар.

Ужар кушка ийи чалгын хереги дег,
Улус-чонга шажын, төре кады херек.
Артык сөстен баш аарыыр,
Ажыг сугдан ижин аарыыр.

Дежик пашта суг төктүн каар,
Тенек угаандан күш төнер.

СУРГААЛДАР

Калчаа далай чалгыы күштүг-даа болза,
Харлыг кыжын дот-ш алдынче кире бээр.
Эгүүрде нүгүл кылып чоруур болза,
Эрлик оранның тамызынга дүжер.

Даштыг эрикче үндүр шелдирипкен балык
Амы-тынын боду камгалап ап шыдавазы дег,
Дайын-чаа, өш-өжээн бодап чоруур киж
Амы-тынын боду камгалап ап шыдавас.

Сүт-биле сугнуң холуксаазындан
Сүттү чүгле языты-мелегей ылгап шыдаары дег,
Амыдыралы эки бе азы багай бе деп чүвени
Амытанның кылган үүлезинден билип ап болур.

Үүле деп чүвени тода билип алган киж
Хенертен шажынга бүзүревейн баар болза,
Актыг шынның оруун көрүп турза-даа,
Хенертен согураара берген-биле дөмей болур.

Бүрүлери оңуп калган кургаг ыяшты
Чемишчидип, суггарарга-даа, ажыы чогу дег,
Бүгү улуска дуза кадар сеткили чок кижини
Чеже-даа өрү көдүрүп, мактаарга ажыы үнмес.

Кадыр хаяда өзүп турар чимистиг ыяштың
Кат-чимизин чыып аары болдунмазы дег,
Өскелерге дуза кадар сеткили чок болза,
Эртемниг-даа киж эртем-билии чок-биле дөмей.

Кода-суурга коргунчуг үер келир болза,
Хаанның-даа бажыңын үер алгаш баары дег,
Өлүр үүлези келирге, ооң мурнунга
Хаанның-даа оглу болза, өлүмден чайлап шыдавас.

Хоранныг үнүштүң чечээ чараш-даа болза,
Хол-биле дээри болдунмазы дег,
Кара сагыштыг киж чеже-даа чараш болза,
Хамык улустуң сеткилин чаалап ап шыдавас.

Шалбалаткан эмдик аът
Шалбадан кажан-даа адырлып шыдавазы дег,
Чораан черинге-ле нүгүл кылып чоруур киж
Човулаңдан кажан-даа адырлып шыдавас.

Долу суглуг хууну кудуктан
Дедир үндүрери аар, берге.
Нүгүлдүг үүле кылырыңдан
Буянынг үүле кылыры берге.

Сугда эштип чоруур киж
Суггур чаъстан өттүм деп билбес.
Кургаг черде чоруур киж
Кудук-чаъстан өттүм деп билип каар.

Ээрем далай дүвүндө
Эрээн-шокар балыктар бары дег,
Кара чер кырында база
Кандыг-даа соок кижилер бар.

Көрүнчүкке көрдүнгештиң
Хирин-чамын көөрү дег,
Көскү-хөөннүң саймааралын
Киж боду миннип, хынаар.

Чемишчидилге чок хөрзүнгө
Чеже-даа үрезин үнмезин дег,
Бай киж Буян кылбас болза,
Баксырап, ядарап каар.

Чеже-даа дорт, хөнү үнген болза,
Будуу чок ыяш турбазы дег,
Чеже-даа боду эки боор болза,
Бурууга онаашпас киж турбас.

Чаагай чимистиг ыяш бедик боор болза,
Чаш улустан холу четпези дег,
Эртемниг-даа болза, туразы улуг киж
Эш-өөр, чон сеткилинче кирип шыдавас.

Очулга Чочагар МОНГУШТУУ.

АРАГАНЫ ИЖЕРГЕ ООЦ ХОРАЗЫ

Арага ижерге эрткен болгаш амгы амыдыралында кижиниң кылып чорааны буянныг үүлөзи чоорту чидип, эвээжеп каар. Чижээлээрге, чымчак сеткилдиг ада-иезин, чоок эштерин болгаш дөргүл-төрөлдөрин хүндүлөвөстөп, оларны үнөлөвөстөй бээр. Ынчангаш буянныг, кижизиг амыдыралын хоозун, утка чок кылдыр көөр кончуг улуг айыыл-халап ооң мурнунга тыптып кээр. Арага ижер болза, бүгү-ле ажыл-херектерниң чүглө чартыы шийтпирлеттинер. Өгбүлениң амыдырал байдалы кудулаар. Үргүлчү-ле уруг-дарыг мурнунга аас-дыл, чогуш-содаа болур болгаш бертик-бежел-даа бооп болур. Бир талазында бичии уругларга ол багай салдар чедирер, ийи талазында, оларга ада-иези үлөгер-чижек болур. Сөөлүндө барып өг-бүлө бустур, арагачы кижичоок улузу-биле чарлыр ужурга таваржыр.

Кажан кижичоок арага ижип алгаш, бодунга багай чүвө кылырга, ооң дайзыннары амыраар. Оларга арагачы кижичоок чийик тиилелгени шаңнап турары ол-дур. Эзирик кижичоок бодунуң болгаш өскөлөргө чажыдын дораан сөглөп бериптер.

Байырлал хүнүндө арага ижерге, байырлал эвес, хилинчек-човулаң хүнү апаар. Арага ишкен соонда аас-дыл, чогуш-содаа болур, чамдыкта өлүм-чидимдаа болу бээр. Түңнелинде херек оттуртунар, а ооң соонда шийткел болгаш кеземче херээ эрттирип, хоругдалче кирер салымга онаажыр.

Арага ижерге бо чуртталгазында кижиниң кадыкшылы баксыраар, соңгу назынында үш кудуку өртемчейлерге төрүттүнөр: ядыгуузун бооп, азы аштаңгы аза-четкер бооп, азы Тамы ораныга ийикпе азы угааны четпес, чалгаа кижичоок болуп төрүттүнөр. Тахтагата-Тиилекчи Будда мынча дээн: "Арага дээрге, эң-не күштүг хоран-дыр".

Бо бүгү чугаалаан чүүлден дараазында түңнелди кылыр херек: арагага хандыкшылдан адырлыр арганы ыяап-ла тывар болза эки! Кижичоок болуңар! Боду-

ңарны үнелиг буян-кежиктиг амыдыралыңарны кам-
наңар! Силерниң "Кижиги" деп адыңарны узуткап каап-
тар кара күштерге мага-бодуңарны болгаш сагыш-
сеткилиңерни алыспаңар!

Очулга Чочагар МОНГУШТУУ.

Олег СУВАКПИТ

ЧУРТУМ ТУРДА

Баян-Дугай чуртум турда,
Базар черим солувас мен.
Баржак таңдым байлак турда,
Бай-ла шинчим оскунмас мен.

Кызыл-Доорак чайлаам турда,
Кыпкан одум өжүрбес мен.
Кымдан артык эжим турда,
Кызадырын сагынмас мен.

Хөлчүк-Дүвү, Терек турда,
Хөглүг чаңым салбас-ла мен.
Хөйнүң караа менде турда,
Хөрээм чайып чорбас-ла мен.

Чаңгыс-Хадың ховум турда,
Чаагай дүжүт суравас мен.
Чаптып ыттаар малым турда,
Чадамыкка санатпас мен.

Баян-Мандал көрүп турда,
Багай чүве кылбас-ла мен.
Байгы чонум аразынга
Бараан болуп чоруур-ла мен.

Кызыл-Хавак күзээм турда,
Кылыр иштен чалданмас мен.
Кым-даа кижиги эреп келзе,
Кылыктанып чаңнапас мен.

Көк-ле-Хавак чараш дажын
Көрбээчеңнеп баспас-ла мен.
Хөлчүң-кара кыстарының
Хөрек-чүрээн карартпас мен.

Төрээн, өскөн черлеримниң
Төлү болгаш, ынак-ла мен.
Төрөл-дөргүл, бүгүдени
Дөзээн болгаш, эрес-ле мен.

Бодум эвес чуртум мактап,
Бора хек дег ырлап тур мен.
Бо-ла хейниң анчыын ай деп,
Бодай бербес силер, чонум!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

САРЫШНАЛЫП ОРАР ДИЖИК

Карамааның карактары
Кара-сарыг, бора-хүрең.
Өөрээнде өскерли бээр
Өңү шаңгыр хөлчүк апаар.

Хадыңныг чер кызы болгаш
Каттыраңнап чаңнап турда,
Кажыраш дээр шаңгыр-шаңгыр
Карактары көрүксенчиг.

Кыстың үнү сындан баткан
Кылаң арыг агымнарзыг,
Төрээн черим ырлай бээрге
Төктүп турар чинчилер дег,

Хову черниң сырыны дег
Хоюг, өткүт дыңналып кээр —
Кырлаң чалгыг даажы ышкаш
Кыңгырама — дыңнаксанчыг.

Карамааның үнүн дыңнаан,
Караан көргөн оолдар шупту
Чүге-ле ийик, баары ийлээн,

Чүрээ чайык чоруур ийин.

Хөңнүн сөглээр аайын тыппайн,
Хөөмей ырга сылдап алгаш,
Сылдыс, шолбан адын сурап,
Сырынналып орар дижир.

1998, июль — октябрь.

...

Коштуг теве аштап-суксааш хоптактанмас,
Комда чиций боштап каарга, элезинниг
Ховагайның ховузунче харанып көөр.
Хоолаан хаттың терезинде сыгыраын,
Каргыраа дег кайгап-харап таалап дыңнаар.
Пашта шайның буссуун, чемзиин амданнанмас,
Кодан бээжин ырак-даа бол, оортан тепкеш,
Башкы Таңды чуртундува чаныксаанзыг...

2000, март 3-б.

МӨЧЭЭН КИЖИНИҢ ЧУГААЗЫ

Хөрек-чүрек хөмүрлөйп,
Хөөрже бадар шагым келген.
Үдээн чонче катап ээлбес
Үүледен дезер эвес!
Хааржаамны моң-моң даштар
Хажызындан сыйскый базар.
Чымчак хөрзүн, үүрмек сайлар
Шылырадыр төктүп бадар.

Хөөп кааштың каш кижин
Хөңнүн чазай караан чодар.
Хүннүң чымыш кадыг ижин
Күдээлерим бодап чанар.
Дун оол ыт чок кеним-биле
Дуңмаларын, оглун, кызын
Алаактырар арга дилеп,
Ажыын ботка бүдүү шыгжаар.

Карактары шулу кызыл,
Кара черни чааскаан дырбаар.
Хөөржүдүп каан ачазының
Хөөкүй өскүс кыстарының
Карактары хапыйгылаан,

Кастыктары чуларланган.
Илгип чоруур, ... харын олар
Иезин так чедип алыр.

Ажы-төлдү, ботту база
Ийлетпес деп бодаар болза,
Өөлөдир ыглаптыңар,
Ишкиртинген күжүр кыстар!
Өөрүшкүңер — чааскаанзыраар
Аваңарны камнап чоргар!

Сынык хадың будуу ыргак,
Салайып кээр чайжок — өйлүг.

Аваңар бээр далашпазын,
Ам-даа үр чыл чурттап алзын.
Кажыыдалдың кара хевин
Кажан шагда кетпейн чорзун.
Сүнезиним аалын ынчан
Тегерип-даа келир ыйнаан...
Сүрген буктар хоюп дессин.
Дээрже сүттен өргүүр силер.

...

Шүлүкчү эр бурганнааже чурттап чораан.
Чүдүкчүзү сонуургактар калган эштиң
Чүрээн көөр дээш, кезер эмчи чалап алган.

Чүс чыл чыгап чурттаза-даа чүрээнде ооң
Чүү-даа чок — чүлгүп каан дег арыг үрүң —
Чүгле чаңгыс ынакшыл бар — дириг болган.

Ынакшылды шалбадап аар — бодалы-ла
Ындыг чораан эш-тир дишкен. Ынчан эмчи
Быт чокка чунуп турган дижир чүве.

1999, ноябрь 6—7.

...

Үнер, кирер уун тыппайн, дошка моңнап,
Үүртеп калган балык ышкаш, балыг аң дег,
Үүлө барып, чуртум сактып, илгип чор мен.

Эмчи чалап, лама, хам хооп, төлгелеттим:
"Элек иргин, өлбөс сен" — деп, кайызы-даа
Эрээленген хинчээм билбейн, часкардылар.

Чалыы шаамдан эдеришкен эжим келгеш,
Чаагым суйбааш, чемин салгаш: "Төндүр чи" — дээш,
Чассыг көрдү — чайлаан кудум оңгарылды.

Кайгамчыктыг эки кижичурттап чораан.
Караа багай, кулаа дүлей, арай аамай.
Ынчалза-даа төрөөн чуртун, төрөл чонун,
Ыдык бедик чүдүлгезин садып көрбөөн.
Ынак эжин, өңнүү биле дайзынын-даа
Ыялавайын, чемелевейн чурттап чораан.
Кайгамчыктыг эки кижичурттап чораан.
Кара бажы кажаргыже өөрү-биле
Каржы багай чаңнажып-даа база көрбөөн.
Ажы-төлүн, эжин-өөрүн ыялааштың,
Адак-бакка санаттырып, хоптавайын,
Анаа боду дужунда-ла чурттап чораан.
1999. март.

Салчак МОЛДУРГА

ШУУРГАН ТӨЛҮ

(Эш хуунуң ыдыктаашкыны)

ТР-ниң алдарлыг чогаалчызы
Ч.Ч. Кууларга

Чылдың төнчү айы кышты,
Чыккылама соокту, шаңны
Аганак куш чалгынынга
Астың имниг кудуруунга
Өртээш баарда, чеже салгал
Өртемчейге чырык көрбөөн?..

Кызыл дилги херелдиг хүн
Кырлар ажыр чеже чуулбаан?..
Дурту кыска хүнү хөкпеш
Думчуундан-даа чолдак үе —
Декабрь ай хинин кескен
Дээрбилер бар, кулдар-даа бар.

...Дүвү-шуурган дүргектелген
Дүнелерниң бирээзинде
Самдар кадай карыш четпес,
Сарыг сыптыг кестии-биле
Мээң-даа хиним чалараткан —
Меңги сустаан албаты мен...

... Көшкен аалды дүвү сүрген,
Кыштаг безин четпейн чорда,
Хөөкүй ие эъди аараан —
Кышкы хая чаңгыланган...
... Черге сагыл четтирткенни
Черлиг-оол дээн чүвең иргин...

... Куулар эрни, Салчак мени
Хуу-салым душтурга-ла,
Чаңгыс эвес номнар бижип,
Чаяалгага демниг чор бис,
Ынчангаштың шуурган ыылыг,
Ыттыг болган чадавас бис...

Кижиге болуп чорааш чүгле
Кижиге күжүр кижиге диртир,
Чөрүлдээлер долган шагда
Сөс-даа каржыр ужуру турар:
Серт-бурт кезек алганыпкаш,
Сериб ап-даа шыдаар хам сен.

Эш-өөр дээнде, херек болза,
Эъдин кезип бээр-даа чыгы,
Сагыш аарыыр, кээргээчел
Чаңчыл, бүдүш ботта сиирген,
Езуургалдың соргаа-даа чок—
Езулуг-ла тыва чаң сен!..

...Беженнээнде, өөрүм келгеш,
Мени оштап, холум туткан,
"Кырааның дээш байыр, эш!" — деп,
Кымнар-кымнар баштактанган,
"Поэзиям чөнүвес!" — деп,
Борта догааш харыылаан мен...

Буянныг иш, бодал чүглээн
Мугур оюң дойлап ор сен.
Алдан харны харым дээр бе,
Ашак оолду кыраан дээр бе? —
Дүңгүрүң хап, дүлгээзиннеп,
Дүкпүртүнүп эрте бер, хам!

Узун назын назыдазын,
Уургайга дүшпейн чорзун,
Ынча-мынча харлазын деп,
Ыткыр йөрээл мен-не салбаайн:
Ыткыр чогаал чалыыткаткан
Черлиг-оол дээш дашкам тудайн!

Юбиярга төлөптиг сен,
Ювелир — суй-белээм чаңгыс:
Чүлдү-чүрээм ханызындан
Шүүрөп алган эртинем — сөс!
Чашкымайның оглу, оомну
Чажам дивейн хүлээп ап көр!
2001 ч. 12.10 Кызыл хоорай.

Эдуард МИЖИТ

"ЧҮГЕ?" ДЕП БӨЛҮКТЕН

ЧАРАШ ЧҮҮЛ

Арга-дашта, тайга-сында кижиг билбес
Ажытталчак ээр-дагыр кокпазында
Чажыртынып чурттап чоруур аңнар ышкаш,
Сагыжымда хөй-ле бодал "оыттап" чоруур.

Оларны мен бүдүү көрүп, танып алгаш,
Оода-ла ийи-бирин кижилерге
Таныштырып, чуруп, бижип, көргүзөр дээш,
Тайга-сын дег сеткилимде азыл чор мен.

Ынчалза-даа, күзээним дег, дораан чаян
Ындыг амыр меңээ көстүр чүве кайдал?!
Чанымда бо ылап барын билзимзе-даа,
Чаңгызын-даа таптыг көрүп чадап кагдым.

"Бодуң безин орта билбес чүү-ле ындыг
Бодалдарың апарды?" — деп айтырбаңар.
Угаан, чүрээм тудуштуруп алыксааным,
Улуг чырык күзелимниң оюну-дур.

Сагыжымда — тайга бажы — мый-ыт ышкаш,
Сарынналып чоруурум-даа анаа эвес,
Көрбээн-даа бол, бар деп билир билиишкинни
Хөлеге дег тудуп чадап, сүрүп чор мен.

Чырык черниң бар-ла бүгү чараш-каазын
Чыыр-даа болза, аңаа четпес, эң-не бедик
Ыдык дээрниң чараш-каазын, хензиг-даа бол,
Ырларымга сиңирер дээш, дилеп чор мен.

Бүзүрээр мен, бир-ле катап чырык хүндүс
Бүгү шынын меңээ төдү ажыдар дээш,
Амдызында ажытталган билиишкиним
Аяң черже, меңээ уткуй үнүп келир.

Аргып каан дег, будулчактыг кокпалардан
Алдынналган чүс-чүс адыр мыйыстыг аң,
Хуулгаазын чараш сыын дег, көстүп келгеш,
Кушталбышаан шүлүүмдүве ужуп кирер.

ЧҮГЕ?

Анаа оргаш, чүге шүлүк бижий бердиң?
Адың-сывың алдаржыдар бодадың бе?
Улус-чоннуң кажанда-даа дыңнавааны
Улуг мерген, чырык бодал төрүдүң бе?

Анаа оргаш, чүге шүлүк бижээнимниң
Арты-иштин аңдара соп, арын-нүүрнүн
Аптаразын үжеп-чиндээш, тыпканымны
Адыштапкаш, ушта соккаш, көрүп тур мен.

Боттуң хөрээн кээргел чокка коптаргылап,
Бодап-бодап орарымга, дириг чорааш,
Кижилерге ажыы-биле чугаалап боор,
Хире-шаамда бодал, сөзүм бар-даа ышкаш.

Анаа оргаш, чүге шүлүк бижээнимниң
Аай-бажы алыс төндүр билдинмес бол,
Ашаксыраан кадай ышкаш, ынаныш чок
Алдар-атты кажанда-даа сүрбээним шын.

Сеткилимге ылап-ла шын частып үнмээн
Чечектерни өстүрдүм деп, мегеленип,
Холум куруг хиремде-ле кижилерге
Хоозун чийк сөстөр сунуп, сөңневээн мен.

Чуртталганың дошкун буду багай мени
Чуура-буза тепсеп-тепсеп, өөрөтсө-даа,
Өскелерге анчыг кыннып, оода чаңгыс
Өөредиглиг сөзүм сөглөп, сыгаваан мен.

"Өртемчейниң кайгап ханмас чараш-каазын
Өскелерден артык билир, эскерийчел
Чаагай бедик чырык бүргээн кижиге мен" — деп,
Чадай-чадай көстүрүн-даа бодаваан мен.

"Улус-чонга чаа бодал сөглээр мен" деп,
Улуургаксаар, шала сээдең сеткилим чок.
Чүглө боттуң балыг чүрээ човууртаарга,
Шүлүк кылдыр бижий берген — хинчээм бо-дур.

"Анаа оргаш, чүгө шүлүк бижидиң?" — деп,
Айтырбаңар, адыжымда харыы бо-дур —
Анаа эвес... анаа эвес органымның
Артык сөс чок херечизин сунуп тур мен.

Чуртталгага, кижилерге ынакшылдан
Чула ышкаш оду кыпкан багай чүрээм
Ажыт-чажыт, меге чокка ушта соктум,
Адыжымда ханы төктүп чыдары бо.

"ЫНАКШЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ" ДЕП БӨЛҮКТӨН

КӨРҮШ КӨЗҮ

Бир-ле дугаар сени көргөш, ол-ла дораан
Билип каан мен, "Ынак мен!" деп билип каан мен.
Харыы кылдыр удур көрдүң... Бүгү чүүлдү
Карактар-ла орнувуска сөглөй берди.

Чагдап чадап турзумза-даа, чаяан болуп,
Чадай-чадай чугаа-сөзүм эгелээш-ле,
Ээй тырткаш, корга-корга ошкапкан мен,
Эриннер-ле орнувуска сөглөй берди.

Ооң соонда оон-даа шору дидимненип,
Ошкаашкындан эзирээн дег кыннып келгеш...
Аяар туткаш... холуң суйбаар шаглыг болдум,
Адыштар-ла орнувуска сөглөй берди.

Шимээн-дааш чок тура хонган дүннү өттүр
Шимирт кынган чүректерниң согуун дыңнап,
Чүү-ле дептер аайын тыппайн орувуста
Чүректер-ле орнувуска сөглей берди.

Шак-ла мынчаар чаңгыс көрүш көзү чаштааш,
Чалбыышталган ынакшылдың оду өөскүп,
Чүү-даа боорга, чүректерге өшпес дээрзин
Чүглө үе орнувуска сөглей бээр оң.

СЕРЕНАДА

Сактып келем, сактып келем,
Чалыы шаамдан амга чедир чырыым болган
Эрге-чассыг сарыым сени
Эргеледип чораанымны сактып келем.

Сактып келем, сактып келем,
"Чаңгыс сеңээ ынак мен!" деп сымыранып,
Херелденген сылдыстарны
"Херечилеп көрүңер!" — деп дилеп чордум.

Саарлып баткан айның чырыы
Чаактарыңга сени чаптап ойнай бээрге,
Сагыш хандыр ошкап, суйбап,
Чассытканым сактып келем, сактып келем...

Сактып-бодап орарымга,
Шагда олчаан сээң-биле четтинчипкеш,
Чайгы чырык дүнелерде
Сагыш амыр селгүүстевээн улус-тур бис.

Чуукталган дугуй ышкаш,
Чуртталганың кавыыргалы бөөлдей бээрге,
Ажыл-хожул, ажы-төл дээш,

Ажаанзыраан айлар, чылдар эртип-ле тур.
Доктааш кынмас дээрбекте
Долганып-ла, дескинип-ле чорза-чорза,
Чалыы өйнү сактып орап
Чай-хос-даа чок апардывыс, бодап көрем.

Сагыш човаг, хөлзээшкиннер
Шаа-биле хайнып, дойлуп төнөр эвес,
Уйгу-дүш дег, хензиг када
Уттувуткаш, меңээ уткуй базывыдам.

Хып дээн чалыы эвес-даа бол,
Кырыр назы ам-даа четпээн — куспаам чылыг,

Аныяк өй эртпээн шаанда,
Айдың дүне четтинчипкеш, селгүүстээли.

Манай бердим, үнүп келем,
Баштайгы ол дүневистин чырыы ышкаш,
Шак бо дүннүн чырыын көрөм,
Саадавайн үнүп келем, манай бердим.

Үнүп келем, үнүп келем.
Үргүлчү-ле болчаглажыр черивисче
Чалыы душтук үемде дег,
Шала пөрүк уткуп алгаш, чедире бзэйн.

Үнүп келем, үнүп келем,
Үрде сеңээ чугаалаваан сөстөримни
"Ынак мен!" деп, катап-катап
Ыяңгылыг ыры ышкаш сымыраныйн...

Дашкаар үнген базымыңны
Таалап дыңнаан айның арны чырыш кынды.
Чайыннашкан сылдыстар-даа
Сагынганын биске сөглөп чивеңнешти...

"ЧАСТАН ЧАСЧЕ" ДЕП БӨЛҮКТӨН

ХУУЛУУШКУН

Улуг ак-ак чалгыннарлыг хуулгаазын куш
Ужуп келгеш, чалгыннарын чада салгаш,
Четтикпээнзиг манап чыткан оглу ышкаш,
Черниң кырын шуглавышаан, хонуп алды.

Дүнелерде сыылаан хадын чадаганнап,
Дүвүленген тоолдарын хондур ыдып,
Өртемчейни, төлүн-даа дег, оожургадып,
Өпей ырын шак бо кыш-даа ырлай берди.

Харжыгаштар, сылдыстар дег, чайынналып,
Кайгап ханмас самын аяар самнап турда,
Чырык черде бүгү чүве даамчырап,
Чымаарарып, дүжөп-дүжөп, удаан ышкаш.

Чырыткылыг челээш өңнүг, тоолзуг дүштү
Чылчырыктаан карактары таалап көрүп,
Хамык чүве удуп чыдыр... Ынчалза-даа
Харын мен-не уйгум читкен хөлзөп ор мен.

Куш хеви кедип алгаш, ужуп келген
Хуулгаазын даңгынанан кедээн-даа дег,

Кандыг кысты чажырганын көрүксеп-ле,
Харның аккыр чалгыннарын кайтап ор мен.

Ажырбас оң, өйү кээрге, чалгын-хевиң
Ажыттынгаң, меңээ сени көргүзүптер —
Аккан хемни чажың ышкаш сула салган
Аныяк кыс — чалыы час бооп хуула бээр сен.

* * *

"Шымбайын көр, хүнден хүнче мурнуу чүктөн
Чылыг хаттар улам-на чоок тынып каап тур.
Ам бир кышты эртип алдым, өршээзин" — деп,
Ашак кижичугааланып эрте берди.

Шында-ла де, кээргел билбес дошкун кижичымчаш кыннып, хүлүмзүрө каапканы дег,
Харлыг кыштың аккыр шириин шырайында
Карандылар ында-мында көстүп кээп-тир.

Шында-ла де, мыжырашкан хөкпештерниң
Чыгып алган хөөрежип турарын көр,
Удавас эеп чанып келир төрөлдерин
Уткуп аарын сүмележип турар-даа дег.

Шында-ла де, часкы хүннүң херелинге
Чырып чоруур секпилдерлиг чаштар безин
Ам-на харын кышкы хептиң хүлүглер дег
Аар чүгүгүн уштуп каапкан — хостуун көрөм...

Харын чүгле ажы-төлдүң уттупканы
Хар-кадай-ла ыргак-дагыр ыяш холун
Шала кандай, шала шагжок сунуп алган,
Шактан шакче чындыяарып бар-ла чыдар.

Харын чүгле сактыышкыннар — эрткен үем
Карандылаан черлер ышкаш өзүп турар.
Харын чүгле мурнунда бо арткан үем
Хар дег эрип, эвээжеп-ле бар-ла чыдар...

БӨЛҮК СОНЕТТЕРДЕН

ХОСТАЛГА?!

"Чалынмас мен, делегейде оруктар хөй,
Кайызы-даа мени уткуп, хүлээп алыр.
Чаңгыс-ла сен эң-не чырык эвес сен?!— дээш,
Хажызында кокпаларже базып кирдим.

"Чаңгыс-ла шын оруум-дур" деп биле тура,
Хосталгамны көргүзүксеп, хөрээм соктап,
Чадай-чадай, ужа-тура калгып чоруур
Кокпаларым холду, бутту хүлүй шаапты.

Хүнче удур дорт көрүп чадап-ла кааш,
Чылчырыктап, өскээр көрүп, хорадаан дег,
Күзээн оруум шак-ла ындыг хөлүн эрттир
Чырык боорга, углап чадааш, хая көргөш,
Хүнү кээрге, частырымны орай билип,
Шыргай кокпа аразында азып чор мен.

ТУРУГ

Кадыр хая кырындыва үнүп ора,
Шыпшык бажы чедер угжок бедиин билдим.
Хая көргөш, дедир бадып база чадааш,
Чылар-чылбас, чаңгыс черде көжүп калдым.

Сээң чырык сеткилицниң чажыт дөзүн
Шыгжап алган, кижичетпес бедииндиге
Чедип баргаш, сени билип чаалап аар дээш,
Шыдавыже халбактангаш, четпейн бардым.

Ол-ла хевээр кара черден көк дээрдиге
Саң дорт үнүп, чалымналган сеткилицниң
Ортузунда орук ара туруглангаш,
Салдына каап, караш кынныр хөңнүм-даа чок,
Оон өрү чүткүп үнөр харыым-даа чок —
Чаңгыс сенден адырылбас ужурум ол.

БӨЛҮК ГАЗЕЛЬДЕРДЕН

...

Бир-ле катап кежээ дургу ажыл кылып,
Бижиттиниң, номчуттунуп олурар сен.
Бизирт кара үжүктөрдөн шылаан карааң
Бичий када шийип алгаш, боданыр сен.

Соок хаттыг караңгыдан ыткыр эвес
"Мила!.." диген, кыйгы дыңнааш, сырбаш дээр сен.

Соңгаң дуглаан көжегени ажыдыпкаш,
"Билдинмес үн кымны чоор?" — деп, харап
көөр сен.

Чырык соңгаң көзенээнче чүткүп турар
Бичий үзүт-ховаганны көрүп каар сен.

"Сырын хаттың шимээни бе, сагыжым бе,
Мижирешкен куштар бе?" — деп, бодаар боор сен.

Ынчалза-даа эжиң оожум ажыттыңаш...
Бир-ле кижиге эктиң орта холун салыр.

"Ында кым-на келди?" — дигеш, хая көргөш,
Миннип кээр сен... чааскаан боор сен, ынчалза-даа

Элдепсинип, хөлзээн чүрээң чанында бо
Билдирбес бир кижиге тынар — дыңнап каар сен.

Эгениксеп, эктиң бүдүү суйбай каапкаш,
Биеэки мээң холум чылың танып каар сен.

Эриннериң ала-чайгаар изиш кынныр —
Бир-ле дугаар ошкаашкыным отту хонар.

"Эргим эжим, Эдик мында келген-дир" деп,
Билип каапкаш, куспааң ажык уткуп аар сен.

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕРДЕН

. . .

Нарын улуг тоожу кылдыр бижип болур
Назынымда көргөн, билген, бодаанымны
Дөрт-ле борбак одуругну өрээл кылгаш,
Дөгөрезин сыңырыптар сөстөр болза.

. . .

Кандыг мен дээш, чүү мен дээш, боттуң чүрээң
Картап, казып, хээндектевейн чоруурум кай,
Каыттангылыг согунаны доораан ышкаш,
Караам чажы сыстып кээрин билирим кай.

. . .

Чалыы шаамда сөглээним дег, бөгүн база
"Сарыым сеңээ ынак мен!" деп, миннип тур мен.
Чылдар эрткен. Сөстөр хевээр. Ынчалза-даа...
Сыпта тараа үрезинден салам болгай.

. . .

Бо-ла-дыр ийин. Чораан бодум бо-ла-дыр мен.
Моон өске кижиге болур харыым чок-тур.
Сеңээ ам-даа солун боор дээш, шаглыг болза,
Чеңим ышкаш аңдарлы-даа бергей-ле мен.

. . .

Сээң орууң доза туруп, маңнап тургаш,
Сени ынчан чедип алдым... Ам бо хүнде

Кайы шагның, үелерниң элчизи сен?
Кадар чыгыы баларланган хөңнүмнүң суун
Хайнып-шураан чалгыгларже хуулдурупкаш,
Кайы чапта коолаан даажың чидер чүзүл?

Оттуруптуп, тургуза соп, хөлзедипкеш,
Оруум биле баар уг-шиим айтып берейн,
Караңгыны чырыдыптар херел чашпайн,
Карак ажыт арлы берип канчаарың ол?

Хатта ис чок — дүмбейдиве дүлнү бердиң.
Кара чааскаан талыгырлар ындындыва
Харанып каап, мени чүге тегерээниң
Кайгап-харап, бодалдарга алзывыттым.

Ачылыг деп бодааным Хат, кайда бардың?
Азы мени эдертир дээш, шенедиң бе?
Сөлгү чокту шоодар дээш, силгидиң бе?
Сөөлгү кыйгы сөңү кылдыр челбидиң бе?

Сени сүрүп, чыргал сурааш канчаар ийик мен —
Черге чурттаар хензиг өңүм оожургал чок.
Чеде бээриң бедик оран кавызында
Семепки дег хосталга-ла кандыг ирги?

Кежик-чолду, өнчүнү-даа дилеп чоор мен —
Хереглээним бүттүнмезин билип чор мен.
Хунук, уян сеткилимниң эриин ашкан
Кударалдың оода кезиин аппаарың кай!

...

Бодал ойну — ырак челээш—
Сүрер дээштиң, могай бердим.
Бодум чиктиг, тениир чыгыы,
Чүрээм — сугда кадыргы-ла.

Соок күзүн каарган эдип,
Човалаңны оштап турда,
Чылыг челбээн сагыжымга
Чыннып аары — кежик ол бе?

Магадылал, байлакшылга
Байыр тудар мендим-даа чок.

Кударалым эргиир оран —
Куруг хову — мөңгө хинчек.
Чүглө Сөстүң болчаглары
Чүрээмге дыш хайырлап чор.

Кызаңнааштыг чаъстың
Баштайгы дамдызы
Хаваамга "Чыс" диди.
Кадарчы оол ам-даа ырак,
Ажык хову ортузунда.

Хөлде салдаан хөй өдүрек.
Аңчының боозу
Та кайызынче шыгаап чыдар?!

Бүргег дээрже ужуп үндүм.
Караа чаштыг өскөн черим,
Электен-не кажыыдава!

Артык ХОВАЛЫГ

БОДАРАЛЫМ – ТЫВА ЧЕРИМ

Бөмбүрзектиң хиндиин ээлээн,
Азияның чүрээ болган,
Бөдүүн, топтуг, шевер чоннуг
Алыс чуртум — тыва черим.

Эң-не арыг энергиялыг,
Эге угу Чыргал чурттуг,
Улуг Угаан моон тараан,
Угулзалыг уран Тывам.

Дээрлери Буян сөңнөп,
Дескиндир-ле кадагалаан,
Ыдыктыы-ла, буянныы-ла
Ылап-ла шын тыва черим.

Бодаралым — тыва черим,
Бодум хиним-биле тудуш.

...

Өскелерниң четпестерин адап-сурап,
Өжээн-кылык, адааргалга бектеттирбейн,
Бодум кандыг кижиге мен деп айтыртыңза,
Моондактар чайлаттынып, карак чырыыр.

Чазып чораан кижиге хөөкүй кажан-на бир
Чаржынчымынны, кончуумну деп боданы бээр.
Кылып чораан нүгүлүмнү өршээңер дээр,
Кым-даа эвес, бодумну деп, миннип тейлээр.

Миннишкинниң күжү-биле арыгланып,
Билбес чүүлүн айтыртынып, ханы чүдүп,
Чүглө үш-ле Эртинеден дуза дилээш,
Чүрээ-биле бүзүрелден сергеп оттур.

Чырык черге төрүттүнген назынында,
Чыргал оруун чүглө кижиге боду тывар.

Владимир КАРА-САЛ

ЙӨРЭЭЛ

Ожук-пажым, төрөл чонум, оран-таңдым
Оруу чолдуг эки чорзун, өршээ-өршээ!
Ава кижиге аазын эмген хензиг чаштың
Аас-кежиге доктаап турзун, бурган, өршээ!

Өгбелерден салгап келген хөөмей ыры
Өртемчейни эргий ушсун, аа өршээ!
Шыва тоннуг тыва оолдуң чыраа аады
Шынаа черге бүдүрбезин, бурган, өршээ!

Алдын-мөңгүн, арбын малдыг күжүр Тывам,
Ааржы-саржаа элбек турзун, аа өршээ!
Арбай тараа, черниң байлаа — чоннуң үлүү —
Ажаап төтпес элбек турзун, бурган, өршээ!

Ажай-буурул өндүр таңды, шураан хемнер
Аян тудуп, хөөрөшсин, өршээ-өршээ!
Аяк шайлыг малчын өглер, хоорай, суурлар
Аас-кежиин ырлап турзун, бурган, өршээ!

АВА БИЛЕ ТӨРЭЭН ЧЕР

Ава биле төрээн чери
Хини тудуш ийистер дег,
Аңаа чассаш чажын төгөр
Кижиг төлү кээргенчиг.

Авазы дээш, төрээн чер дээш,
Ырлап болур, ыглап болур.
Арын-нүүржү, чончу сеткил
Ынчан тыптып, сомаланыр.

Кулактарга хемнер дагжап,
Сын үнү сыннар кырлаар.
Кудай дээрден чаңнык дүшкеш,
Куьдуңну хооп аппарат чазар.

Ачы-буян черниң каазы,
Сагыш өөртүп, бүлөрөш дээр.
Арбай тараа бажын угбайн,
Алаак черде чалгып турар.

ЧЕДЕ БЭЭР МЕН

Огар, Дапсы төрээн черим
Орук-чирии анаа-дыр бе?
Орук-чирии анаа болза,
Оя депсип чана бээр мен.

Бедик часкам тайгаларның
Меңги дожу эрээн-дир бе?
Меңги дожу эрээн болза,
Бедиктерден аңнаар дээн мен.

Чашкы шаамда ойнап өскөн
Салчак уруу менди чор бе?
Салчак уруу менди болза,
Сай-ла чаъжын суйбаар дээн мен.

Эртем-сургуул деңге дооскан
Эжим-өөрүм эки чор бе?

Эжим-өөрүм эки болза,
Эзеңгиге тевер дээн мен.

Саая МАЙНАК

...

Салгын хаттың аайы-биле
чаржып ойнаан хөлдүң чалгы
мөңгүннелдир бырлаңнажыр.

Чалыыларның соодалы,
чаңы, сүзүү дүгжүр болза,
бөдүүн-даа бол, чолдуг чурттаар.

...

Кургап каткан черже сиңген
кудупкан дег суггур чаашкын
куу черге хевис сырыыр.

Хуу-салым саймаараткан
кударалдан херээжен эш
куюм чүрек диргизиптер.

...

Шурап үнгөш, аттыккан
сугнуң бажын адыш-биле
дуглай тудуп шыдавас.

Эр ээлиг бол, чүрек туткан
эге-башкы ынакшылды
дуглай туруп шыдавас.

...

Аазы-биле доруктургаш,
азырап каан авазы дег,
авыралдыг чүве-ле чок.

Назы дургу кады чурттааш,
эрикпези кадайы дег,
энерелдиг херээжен чок.

...

Доңаттыг күс келген ышкаш,
кылаңайнып мөндүңнежир
хыраалай бээр чай-ла кончуг.

Дорамчылап алып дээнзиг,
кылы частып, соксап болбас,
хыйланыычал кижиг кончуг.

...

Кара булут дуглай бээрге,
хаяалыг хүн караан шийип,
караңгылап соолаш кынныр.

Каржы көрүш ажыг аастан,
ынакшыл солаңгы кырлап,
ырап, ыглап караш кынныр.

Моторк ТИРЧИН *(Самагалдай)*

ХӨРЕЦГИНИН ХӨКТҮГ ТӨЛҮ

Башкы соокка доңмаан эвес,
Бажым чүгө чыккылады.
"Суксун" пактап ишпээн эвес,
Чулчургайым чыйтылады.

Дүкчүглүг өг эжиин соктап,
Дүне душкан уруг-даа бар.
Сартым чооглап хөөрежип,
Саңмал сунган өңнүк-даа бар.

Хөреңгинин хөктүг төлү
"Көңгүлүмгө" сыңышпайн-дыр.
Араганың ажыг доңу.
Аяктарда — чайгылган тур.

ТУУРААН МӨГЕЦ БИРЭЭЗИ-ДИР

"Агар дагда уя туткан
Ала-саргыл эзир-лейн.

Алдан начын түрүн баскан
Алды соян төлү-лейн.

Хаан-Көгей эргий ушкан
Хартыга деп куш-лайн.
Калга-дөрбет ырма сынган
Калбак Тестиң оглу-лайн.

Булут союп чаап келди,
Мугур хемниң дамдызы-дыр.
Дунда-карам девип үндү,
Туураан мөгең бирээзи-дир.

ИЙИ УЖУРАЛ

1. ЭЗИРИК КЫС

Чаңгыс катап көрүшпээним
Чалыы уруг удур кел чор.
Чырыктары кужурланган,
Сыйык дыт дег дүрзүзү баък.

Биче сеткил чидирипкен
Пиш далдырт — кылын халаг.
Чавана дег "таңма" баскан
Чаактары дарбагар көк.

Хорлаңгылыг холун сунуп,
Кояргаарын кызыда-дыр.
Ыядырдан таакпы дилеп,
Ылчыңайнып чашпаалай-дыр.

Танывастан бужургангаш,
Даг дижим кыжырт диди.
Эзириктен чүдексингеш,
Эът-ханым соолаш кынды.

2. АЪТТЫГ АВА

Кышкы чывар
Кылактанып, сыгыра-дыр.
Алгы тоннуг
Ава кижиге чортуп кел чор.
Саяк-Доруун
Шаң-хыраа бүргей алган.

— “Амыр-мендээ!”
— “Ак орууң узун болзун!”

Чаңчыл билир
Чараш ие мөгейиинден,
Сагыш чымчап,
Сакпак адаа чылыш кынды.

Алдын-оол МОНГУШ
(Шагаан-Арыг)

ЯЛА

Шаажы бе, үүле бе?
Шак ол өйү албан келир.
Оон эрткен кижиде чок,
Оъттан чайлаан малдаа чок.

Дүвүрелден, хөлээшкинден
Ыттаваасдаа, могаваасдаа
Дүдүскектиг төрөөн черим
Ыржымынга катчы бээр мен.

Аңаа, маңаа болгааңар деп
Айтып дилээр хөңнүмдаа чок.
Төрөөн черим Сүт-Хөлүмнүн
Дөңгелии бооп чытсымза аар!

Өртемчейниң үүлези
Өршээл билбес кончугдаа бол,
Төк кээп дүшкен алдын черим —
Төнчүзү чок ынакшылым.

Ульяна КУУЛАР (Кызыл)

АЧАМГА

Дамдын Санчаевич Кууларга

Мээң ачам өскелер дег бөдүүн кижиде,
Ынчалзадаа мээң ачам кымдан эки,

Ырлыг-шоорлуг, баштак-хөглүг, сергек-омак
Мээң ачам — олут билбес шалып, ишчи.

Арга кирип, кушкаштарның ырын дыңнааш,
Ачамның сээң сыгыдыңны сактып кээр мен.
Чаның орта таалап дыңнап органым дег,
Чайгы шыкка чайгаар-ла таалай бээр мен.

Узун, ырак орук чоруур апарзыңза,
Уругларың бажын санай чыттап каар сен.
Улуг уйгу үезинде чанып келгеш,
Удааннарны база катап чассыдар сен.

Ачамның сээң шак ол чылыг эргеледиң
Ам-даа сактып, үргүлчү-ле чоктаар-дыр мен.
Чажымдан-на сээң чассыг урууң дижип,
Чаптаанының херечизи ол-ла боор оң.

САГЫШ

Муңгаранчыг аялганың оожум үнү
Мындаа олчаан сагыжымда дыңналбышаан.
Танцылап, хөөрежип турганывыс
Таанда кайын ындыг дүрген уттундуар.

Сарыннанчыг сымыранган сээң үнүң
Сагыжымга болган-на чок кирип келир,
Чаагымга сээң үскен хоюг чаагың
Чай чок кадын дээпкен ышкаш сагындырар.

Бодап ора ыракта деп уттуптар мен,
Чоогумда чугааланып турган дег сен.
Чогум черле ындыг үе кажан кээр деп
Бодалымдан куруг черге чардыгар мен.

Владимир ТАРГЫН *(Кызыл)*

ХАДЫЦНАРГА ЧОВАДЫР-ЛА...

Хадыцнарның сыргалары
Халайжы-ла берги дег-дир.
Ой та, меңээ човааны ол,
Ой та, сеңээ хомудааннар.

Хемчик хемниң эриинде мен
Кежээ дургу манай бердим.
Сериин сырын сеңээ дем-не
Чедип кел деп сөглеги дег.

Сыгыргалар чарыштырып,
Шымдаңар деп ырлашты чоп.
Шылай бердим, күжүр уруг,
Сылдыс-даа бол болушку дег.

Хадыңнарны човадыр-ла
Айны каггаш канчап чанар.
Кара башты халайты-ла,
Авам арнын канчап көрейн.

НОГААН БЯШ НАЗЫНЫ ДЕГ

Ийниң кызын көрүп алың,
Ийи караам уяразын.
Иви сүдүн ижип алың,
Ишти-хөңнүм амыразын.

Чары мунгаш шапкай-ла мен,
Чадыр өгге киргей-ле мен.
Часпас адар аңчы кыстың
Чаңгыс ынаа болгай-ла мен.

Ногаан ыяш назыны дег,
Оол, кыстың ынакшылы.
Оглаа мынды эдеринге
Оюнзагы ындыг чассыг.

Бөмбүрзекте мөңгө чүве
Чүгле шиви өңү чүве.
Бөдүүн кижиге сеткили дег,
Чүглүг эриг эртинге чок.

СААРЫН ЧАЙЫП...

Богда-сүлдө, танывадым.
Бодумнуң-на багай эжим
Молдургажык дарга болгаш,
Мойнун кагыыр апарып-тыр.

Карактары та канчап
Хапыйты-ла бүдө берген.

Улуг дыжы — хүндүде бе,
Улуг тура — шалыңда бе?

Бо канчап мындыг кончуг
Борбая-ла бердиң, сарыг,
Хөөкүй-ле эжим сени
Көңгүс ылап танывадым.

Чазак черде даайының
Чалап алган ачызы бе,
Яды кижиге мени тоовайн,
Саарын чайын кире берди.

АШ-Ш... СЭЭКТЕР!..

Ыылады ырлап келгеш,
Ызырарда таан ажыг.
Думчууң бажы ыжык кызыл,
Душтууң көөрге, картошка-ла, аш-ш.

Сериин чайын сизген кескеш,
Черге хонгаш оттуп кээр сен.
Куйга бажың куу туман
Куурумчу аш-ш сээктер! Ы-ы...

Аш сээк дээш чаагыңны
Алагадап дүжүрер сен,
Ии дадай, бүгү тулаа
Имилеме аш-ш сээктер, ы-ы!...

А богда, амгы шагда
Аш бөрү — кижиге-сээктер
Оон дора имилеме,
Он инээм оорлап чиди, аш-ш...

Бүдүп БОЛАТ-ООЛ (Кызыл)

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

Анай-хаак дег назынымда
Анчыг сөске душпазым кай.
"Хоржок мен" деп сөстү дыңнааш,
Хомудавайн баарым кай.

...

Ынакшылды көрбээниңге хомудава,
Ынак эшке душпааныңга муңгарава,
Ынаваанның эктиң суйбап, холуң салба,
Ынаар ырап чорууй барза, черле сүрбе.

...

Таакпыны тыртып чорааш,
Даржык-хоочу чедип алыр.
Араганы ижип чорааш,
Алдап болур, чидип болур.

Олчат-оол МОНГУШ

СЕПН ЧАПТААШ...

Оранымның оргаадайы,
Орлан, шоваа эреспейим.
Дамырактың сымыраны,
Чараш үннүг матпадагым—
Оглум, кежиим сени чаптааш,
Омак-сергээм хайныгып чор.

Ажыл-ижи судалымның
Агымы дег сүлдем болгай.
Кокпам изээр төлүм сеңээ
Кымдан эргим ынак-тыр мен.
Оглум, кежиим сени чаптааш,
Омак-сергээм хайныгып чор.

Аваң өскөн кавайынга
Ааттынып өстүң, оглум
Хорагайның чечээ ышкаш
Ховар, боткур доруктуң-даа.
Оглум, кежиим сени чаптааш,
Омак-сергээм хайныгып чор.

АЙДЫС ЫЖЫН ШУУДУП ОР МЕН

Авайым сээң хүрең-кыскал аржыылыңны
Амдыгаа дээр чоктап чоруур ужурум чүл?

Салбактарлыг чечек колдаан торгу өңү
Шапкын Хемчийм чиктеринге дөмейлешкек.

Кара чажың кыры-биле эстей хадаан
Сарыг хоолуг ховаган дег бүрүлерлиг.
Уран шокар угулзалыг чуруктары
Убса-Хөлүм чалгыы ояар сырын оштаар.

Дамды суу дег мөңгүн сыргаң дошкалары
Чайынналган сыры оттар чашканнай бээр.
Аңаа улай шак ол шевер аргыглыг пөс
Аяң шыктар хевир киирген хилиң шөл-ле.

Каас эргим эдилелим мөңгө эвес,
Каш чылдар нүүрүн көргөш, оңа бержик.
Сен-даа база назы дөгээш бурганнадың,
Сеткилиңде күзээниң дег, менди чор бис.

Эртенги хүн көзенээмге ойнаар душта,
Сереңгимни шага туткаш чула кыпсып,
Четпээн, барбаан ораныңда авам сеңээ
Чемгир артыш айдыс ыжын шуудуп ор мен.

УЗАМДЫКПА, УРАН ЧАЗЫМ

Узамдыкпа, уран чазым, магадалым,
Улаг соокту база катап доюлдурба.
Талыгырдан кылаң көстүп, көгөреңнеп,
Шатта, дагда сериин харлар дожаң чыдыр.

Озалааш хем аразында арбын талдар
"Орта сен бе?" дигензиг-даа шыпшың турлар.
Дамырактың ырын дыңнаар бора сайлар
Чаңгыс сени "оожурга!" деп дилээн ышкаш.

Ие черим чылыг манап шылагзынгаш,
Ийлээн баарын хүнге дагап таалап чыдыр.
Чалымналган бизең баштыг бедик сыннар
Часты, сени чазамыктаар шинээ чогул!

Мээстерде хек-даваннар көзүлбейн-дир,
Дээрде булут боду меннип көжүп чору.
Тараажы эр ховуларже үнүксээштиң,
Даарта хүннү четтикпейн манап олур.
Уламдыкпа, уран чазым, магадалым.

Көзенээмче харавайн көр, силиг сирень,
Хөлбелчиңнээн өкпең чечээң хөлзенчиг-дир.
Часкы салгын сымыраныы чүрээм чүглөп,
Чадаганнай ырлады бээр, халалыын көр.

Өөр, дизиг будуктарда бүрүлериң
Өзүмнелгеш, сула чиирбей салбаан чайды.
Сорук киирер бачым хаттар удаа-дараа
Чорумал бооп сени бөөлдөп, дүвүредир.

Ырай берген баштайгы час хөрлээзинде
Ыржым сепке чиик хемем эжиндирип,
Хаяа чайнаар кежээки хүн чүгүрүүнде
Чаагың ошкаан эргеледиим уттундурбаан.

Болчаам манаар Кезек-Алаак, Борбак-Талга
Мойналыктар шууштур эргий, челзип чордум.
Болчум чок ол ынакшылдың баажызын
Соңгам өттүр сенден дилээш, тыппадым чоп.

Чүстүң чартыы мугур санның дээрбээнде
Шүлүк сомнап, муңчулуп-даа орбас ийик мен.
Частып, чалгаан хевис сырыыр чечектериң
Чайның дуртун төдү көрбөс хомуданчыг.

Сеткилимде балыгланган сорбу изи
Сериин эзрем терең суунче шымны бержик.
Аккыр хыраа шиметтинген кара бажым
Анаа шиинде хөйнү бодааш, хилээр чүзүл?

Зоя ДОНГАК (Кызыл)

АМ-ДАА, АМ-ДАА ЧУРТТАКСААМ КЭЭР!

Меңгилерлиг тайгаларда шил дег дошта
Меңги чечээ соокту тоор чок саглаң турда,
Бетон-даштың аразындан шымыраш көк
"Мени көр даан!" диген ышкаш өзүп орда,
Амыдырал ындыг кончуг күштүг-дүр дээш,
Ам-даа, ам-даа чурттаксаам кээр...

Чамбы-дипке чаа кижиги төрүттүнүп,
Чаштың башкы "Ыңаа!" диген кышкызындан

Чалыы ие дун-не төлүн эмзирерге,
Чайынныг хүн херелдери дендii эргим.
Амыдырал чылыг чырыын оон көргөш,
Ам-даа, ам-даа чурттаксаам кээр...

Карак чажы төгүлгүжө уярады,
Каткы-хөгнү, өөрүшкүнү хөрлээледи,
Каргыраалап, тыва кижии ырлай бээрге,
Катап-катап дыңнаксаам кээр.
Амыдырал сыгыт-ыр бооп куттуларга,
Ам-даа, ам-даа чурттаксаам кээр...

Карактарны, мага-ботту хайыра чок
Калчаа шуурган өттүр үрүп доңурза-даа,
Төрээн чонум маадырлыг тура-соруу
Төлү мени качыгдалга чүгө алзыр.
Ынчангаштың чуртталгага ынаам кончуг,
Ыглап эвес, ырлап чорааш, чурттаксаар мен!

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Бичии чаштың
Кеми-ле чок.
Билииргектиң
Херээ-ле чок.

Херек чоктан
Кемдеп артар.
Кеди чогу
Хемдип, шылыыр.

Адааргактың
Өзү кара
Адаанныгың
Өжү ханмас.

Бүдүштүглер
Бүдүү бодаар.
Мактанмастар
Манап артар.

Сеткил байы
Челээш ышкаш,
Чечектер дег
Сени өөртүр.

Сеткил багы
Чевег ышкаш,
Сээдеңнеди
Сени хөмер.

Каржы чорбайн,
Чазык чору!
Хааглыг чорбайн,
Ажык чору!

Ажыл кылбас —
Аксы бардам.
Ажылчынның
Аалы бай.

Ажыл төнмес,
Өлзе төнер.
Алдар читпес —
Өзер назын.

Бархо ТӨМҮР *(Самагалдай)*

БИЛИРИҢ КАЙ

Ажыл соонда хостуг шакта кудумчуже
Амыраамны сени дилеп үнүп кээр мен.
Баштактанып менден чашты берген ышкаш,
Бажыңыңдан үнместей бээр — элдептиг сен.

Өрү дээрде түмен сылдыс четчип турда,
Өрээлиңниң соңгазынга чедип кээр мен.
Көрүп кээрим билген ышкаш, соңгаларың
Көжегезин дуглап алыр — кайгамчык сен.

Аныяктар аразында бүдүштүүңнү
Ажыл-ишке кызымааңны көрүп чор мен.
Чүлдү-чүрээм чүгле сен дээш дүвүрөп чор,
Чүглүг куш дег туттурбас кыс, билириң кай.
1964 чыл.

ААЗАПКАНЫҢ МЕГЕ БЕ?

"Сөглээр-ле сөс көвей" — деп
Удазыннап дыңнаткаш,
"Сөөлзүредир болзун" — деп
Угаадып каан болгай сен.

Ону манаан хөөкүй бот
Орта оран шаглыг бе?!

Телефон-на кадарып,
Тенээн-даа дег туру мен.

Чаражымны сени мен
Сагыжымдан чемелээн:
Чаныңдааңның көрүжү
Салбастааны ындыг бе?

Чүрек, хөрээм хөлзедип,
Чүге мени манаттың?
Чүдүп чоруур демгиңче
Чүткүп, сыңнып ор сен бе?

Сагыш хандыр хөөрөшсе деп,
Сарыым сени манагзааш,
Ат-ла болдум — кайда сен,
Азапканың —меге бе?

1964 чыл.

ЧОКТАЙ БЭЭР МЕН

Ажыл-херек аайында-даа,
Акы-дуңма херээнге-даа
Аалывыстан каш-ла хонук
Арай ырай бээриңге-ле,
Эжиңниң мээң сеткилимге
Ээнзиргей кынны бээр-дир.
Чүглүг куш дег болган болза,
Сүрүп чеде берги дег-дир.

Дүне удуп чыдып аар мен,
Дүжүмде шуут ыравас сен:
Караңгыда кыпкан от дег
Карактарың чырып-ла кээр,
Чазамыктаан холчугажың
Чаактарымны суйбаан дег боор.
Онза дүштен оттуп кээр мен,
Олчаан уйгум сергей бээр-дир.

Чорук-херек бүдүрер дээш
Чорааныңны биле тура,
Чогум черле чүге-ле ийик,
Чоктай-ла бээр, хоржок чордум.

Ажы-төл-даа сагынгаштың
Авамайлап туруп бээрлер.
Ынчангаштың чанывыстан
Ыратпазын бодай бээр мен.
1988 чыл.

КУДАРАЛДЫ...

Өскүс-чавыс өскен-даа бол,
Өстүрүп каан ажы-төлдүг,
Өскелешпес эштиг-өөрлүг
Өөрүшкү-маңнайлыг мен.

Ынчалза-даа чүге-ле ийик
Сеткилимни бир-ле чүве,
Ызырар ыт ээрген дег,
Сезиндирер үелер бар.

Ырак орук—чуртталгамда
Ындын көрбээн чүм-не барыл?
Черле ынчаш дириг чорааш
Чедир билбээн частырым чүл?

Ажы-төлүм өстүрерде
Арай каржы чораан мен бе?
Амыдырал-чуртталгамда
Артык сеткил сеткээн мен бе?

Ужурун тып, тодараткаш,
Уттундуруп калыр кылдыр
Сеткилимниң хомудалын
Чежип кааптар арга болза.
1999 чыл.

Владимир САРЫГ-ХАА

Тываның база бир тоолчузу чораан Түлүш Сарыг-Хааның оглу Владимир Сарыг-Хаа 50 харлап бар чорааш, аъдының бажы электен хоюп, бистен чарлып чоруткан (1950—1999). Ооң чечен чогаалга хандыкшылдыг, ынак чораанын эш-өөрү, чоок кижилери эки билир.

Владимир Сарыг-Хаа Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү орту-мак школазынга физика, математика эртемнерин башкылап чораан. Ол эш-өөрзүрек, чончу кижичораан. Башкының шүлүктерин силерге бараалгаттывыс, эргим номчукчу.

АРЫГ-ҮЗҮҮ СУУРУМ ОНЗА

Кадыр боорда хана ышкаш
Хаяа-дажы чурумалдыг,
Бажы бедик чараш болгаш
Баян-Өлчей кырлаксанчыг.

Бараан харап олуларга,
Баарыга чурттаксанчыг.
Амыдырал сайзыралдыг
Арыг-Үзүү суурум онза.

Улуг-Тейниң, Биче-Тейниң
Ужун каастап агып баткан,
Шугул эвес хензиг чаш дег,
Шуугап чыдар хемчигештиг.

Алаак-шыкта, ховуларда
Алды чүзүн малдар оѳттаан,
Ажыл-агый шакпын хөгжээн
Арыг-Үзүү суурум онза.

1988 ч.

АЛДЫНАЙ

Алдын сарыг баштыг
Алдынай дээр кызым
Давып, самнап кыштаар
Таан чараш чаңныг.

Авазынга, ачазынга
Аажок-ла чассып,
Угбалары, акызының
Уунче айтып ойнаар.

Чаңгыс харлыг чараш
Чассыг кызым өзер.
Четтинипкеш чайын
Чечектер чыып ойнаар.

Алдын-сарыг баштыг
Алдынай дээр кызым
Давып, самнап кыштаар
Таан чараш чаңныг.

1991 ч.

АЙ-ЧЕЧЭЭ

(аныяк авторлар бөлүү)

Тайгана ОЧУР (студент, ТКУ)

ЫНАНЫЖЫН КАМНАП АРТКАН...

Кежээлерде болганчок-ла сени бодап,
Хевир-дүрзүң, бораң өттүр сакты бээр мен.
Бүлүргей бол эргим шырай чырыш кыннып,
Бүдүү хилээн сеткилимни чылыдыптар.

Чаңгысклассчы чашкы шаамдан ужукталган
Ынакшылым менден азып удаажыраан.
Чаъска, хатка дадыккан мээң хензиг чүрээм
Ынананыжын биеэ хевээр камнап арткан.

ИЙИ ОРУК

Ханы бодал, ынакшылдың оду чыраан
Каттыраңнаан карактарың сакты бердим.
Сагыш хандыр олардыва удур кайгап,
Чалымынга чыннып аарын күзеп чордум.

Ындыг эвес, салым оруу башкаланган:
Ыдык күзел ыйба-хул бооп хадый берген.
Сугже октаан дашка дөмей, чорткан ояар
Сураг читкен сени ам кээп сактыр чүмүл?

Оттуг чүрээм ханызындан төрүттүнген
Одуруглай дистинишкен шак бо сөстөр
Ыракта сээ чүглүг куш бооп четпезе-даа,
Ындынналган сеткилимге шыгжаттынзын.

Эң-не чараш, кежик-чолдуг, эргим, чырык,
Эмин эрттир кыска болган харааданчыг,
Эрткен-даа бол, сагыжымда мөңгө арткан
Эгиттинмес үелерим, байырлыг че...

Нина ЭРТИНЕ *(Булуң-Терек)*

ЧЫЛГЫЧЫГА

Маңган ак хар олбуу чайнаан айдың дүне
Маңгыр аъдың чүген-суглуу шыңгыр-шыңгыр.
Карак баскан түмен сылдыс сыгыдыңга
Караң кыс дег таалап чайнаан, сыгыр-сыгыр.

Кылыктаныр дүвү безин хөңнү чымчап,
Кылын хөртүк аразынче дүргектелгеш,
Хензиг чаш дег дүжөп удуй берди ышкаш,
Херелдиг ай сылдыс ай деп эштип чору.

Угуулза дег делгемнерни эргий ужуп,
Уран бойдус таалалын адыштаптар,
Уян хөңнүм хөлзедипкен сыгыдыңга
Улажыптар чаян кыс мээ турган болза.

ХАРХИРАА

Ханы төрөл бай моол черниң
Хархираазын магададым.
Сүрлүг кашпал бедик даг сен,
Шүлүүм уян ширтээн сырыдың.

Моол черниң дошкун хадын
Моондактай ыжыктаанзыг,
Сайырам элезин дүвү
Чагыртканзыг оожургады.
Чоргаар көк даг сагыжымга
Шодаан кеткен, онаан манаан,
Коргар сестир чүвези чок
Хоочун мөге ышкаш-тыр сен.

Дүдүскекти куржаныпкан
Дүвүрөл чок боданганзыг,
Оо! Хархираа, бууруул бажыңда
Онза хар-хыраа чайнап чыдыр.

АВАМ ЧУРТУ — АК-ХЕМИМ

Челээш өңнүг чечек шыпкан
Сериин Ак-Хем — авам чурту.
Хензиг шаандан ойнап өскөн
Хевис шыктыг хонажы ол.

Эртен эрте эзимнерден
Эдискилээн сыыннар дыңнап,
Сайзанактап өскөн черин
Сайбырактыг* авам эргиир.

*Сайбырактыг — өөрүшкүлүг

Аңчы Кечил кырган-ачам
Ала безин эзертепкен
Чылгы, хоюн сындан харап,
Сыгыт ырлап чоруур ышкаш.

Кырган-авам өөрү-биле
Кылын олбук, ширтээн сырып,
Иштик хемниң эрии шыкта
Изиг түлүк иште ышкаш.

Ак-көк ыжы дүндүүштелген
Аалчызынга эжии ажык.
Авам өскөн ыдык аалы
Ам-даа көшпээн, хевээр бар дег.

Көрбээни чок кырган ышкаш
Хөлчөк чодур кызыл дымла,
Авам өскөн улуг ак өөн
Ажыт дуглап турар ышкаш.

Эльза ООРЖАК (Кызыл)

* * *

Сарыг бүрү саарлып бадып,
Салгын-биле өңнүктежип салдыраарга,

Сагыш-сеткил байлаа болган
Сарыым сени сарынналып чоктап чор мен,
Уйгу-дүжүм аалчызы
Угдунмас аар бодалдарым шүүдели
Адың-биле атташ аттан
Атпаш кыннып чүрээм дыңзыг сога бээр-дир.

Авам күжүр кызыл-дустаан,
Он беш чылдың нүүрү болду.
Оскундуруг каржы, берге,
Оюлганнаан балыг хевээр.
Оглу, кызы — салгалдары
Оран-сава каастап чору.
Өөрү, чону дөрү сыңмас,
Өөрүшкү өкпелең чок.
Анчалза-даа авам чокта,
Амыдырал чемдигир-дир.

Чүрээм меңээ чагыртпас-тыр,
Чүгле сенче чүктээш турар.
Чүнүң-биле дуглаайн, дозайн?
Чүнү меңээ сүмелээр сен?

Чүү-даа сеңээ дуза болбас,
Чүгле уттур, сагынма деп,
Бодалдарым каржы-дошкун;
Чүрээм аңаа көргүс удур.

Чүрек-биле бодал ийи
Чөрүлдээлиг.

Чуртталгаңга
Чүгле аалчы болуп арткан
Човулаңым
Чуруп, бижиир — үүлем ол бе?

Дыдырарган
Буруттарже кыйгы салдым.
Дыңнаачаңнап
Бурунгаарлап ырай берди.

Хүнүм, айым
Хүлүмзүрээш караан базар.
Күдүк базып,
Дилээнимни эскербестер.

Часкы бойдус
Дунук хөрээм айдызаваан.
Баскан изим
Баажызы тывылбастаан.

Сайлык МОНГУШ (Ак-Довурак)

...

Медээредир ижип алган,
Мелегей-деп, шооттуруп,
Ынайлыындан кирген-даа дег,
Ыглап орган хөөкүйнүң
Хөөр черде хомудалы
Хөрээ сыңмайн орган ышкаш.

Ажыг-шүжүг чидиригнин
Аар дажын хойлап алгаш,
Ээнзирээн делегейден
Эриг чылыг шуглак дилеп,
Чөлениптер сеткил тыппайн,
Чөгел төнүп могаан магат.

Хөөкүйнү деп кээргептер,
Хөөннү эдип чазыктырар
Эриг сеткил ховар арткан
Эрээн-шокар өртемчей-дир.
Канчап билир, эртен бодуң
Карааң сууңга чунарыңны.

Болзунам че, чежеге дээр сени бодаар.
Бодалдардан борбак бажым дүңгүрленди.
Чаңгыс сени сактып манап чоруурумнуң
Шаңналы бо — чааскаанзырап артканым бе?

Сактыышкынның ээреминге чеже салдаар
Саймааралдан сагыш-сеткил саарзыкталды.
Чүгле сен дээш чүрээм ыстап саргаанының
Шүүдели шүлүктерим болур ыйнаан.

Хөлбең ногаан бүрү-сиген оңуп калган,
Хөглүг куштар аян ыры үзүктөлгөн.
Хөлүгүр куу булут дээрни көжегелээн,
Көзенектен дашкаар көөрге муңгаранчыг.

Хөрээм ишти караңгы хос ээнзиргей.
Хөңнүмде ыр аялгазы кудуранчыг.
Көстөр кыпкан карактарым шагжок муңгак,
Көрүнчүкче көөрү безин дидиренчиг.

"Канчаарга-даа мөңгө чаяап кагган эвес,
Караш кынны берзимзе-даа хуум-дур" — деп,
Сеткилимге дүмбей дүшкен үелерде
Чеже катап бодаваан дээр — сактып четпес.

Кара, актың үскүлежи хүннүң-даңның
Кажанда-даа чуртталгамга турбаан эвес,
Лас-кежик, өөрүшкү сээңии боор деп,
Амыдырал азаашкыннар меңээ кылбаан.

Ээр-дагыр оруктарым эргий бодап,
Эки-багым элгеп-шишкип сагынмышаан,
Изиг-соогун амзап, чоруур чуртталгамга
Илчирбе дег изим улап чораай мен аан.

КАЧЫК ЧУРТУМ

Өске черге чеде бергеш,
Өскөн черим сакты бээр мен.
Эргеленген авам ышкаш,
Эргим, байлак Качык чуртум.

Чалгыннарым херивиткеш,
Чайгы өйде чеде бээр мен.
Торгу-маңнык хевиң кеткеш,
Төлүң мени уткуп аар сен.

...

Суур кыдыы хемчигештиң унун дургаар,
Сарыым сенден четтинипкеш чоргулаар мен.
Ынакшылың күжү долган карактарың
Ырда кирген эргим сөстү меңээ сөңнээн.

Эжим сени кужактап ап эргеледип,
Эриннериң харамдыгып ошкай бээр мен.
Ээрлип баткан Эрзин хемниң шылыраажы
Эрткен хекти улап алгаш бисти чаптаар.

Хөрээм өттүр шонуп келген көрүжүңден
Хөлзеп өөрээн чүрээм чайгаар давып ойнаар,
Кайгамчыктыг хүлүмзүрээн шырайыңны
Катап-катап дүшке бо-ла көрө бээр мен.

...

Бурун шагдан өгбелерниң сүзүглелин
Буруудадып, кызып-кыйып октапканнар.
Биске катап доозазы эглип келбээн.

...

Часкы хүннер бүргей бээрге кудараар мен.
Чалыы чүрээм ыстап, саргып, куюмналыр.
Шак-ла ыңдыг часкы хүнде чарылдывыс.

...

Соңга өттүр шонган херел арнымга дээп,
Сеткилимниң далайынга эштикседи.
Сөзүм чокка күзелдерим кым-даа билбес.

...

Ийи карааң шолбан дег чырыы,
Ишти-хөңнүм хөлзедип каапты.
Имистелген ооң оттарын
Имир каксы менче чажыптың.

Амыраам сээң чараш сеткилиң
Амыранчыг мени өөртүп чор.
Сырынналган хөңнүңге чассып,
Сымыранып, харыы бержик мен.

Уян, даамай шөлээн кежээвис,
Уяранчыг, сагыштан үнмес.
Ырлыг салгын бисти алгады,
Ынак чүрек улам ужуккан.

Чаяна ШИЛОВА (студент, ТКУ)

...

Чарыштырган долуларның чаражын,
Часкы тайга каастаар деп кордаанзыг.
Чазылгалак шеңне хөөкүй ыглай-дыр.

ЧАЖЫДЫМ-ДЫР

Карааңарның изиг оттуг чалымындан
Чалданыксап,
Хажыызынче көрүжүмнү дестирерим —
Чажыдым-дыр.

Баштак, хөглүг согажалаан чугааңардан
Бачыдаксап,
Чаактарым чуңгу ышкаш кыза бээри —
Чажыдым-дыр.

ЭСТІ БЕРДІ

Семеп чораан
Сеткилимиң

Сенчизин тып,
Сезиг чокка ажыдыптың!
Кударалың
Куу ыжы
Караңгыже
Карак ажыт эсти берди.

Айлаңмаа ХЕРТЕК *(студент, ТКУ)*

...

Сеткилимниң чаагай сүт дег, сүүзүн сөңү
Челээштелген чүзүн-баазын бодалдарың
Чүрээмдиве согунналып, сиңгенинден
Чүшкүрттүнген хөңнүм оду дүндүүштелди.

Күскү салгын, чылгы доскан экер эр дег,
Күзүрүмде бүрүлөрни бөле берди.
Чажыртынып, ийлеп чораан ийи чүрөк
Чаңгыс сөстен доңнаттынып, чалгынналды.

...

Ээремчиктиң аргып алган четкизи
Элдеп нарын шыйыгларлыг — сырыглыг.
Ынакшылдың оруу база нарын хээ
Ыглаксанчыг, ырлаксанчыг — сырынныг.

ИЕ ЧҮРЭЭ

Ие чүрээ
дошту чылдып, эргизиптер хүн дег, изиг.
Ие чүрээ
доңган хөөннү чымчадыптар, уян, хээрек.
Ие чүрээ —
үне, өртээ доктааттынмас эртине-дир.
Ие чүрээ
Үргүлчү-ле, чалгаан хем дег, хөлзеп чоруур.

СЕНГЕЛ, СИНЫЦЗЯН ТЫВАЛАРЫ

Дармыш оглу БАЛЖИНИЯМ (*Улан-Батор*)

АЦЧЫ БРЫ

Бэлдер дагның чуңмазы
Бэлэн дырта оттоп туру.
Пэрэн шокар боом
Эндег чокка дээп бээр.

Хадыр дагның сыыннары
Хаваан дырта оттоп тур.
Кара шокар боом
Кажыг чокка дээп бээр.

Эзем дагның чуңмазы
Эдээн тырта оттазын.
Эрээн шокар боомну
Ээй тырткаш шыгшааян.

ТАРБАГАНЧЫ КҮЗЕЛИ

Элдиг оюуктың тарбаганы
Энелдербэйен үнүп бер.
Эрээн шокар боом
Эндег чокка дээп бээр.
Хадыр оюук тарбаганы
Газылдырбайын үнүп бер.
Кара шокар боом
Кажыг чокка дээп бээр.

ТЫВЫЗЫК (*Тарбаган*)

Экки эрниң дэргизин шимиир,
Бак эрниң баарын өйөр.

ШАГААДА ОВААГА АЙТЫР СӨЗҮ (*алгыш*)

Гагай чыл дооступ,
Гүске чыл келди.
Эрги чыл доозулду.
Чаа чыл эгеледи.

Бай-Алдайым!
Эй! сөөк, хайыракаан!

Эмиг болган Сүүрлүг
Эзер ышкаш Кэртиктиг,
Бээр көргэн бедик даг.
Ынгай хараан хадыр даг.
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк хайыракаан!
Санап четпес салалыг
Алгап четпес адырлыг
Сундунуп аккан узун хем
Сууртунуп үнген чаш ыяш
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк хайыракаан!
Бактың айыылың гөзүлдүр бэ!
Бак бүгүдениң оруун хаап,
Кая-караша үндүрбэйин,
Кааш тагшыырнан чайлатсын!
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк хайыракаан!
Олча-омактан хайралап,
Оюун каткынан тодуруп,
Оол-кысты өстүрүп,
Беш чүзүн малды хайрлазын!
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк, хайыракаан!
Балгажыннан байыдып,
Довурааннан тоттурган
Доңгулакка бүдүртпэс
Калбакка тайыспас.
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк Хайыракаан!
Өпэйлигни өскүрүп,
Кавайлыгны кадырып,
Каткы ырны үндүрүп,
Калбак эдээм долдурсун.
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк Хайыракаан!
Эмийнэн эмсип,
Эдээнен шуглаан
Он-үш алдайым!
Үжен-үш курмыстум!
Бай-Алдайым!

Эй! сөөк Хайыракаан! — деп салбарып, 81 үттүг чажылдан чеминиң дээжизин чажар.

ОДУРУКТАР

Чашсыг бодумну өөрткен
Чансар уруг сени бе?
Эрге чаагымна чытаткан
Эр-ле четкен сени бе?

...

Бэлдеринен аржаан аккан
Бэдик улуг тайгам бар.
Беш кожуун бараан тырткан
Мээң улуг бээм бар.

Адырынан аржаан аккан
Арттыг улуг тайгам бар.
Алды кожуун бараан тырткан
Мээң улуг бээм бар.

...

Чеди тиштиг хураганы
Чечен бэгниң сүүзүнү.
Чеди кожуун улузу
Сэээн бэгниң албатызы.

Алды тиштиг хараганы
Акка бэгниң сүүзүнү.
Алды кожуун улузу
Эжэн бэгниң албатызы.

Ине, чүскүү кыңгыраан
Уруглар өскен хырайым.
Оттык-бежээ шыңгыраан
Оолдары өскен хоорайым.

...

Үстүүгү бажынна хораарда,
Үстүг-чамныг Ээвим.
Алдыыгы башжынна хораарда,
Алдын мөңгүннүг Ээвим.

Ээвиниң суун кэштим,
Эрээн шоккар ташжынна көрдүм.
Хайыртынып суун кэштим.
Хара шооккар ташжынна көрдүм.

...

Шочукайның кырында
Шорай мөндүр чагган ба?
Кырыкайның кырындаа
Кыраа мөндүр чаган бе?

Хара оруктуң бажынга
Хар чаап шыпкан ба?
Хадыр эзем хаязын
Ханы шуглап шыдаан ба?

...

Кустан Хемниң хэгги
Куйсынуп чүге эдерил!
Куспактажып чораан бодувус
Каггаш чүге баарыл!

...

Эрликпейниң шөлээниндэ
Эртен кежээ чыргап алаалы.
Алыр азаның аразыңга
Амды бөгүнне ыргап алаалы.

...

Хөлдүг чуртум-на
Көжэ барды иий.
Көгө тогайым
Ээнне калды иий.

Аал чуртум-на
Көжэ барды иий.
Алдай черим
Ээнэ калды иий.

Кожуун чуртум-на
Көжэ барды иий.
Көптүүн хөмүү ырай
Ырай барды иий.

Кошкар эдти
Хоордан болду иий.
Кожуун чуртум
Сагыш болду иий.

Моол тывазы чогаалчы Дармаагийн Балжиниям-биле чугаа.

"Тамылга" деп бижимелинге айтырыглар:

— Өскерлип калган ийикпе. Шын төөгү.

Мени йөрээлчи мактаалчы деп адаар. Моолда чоруп турар улуг оюннар турар, 5 чылда дагын сергедир. Мен орта үш дагын кириштим. Үш дагын алдын медаль алганым ол. Дошпуурга ойнаар мен. Дүңгүрүм бар, 1990 ч. 12 айда тыва хамның Алтай дагыыр талаалгазынга киржип, тускай шаңналды алган. Ам тоолду айыткан чүве чок, Төөзү өлүп читкилээн. Тоолчунуң бажы Тоолдай ашак чоруп тур оо! Чамбы-тип чараа-чечен...

Балжинмиям он уруглуг, хенчези 12 харлыг.

Мен адамның адазы Мендивейн деп аттыг хам чораан. Үш ада билир мен.

Чиилгектиң куштары — малгаштыг.

Найирге келген. Аалдың луг чаштыг кырган кижизи барыын талазынга хонар.

Безерек узуннуң ыры. Шолак ырлар. (Кыска ырлыр)

Даай олурган черге чарын чивес. (Хүндү).

Ыр хайлаар — мактаар йөрээр.

Хомдунуң Тывазындан менде.

Мен 1938 чылда Алтай чуртка төрүттүнүп, 1944 чылда Моолга кээп чурттаан Дармыш оглу Балжиниям деп кижидүр мен" деп 1989 чылдың тос айның 11 чаазында ол Александр Даржайга чагаазынга ынчаар бижээн.

1991 чылдың он ийи айның 3-5 хүннеринде ол биске чораан. Эрес, кайгал ногаан карактарлыг, кайгамчык чугааккыр, бодун жаг тыва кижиде, сарыг эр чораан. Ооң намдарының дугайында 1992 чылдың № 1 "Улуг-Хем" сеткүүлүндө, 120-122 арыннарында Ю. Кюнзегеш бижээн.

Ооң сөөлүндө Балжиниям 1992 чылдың маңаа хөөмей симпозиумунга кээп киришкеш, шаңнал алган кижиде.

СЕНГЕЛ ТЫВАЛАРНЫҢ ЫРЫЗЫ

Сөзү: Сарыглар Каң-Демирний
Аялгазы: Шанагаш Өөкейний

МЕН ТЫВА МЕН

Арт арттың оваазынга
Дажын көдүрген Тыва мен.
Аал аалдың көжүнге
Дээжизин доскан Тыва мен.

Мен Тыва мен,
Мөңгө харлыг дагның оглу мен.
Мен Тыва мен,
Мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.
Хомус, хөөмей аялгазынга
Чалымын чаңгырткылаан Тыва мен.
Кавайда үренни чайгаарда,
Ызын чаажыткан Тыва мен.
Мен Тыва мен,
Мөңгө харлыг дагның оглу мен.
Мен Тыва мен,
Мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.
Чааның шагаа үжүндө
Чазын кирижээн Тыва мен.
Чайның дүнгү оюунунда
Чаяанын сымырашкан тыва мен.
Мен Тыва мен,
Мөңгө харлыг дагның оглу мен.
Мен тыва мен,
Мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.

СИНЬЦЗЯН ТЫВАЛАРЫНЫҢ ЫРЫЗЫ

Адамның буяны хей ат бадырар.
Ийең кежээ ней ат эдерген.
Ыракта мал байлак көзүлгөш,
Ужунда чуртум чаагай көзүлдүрер.
Дагның оруу амьзылдаа дээскинген.
Хөлдүң суунда тыңнан килеңнээн.
Ыракта күзелим солоң каракка көзүлгөш,
Ужунда чуртум чаагай көзүлдүрер.
Хөлдүң суунда балык дээскинген.
Орчалаңның байлаан Тывага чаяаткан.
Ыракта бодалым солоң каракка көзүлгөш,
Ужунда чуртум чаагай көзүлдүрер.

ДЕЛЕГЕЙ КЛАССНИКТЕРИ

Омар ХАЙЯМ

РУБАИЛЕР

Шевер холдар кундаганы кылып каарда,
Сен дег тенек чорзун дивээн. Ынчалза-даа
Чеже-чеже чараш хөөннер, чырык баштар
Кундагага үскүлешкеш, чарылбаан дээр!..

...

Хөглээшкинни, араганы дилеп чорааш,
Хөлегеде кургаар четкен чечек көрдүм:
— Канчап бардың, чүгө оңуп баксырадың?
— Хөлүн эртир ижип, хөглөп чордум, Хайям.

...

Мерген кижн хоран берзе, ойталава,
Мелегей сээ дашка сунза — ону тутпа.
Хайямның бо чагыг сөзү сеңээ үр-ле
Медерелдиг чурттаарыңга дуза болур.

...

Душкан-биле арагалаан түңнелинде
Тура албас, тений бээрнн Аллах хоруур.
Дугураанын хемчээп билир баштыг болза,
Өйүн бодап ижип боорун чөпшээреп каан...

...

Ишпейн канчаар — хемчээлиң бил,
Эзирээш-даа хөлүң часпа!
Эдеришкен ынак эжиң дашкаа садып,
Эндег кылып, эки сеткил балыглава...

...

Эзиртиптер суксундан мээ кудуп берем,
Эки хөңнүм чаяалгазы куттула-дыр.
Эзирикте, чуртталгавыс чараш тоолзуг сагындырар,
Амыдырал эки хады куш чүү дег, бөөлдезин.

...

Муңгак хөөннер чазыктырып,
Бууккан сеткил чавырылдыр
Араганы дом кылдыр сүзүглээрге,
Аравыста найырал-даа улам быжыыр.

...

О, шиме! Аргамчы дег быжыг-дыр сен,
Сени ишкеш — медерелин хүлүдүп боор...
Сеткил-сагыш база-ла сээң кулуң болуп,
Араганы ижипкеннер сеңээ быжыг доңнаттырар.

...

Шүлүктөрүн чүктеп алгаш, хлеб биле арагалыг
Чүгле сеңээ номчуп берип, чаңгыс-ла хүн
Чүү-даа чок ээн черге хүнзээн болза,
Меңээ ынчан султаннар-даа адааргаарлар.

...

Араганы хоойлу-биле хоруп болур, ынчанмыже
Алдаг кылбайн, чүү дээш, кажан, каяа, кымның-биле
Ажыг суксун чооглаарын боду билир —
Хамаатының холуттунмас эргези-дир.

...

Араганы чүгле хөглээр, эзириир дээш ижер эвес,
Албааралга алзып аарын бодаар эвес...
Бодувустан хензиг када "дезиксээштиң",
"Ыт ишпес кара сугже" дүлнү бээр бис.

...

"Араганың аспаанда" эжиң хүндүлээр сен,
Аяк дашкан ижип алгаш, адар даңны атсы чалчыыр...
Даартазында буруузун кээп миннип хүнзээр,
Анчыгынып, хүннү бадыр дезип кээр сен.

...

"Арагачы бак сен!" — деп чалчырава,
Аллах боду мени шиитсин.
Арага шуут ишпес мен!" деп, хөөреве,
Ишпес-даа бол, иштиң ирик!..

...

Ижиптерим чажырбас мен. Хөрлевес мен.
Ижер меңээ хомудалың сөгле, кожа.
Арага-ла бүгү бактың дөзү деп бе?
Ындыг болза, аравыска элээр кижиге турар деп бе?

Борис КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган.

Дагда ужар, чүү дээш ыглап турарың ол?
Кым дээш мынчаар кударадың?
Дүн, хүн чокка шимээн-дааштыг хая часкан,
Чүү дээш хилеп, качыгдадың?

Чайынналган шырайыңны ажытпайн көр.
Шаар бедик сагыштарны хензиг када базып кааптар
Сөглөп четпес чараш шырай көрүп кагза,
Чараш роза ыяткаштың оңун калыр.

Айлаң-кушкаш мени көргөш, розага доңгун апаар,
Чараш ырын, чалбыыш отту уттур чыгы.
Бүрү бүргээн роза дег сөстөр-биле
шыптынган мен.
Кымнар мени көрүксээрл, шывыг сөстөр
адаандан-на дилезиннер.

Чыланнарның хораннары чигир болуп,
Ээрэмчик оолдары кушкаштар бооп хуула берзе,
Арзылаңның эмиглери сүттүг болуп,
Яды самдар байый берген турган болза.

О, чедип кээп көр, дыдырашпай, кара карак,
Оптуг кажар шырайлыг ол манаан кызың — мында.
Көрүжүң ол — ханныг хылыш, кирбиктериң —
селемең-дир:
Шынның чаага өлүрүн сен күзезиңзе, сээң орууң —
мында.

Авыястап дываажаңны сөңнээннерни,
Арагага сундулуг бол, оя базар кижилерниң
чанынга чор.
Эки чүүлче чүткээннерге Каабеже орук чүү-даа эвес.
Хей-ле черге улус шүүдөп, дүвүрээрлер...
Эки чүүлче орук мында.

Өңгүр, чараш шырайже-даа, силиг-омак овуруңче
кайгап көрдүм.

Өөрүшкүнү өргүп келир, кайгамчыктыг чырык херел — мында
Чараш чүүлдү билип аар дээш, чеже номнар
ашпаан деп мен,
Сени көргөш, билип кагдым: дилеп чораан чүүлүм —
мында.

Чараш чүүлдү сөңнээр күзөл тыптып келзе,
Шаңнап өршээ, чаялганы күзөп, манаан Зебунниса —
мында.

...

Эрээ-хинчек, түрөгделди көрбөөн кижиге, өлү берзин.
Эргим холдуң эргеледин көрбөөн кижиге
хол чок артсын.
Чидиригниң аарышкызын кажанда-даа билбөөн болза,
Шииткелдин хүнү кээрге, өлгөн кижиге дилип
келзин.

Ынакшылды көрбөөн болза, өртемчейден чарлып
чой бар,
Ырак, чоокта чырыктарны көрбөөн болза,
согур артсын.
Чүс-чүс частар хову, садка чечектелип,
каастанды.
Чечектелген шынаа көрбөөн хөңнүм чүглө
ажыглыг-дыр.

Чашпаачының хилинчектин: бүгү чүүлден
хоорлу берген.
Чаңгыс чүглө эрегезин салаалары ээлгир шууткан.
Черниң каазы саарылгада, бүгү бараан саттына бээр.
Зебунниса ынакшылын дилээш тыппаан,
назы-хары кыска арткан.

...

Лейлиге хевир-дүрзүм дөмөйлөшкөн,
Меджунунуң изиг-түрлүү чажыртыңган.
Ээнзиргей, чааскаанзыргай чоруурга-ла, ыядынчы
кончуг апаар.
Пөрүк, кортук өөреникчим айлаң-кушкаш розаның
кырында бо ырлап олур.
Өөрөткеним үзүк-ховаган ынакшылым чалыныңдан
өрттөтүп тур.

Шырайымда — долбан изи, чүрээмде хан хайнып
хөөрөөн,
Шырым үнүш өңүн, будуун амдыгаа дээр,
изигленип чоруурум дег чажырды бе?
Аарышкы, түрегделдин бүгүдөзүн
кудай-дээрже берипкен мен.
Аар чүктөн эким ээгип бады барган,
кударалдың дээгинде дээктеттинген.
Хаан кижиге кызы-даа бол,
ядамыктың оруунда бо улчуп чор мен.
Харын адым эң-не чараш — дыңналыры
"Зебунниса".

САПФО

(б.э.ч. VII — VI вв.), Буруңгу Греция.

...

Бурган биле кижик болуп, дөмей кижиге
Мурнуңда бо сээң-биле кожа олур.
Хоюг чараш, кайгамчыктыг үнүңнү-ле
Кончуг таптыг дыңнап олур

Чараш каткы. Мээң ынчан ол-ла дораан
Чүрээм күжүр туруптар дег ышкыш кынды.
Сени көргөн санымда-ла сөс-даа сөглээр
Харык чок мен.

Дораан дылым ээлбейн баар-дыр,
Бодум база изирнигип, кыза бээр мен.
Карактарга чүү-даа чүве көзүлбейн баар.
Төнчү чокка кулаам уюк.

Көк дер дүжүп, изиргенип,
бүгү бодум сирилээр мен.
Үнгөн көктөн артык кылдыр ногаарарып,
Хөктүг чүве, байырлажып турган дег мен.

Ынчалза-даа туттун, туттун:
Ырадыр-ла барган-дыр бис.

Очулгазы Сайлыкмаа КОМБУНУУ

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Доржу КУУЛАР,
дыл эртемнериниң доктору, профессор.

БАШТАЙГЫ ШЕНЕЛДЕЛЕР

"Төнчү чок ынакшыл" деп номчугаштың чаякчызы Нина Серенот чонунуң амыдыралын, чуртунуң бойдузун, ырак, чоок ораннарның каракка илдикен, сагышка дегген онза шинчилерин сайгара бодап, оларга сеткил-сагыжы хөлзеп, дойлуп чоруур. Кижиги бүрүзүнүң көскү-хөрээ дойлуп-ла чоруур болгай. Өскелерден Н. Сереноттуң ылгалы болза, ол бодунуң хөлзээн сеткилдерин, казыргылаан бодалдарын саазынга овур-хевирлер дамчыштыр илередириң кызыдып чорууру солун.

Нина Сереноттуң чогаал бижиир деп аар, хилинчектиг ажилбиле баглажы бергенинден бээр ам он беш чыл чедип турар. Бо үе дургузунда ол янзы-бүрү чогаадыкчы шенелделерни кылып келген: хамааты, ынакшыл, философчу лирикаларның сүүзүнүн эдилээн шүлүктөрүн, ниитилел амыдыралының, аныяктар дугайында чурумалдыг чүүлдерни чогаадып мергежий берген. Ону үстүндө адаанывыс чечен чыындыдан көөр бис. Ында улуг черни шүлүктөр ээлеп турар. Оларның аразында бодалдарны чиге, тода, чечен илереткен езулуг-ла шийиндек чогаалдар апаргылааннары "Тыппааным шын", "Уеживис овурундан"... "Дус-Хөл", "Тыным, сүзүүм чоргааралым", "Дус-Даг — Торгалыым", "Көреяга", "Ташкентиге", "Алмаз дагларынга", "Өскелерден артык эргим", "Кышкы хөөннер" диге хөөрөм эвес боор. Оларны автор шынап-ла "сома-дүрзү хоюглаар дээш соон-мурнун эдип-чазап, солуй салып (сөстөрү — ДК), согажалап шаг бооп тургаш", номчукчуларга бараалгатканы ылап-тыр.

Н. Сереноттуң шүлүктөрүндө хамааты кижиниң быжыг туружу, көрүжү илерээн, бо үениң арам-безерек талаларын көргүскен чогаалдар, одуруглар бар.

Хөлүм сеңээ ам бо келгеш,
Хөңнүм арай куюмналды.
Ыржымналып оожумнааның,
Ынай кылдыр сооганың
Харыксырап кырый берген
Кадай кижээ дөмейледим.(!)

Бо строфа эдээртиг уткалыг апарганынга чигзиниг турбас боор, чүге дээрге эде тургузуушкуннуң мурнунда бистиң чайлагарывыс, кыштагарывыс, суурларывыс, хоорайларывыс хайнып шураан амыдыралдыг турду, оон бээр он ажыг чылдар эрткенде олар шынап-ла хоочурап аараан, үнү (дааш-шимээни) читкен, чөнүп кыраан кижилер дег апардылар. Ону "Дус-Хөл" деп шүлүк сагындырар-дыр.

Каксы сайгарыл турар номувуста авторнуң чуртталганы

алгап-мактаарындан аңгыда, шоодуп, кыжырып көрүп билири кончуг үнелиг. "Оруктар, оруктар", "Хөөннөш эскериглер", "Кыстарный баштактаны", "Орай миннийшкин", "Тейлээн, өршээ!" деп чогаалдар бистиң үежилеривистиң чаржынчыг, чоннуң кезээде аартыктап чорууру, ынчалза-даа чидиг хыйырак биле сүвүрерге-даа белен адырылбас бак аажы-чаңнарынче номчукчуларның кичээнгейин база катап угландыргылаан-дыр.

"Төнчү чок ынакшылда", аныяк чогаалчыларның таваржып эртери, олардан адырлып алыры узун азы кыска үе негээр, тову тывылбаан бодалдар, үндүрүк-кириик одуруглар, чемдик-тудуу овор-хевирлер хөй таваржыр-дыр. Чүнү-даа мурнай алыс чаагай бодал илередир дээн, номга ат болган "Төнчү чок ынакшыла" деп шүлүкте кижини амытанның өндүр сеткилин илередири болдунмайн барганы көскү-дүр.

Чүнү кылыры, чүнү күзээри; бүзүрээри, бүзүрөвези, ынакшыыр, ынакшывазы; идегээр, идегевези; чүдүүр, чүдүвези — кижиниң бодунуң хууда эргези деп бүгү-ниити кызыгаар чок хостуг чорук чарлаан бо үеде, чогаалчы кижиниң кандыг-даа тема шилип алыры дээрге, туразы дээни шын чүве. Ынчалзажок чырыдышкыны, эртемни тук кылдыр чарлаан ("Россия Федерациязы" — чырыдышкын күрүнөзи. "РФ-ниң Конституциязы") күрүнениң школазы ("Өөрүшкүнүң кавайы", "Школамга"), башкыларын ("Чалай берди", "Башкыларга", "Сеткилинен төктүп баткан...") ыдыктап дагаан башкызы "богда, шажын номналарын нептередип бодарадыр үүле меңээ таварышкан" деп, бо одуруглар кызып, кылайып бижээн хоочун башкыга таарышпайын барганы чөптүг дизе чогуур. "Өлчейиглер өргээзинге тепкииш тывайн" деп шүлүкте, үстүндө кириген бо одуруглар эвес болза, бүгү чурумалдар эки-дир дээр ийик бис.

Хамааты кижини көргөнин, дыңнаанын, билгенин үежилеринге чүге төөгүп бербес деп? Ында кижини азааргаар чүү боор. Чүгле ооң сеткилдери, бодалдары кымның туружундан: бурунгаар депшилгелиг эртемниг башкының бе, азы тыва интеллигенцияның холуп каапканы, эргижирээн шажын өөредиинге алыскан кижиниң бе — илереттингени кол черни ээлеп болур ужурлуг. Н. Сереноттуң сайгарып турар номувуста кириген чогаалдары барык дөгөрезин совет дээди сургуул чери дооскан эртемниг кижиниң ыдыктыг сеткилдери, күзелдери бооп турда, ылдыртына бергенивис одуругнуң оларның аразынче кире бергени оваарымча чок чоруктуң уржуунда азы "соон-мурнун эдип-чазап, солуй салып, таарыштырып" мергежий бергенин утту каапканындан болчук ирги бе?

Адаанывыс шүлүкте онза кезектер бар: төвүт улуштуң чаңчыл-сүзүүнүң тываларга дөмейин, Индияның тоолзуг чаражын, аңаа баар "кежик дүшкенин" автор эки көргүскен-дир. Ынчалзажок ында хоозун, хөлүн эртирипкен бадыткалар барын эскердивис: "авам күжүр көөрдөн туржук, дүжөп чорбаан"... "Ада болган индий чоннуң сагызыны...", "өлчейиглер өргээзинге тепкииш тывайн".

Сөөлгү чылдарда улуг кыдат улусту дарлакчылар кылдыр көргүзөрин оралдажыр күзел чамдык тыва аныяктарда доктаай бергенин бо шүлүктөн база көөр бис. Ону кенеп бодал дизе чогуур. Делегейде эң улуг, эң хөй чурттакчыларлыг сайзыраңгай Кыдатка, төвүт улуска "болушкан" болбушаан, удурланырга азарганчыг тыва улуска тааржыр бе деп айтырыгга харыыдан тыпса кандыгыл? Тывалар үе-дүптөн бээр улугларның уун эдерер дижир чорааннар...

"Төнчү чок ынакшылда" киирген ийн проза аймаанга хамааржыр чогаалдар авторнуң баштайгы шенелделери-дир дизе чогуур. Оларда коммунизм дугайында өөредиг хоозун болду; ажы-төлдү эргээ өөредирге өөделиг чуртталга болбас деп идеялар илереттинген-дир. Ынчаарга бирги идеяны тоожукчу маадыр кончуг кенен, хожудаңгай медреселдиг кижилерниң туружундан илереткен-дир, а ийиги бодалды оюк-деликтиг, үзүндү-быжынды чурумалдар дамчыштыр көргүскен-дир. Ынчангаш Н. Серенноттуң проза чогаалдары амдыызында бүтпейн турарын "Күстүң бир хуну", "Салымның айбызы" деп бижимелдеринден илереп турар-даа ышкаш.

Чогаалчы дуржулгазы "угаан кирип, бышканының" чадазында базып алган Н. Серенноттуң ээлчеглиг сорулгазы овор-хевирлер чуруурун шеверлээри дизе чогуур. "Төнчү чок ынакшылда" кирген чогаалдарда овор-хевирлер эвээш-тир. Лириктиг маадырның төрүттүнген чери Өвүрнү чураанын көрээлиңер. Ында "Өвүр черим" деп сөстөрни өске черлер аттары-биле солуп кааптаалыңарам. Чижээ, "Ары черим", "Тожу черим". Чүү өскерли бергенил? Шүлүкте Өвүрнүң онза бүдүжү көзүлбес-тир. Азы "Авамга" деп шүлүк дижик. Өске он-он авторларның чогаалдарындан чүнүң-биле бо одуруглар ылгалырыл?

Чылдагаан чүдел? Овор-хевирлер чурууру — уран-чүүл дээнин чогаалчы ханы сайгарып көрбээн хире. А оларны боттуг кылдыр чурууру деп өөредигни ам-даа чогаалчы ажылдың дүрүмү болдурбаан хире-дир. А боттуг овор-хевирлер чуруурда чурумалдыг аргалар, троптар, чугааның аяннарын ажыглаар ужурлуг.

"Төнчү чок ынакшылдың" дылында ховар ажыглаттынар тыва сөстөрнүң бары эки-дир. Чижээ, "тавым ханың", "ойлуктуг сөс", "ынаамның хыы", "өшпес оттуг чула", "чуртташтарым" дээш оон-даа өске. Оларның-биле кожа одуругларга будулчак утка кирип чоруур сөстөр, сөстөр-каттыжыышкыннары эвээш эвес таваржыр-дыр. Чижээ, "авамайның овору" дээн-дир. "Овор" дээрге моолдап думчук дээн сөс-түр ийин. Чүү болган-дыр? "Авамайның думчуу ол" дээн ышкажыл? "Холуй салган дыңгылдайы", "хүннээректеп чырып келир шырайларлыг", "овааларның оруктары", "хүннүң караа арай шапты", "сүүзүн чыттыг", "Дыка "хөгжээш" хайнакшылга кирбезе-ле"!... (Чедимче чок сөстөр — К.Д.).

Ынчангаш "Төнчү чок ынакшыл" номчукчуларның бодал-сагыжын хайныктырар-даа, таалалдарны суларадыр-даа шинчилерлиг ном-дур.

“АҢГЫР КУШТУҢ ҮНҮ-ЛЕ МЕН...”

(Черлиг-оол Кууларның “А богда, Манчүректи” деп шүлүүнүн дугайында бодадлар...).

“А богда Манчүректи!”. Шүлүктүң ады лириктиг маадырның төрзән черинге ынакшылының, магадал, таалалының миннишкининиң илерели. Өөрзән, хөөрзән сеткилдиң девиржидии база ында сиңниккен. “Манчүрээмни”, “Манчүрек”, “Манчүрээм” чергелиг аттар-биле шүлүктүң ады үн алчып турза-даа, “А богда, Манчүрээмни!” деп аттың аяны, хөөнү онзагай. Мында уяргай сеткилдиң чалгыы база бар.

Шүлүктүң эге одуруглары чер-чурт дугайында сөстөр-биле эвес, а ойнап өскени ширтзән, авазының ширтзән көргени, ону алгаан хевирлиг сөстөр-биле эгелээр. Магадаашкын, чоргаарал ханызы-биле сиңниккен одуруглар болур:

Аңдаштанып ойнап өскен

Ававыстың ширтзән але.

Лириктиг маадырның өг иштинге ширтекке ойнап, ак энчектиң чаражын көрүп өскенинден ооң өртемчейже көрүжү хевирлеттинип, шак оон ужугуп үнер. Ооң ужуу барып, мындыг одуругларны чаяап каан:

Ам чаа өйгөн энчек ышкаш

Ак-ла-Ойнуң шыгын але.

Мында амыдырал философиязы тодаргай: кижини төлү баштай-ла авазын, бодунуң олбуун, одун танып, билип, хандыкшыыр. Ол билиишкин одаг долгандыр чоорту делгемчиир. Ынчаар-ла ававыстың ширтзән деп көрүш Ак-ла-Ойнуң шыгын але деп көрүш, билиишкинче делгемчип келир. Шүлүкте кижиниң меңге дазылдары — төрзән иези биле төрзән чурту деп тема, идеязы илерээр. Бодунуң ойнап өскени ширтзәнден өскөн чериниң Ак-Ойнуң шыгындан ужукталган сеткил-хөңнү ыңдынысырынның:

Э богда, Манчүрекке

Эдер куштуң үнү-ле мен.

Шак ол эдер куштуң үнүнде төрзән черинге ынакшыл, аңаа магадал, ында чурттап чоруурунуң чоргааралы бүрүн дыңналып. Аңгы-аңгы хөөннер-биле байлак уткалыг одуруглар.

Лириктиг маадырның сеткил-сагыжының оттуушкунунуң угаазылалы болур дараазында одуруглар ук шүлүктүң улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаазының херечизи:

Чывар удур сыын салбас,

Чыраа-Бора эзер чайбас,

Чындыңнады челип орап

Чычы тоннуг уругларны.

Нарын лириктиг хөөннүг бо одуруглар езулуг чиңгине тыва өртемчей көрүүшкүнүн тода илередир. Чалыы назынның сарыналы-даа бар, база сергелең, чырыткылыг хөөн-даа бар одуруглар болур. Бо дөрт одуругда нарын лириктиг хөөн строфаның сөөлгү ийи одуруунда улам күштелип келген:

Э богда, Манчүректи,
Эзер чайбас Доругдайны.

Ол-ла одуругларда төрзэн черинге өөрүшкүзү, ынакшылы-
биле чергелештир ында амыдыралды магадаан сеткил чажыр-
тынза-даа, тодарап кээр. Ол тодарадышкын улам хөгжүп, тыва
амыдырал каракка чуруттунар:

Хөреңгизин быжып турар
Хөлбең шыктыг Хөлчүк-Аксы.

Мында хөреңгизин быжып турар деп одуруг хөйүнү сөглөп
турар. Бир-ле дугаарында элбек саан-сава. Ооң тайлымы-биле
хөлбең шыктыг Хөлчүк-Аксы деп одуруглар чаяагаар төрүт-
түнгөн. Бо ийи одуруглар бот-бодунга чоок, бир бирээзин
хөгжүткөн, деткишкен — бирээзи чокта өскези туруп шыдавас.
Олар чаптып шыпкан сүрүг мал, кайгамчык чараш когаан хөлбең
делгемнер деп билиишкиннерни номчукчуга ажыдып, ооң эсте-
тиктиг көрүүшкүнүн хевирлээр.

Лириктиг маадырның төрзэн черинге эргелениинден, сагыш-
сеткилиниң чалгынналганындан аттыгып үнгөн одуруглар бо-
далдың түңнелин, шүлүктүң чештинишкенин ажыдар.

Көрбзэн чүве көрүд каан дег,

Хөөрөп орап күжүр бодум.

Устүкү ийи строфаның беш дугаар одуругларында "Э бог-
да" деп турар болза, үшкү строфа "А богда" деп сөстөр бар.
Ону ынчаар ажыглааны улуг ужур-дузалыг. "А богда" — акцен-
тилик уткалыг.

Шүлүктүң төңчү одуруглары ооң идеязын сиирген одуруг-
лар болуп турары ханы бодамчалыг.

А богда, Манчүрекке

Аңгыр куштуң үнү-ле мен.

Шүлүкчүнүң чогаал бижиир аянын тодараткан бо шүлүк бир-
ле дугаарында улустуң ырларын сагындырып кээр. Шүлүктүң
бижиттинген аяны, ооң сырыны, хевир-тургузуу — ол-ла бүгү
улустуң ырларынга чоок. Ол бүгү чүнү көргүзүп турарыл? Чүнүң-
даа мурнунда шүлүкчүнүң улустуң аас чогаалынга, ооң кавай-
ынга өскениниң херечизи, база ол ышкаш ооң философиязынга
кижизиттингениниң демдээ болур. Аас чогаалының ураны чогаал-
чыга чогаадыкчы чалгынны берген.

"А богда Манчүректи!" — чүгле Черлиг-оол Кууларның эвес,
а тыва шүлүк делегейинде онза аян болур. Чүге дээрге ында
төрзөн уязынга, төрзэн авазынга, төрүттүнгөн черинге ынак-
шылының, чоргааралының, магадалының бодаралы улустуң аас
чогаалынга өпейлеткен бурун дазылындан чемиш ап, амгы ном-
чукчунуң сеткил-сагыжынче эң-не эптиг, эң-не чылыг овор-хе-
вири тыпканында болур. Ынчангаш бо чогаал ук номнун "чүр-
энде" бир кол дамыры дег, онзагай улусчу овор-хевирлиг тывы-
ышкын-дыр.

Дүвү ажыг-даа болур, чырык-даа болур. А чылыг хөөннү
бөөлдөп турар болза, шүлүкчүнүң хөгжүмчү, чурукчу сеткил
байлааның өңнери, үннери ам-даа элбек, чаагай деп чүвени ба-
дыткап турары бо-дур. Бир-тээ, бадыткап турар болганда, ын-
чан ол "Аңгыр куштуң үнү-ле мен" деп шүлүкчү нүүрүндөн ном-
чукчу бистерге ынанып миннири чөптүг болбас аргажок.

"СЕТКИЛ-ЧҮРЭЭМ АЯЛГАЗЫН... БИЖИП КӨРЕЙН" (Шүлүкчү Саая Майнак 2000 чылда алдан харлаан).

Саая Майнак шүлүкчү сеткилдиг, шүлүкчү көрүштүг башкы кижиге. Хөй чылдарда чогаал ажылын кагбайн, бижип келген. "Сеткил-чүрээм аялгазын ... бижип көрейин" деп бодунуң бир шүлүүнде шын-на сеткилин, изиг күзелин илереткен. Ооң шүлүктери ооң сеткилиниң көрүнчүү, чайынналы деп чүве номчук-чуга эскертингир.

Шүлүкчүнүң алыс мергежили башкы. Ол 1963 чылда Кызылдың педагогика институтунуң төөгү болгаш дыл факультетин дооскан. Бодунуң чогаалдарында ол башкы дээрзиниң тода бижилгелери бар:

Чай чок болгаш хүндүлүг иш — башкы.

Сагыжымга ылап тааржыр ажыл.

Хүндүс, дүне дөстүндүрбес солун,

Күзелимден хандыкшааным үүле.

Шүлүк чогаалынга хевир-тургузуг талазы-биле элээн дилээшкннерни кылган. Ооң түңнели шиңгээдделиг болганының херечизи шүлүктериниң хевир-тургузуг талазы-биле делгеми: дөрттээн, сестээн одуруглар, дистинчек шүлүктөр, сайзанактаан шүлүктөр, йөрээлдер, лиро-эпиктиг чогаалдар. Ооң чогаалдарының тематиказы база байлак. Дөртөн чылдардан эгелеп делгемчип келген ынакшыл темазы, 50-60 чылдарда чечектелген найырал темазы, чер-чурт дугайында, ава, амыдырал...

Саая Майнактың дөрттээн одуруглар бижииринге ооң амыдыралчы дуржулазы дөгүм болган хире. Ооң ажылчы намдары узун болгаш хөй янзы: школаларга башкылап, директорлап, рай-күүскомуңуң культура килдизинге эргелекчилеп, журналистеп чораан. Көдүрбээн хөнээ чок... Шүлүкчүнүң бодунга дөрттээн одуруглар мерген бодаалды илередиринге, кандыг-бир түңнел кылырынга эптиг хевир болуп турар.

Арыг агаар, хүн, суг чокта

Амыдырал чечектелбес.

Ажыл болгаш эртем чокта,

Аас-кежик боду келбес.

...

Чалыы кижиге билиг чокта —

Чалгыны чок куш ышкаш.

Бистиң өйнүң депшилгезин

Билип албас — караа муңгаш.

Кайы-даа дөрттээн одуругларда улусчу мораль-философтуг, эстетиктиг бодаалдар, билиишкннер көдүртүнген. Оларда база бир онзагай чүүл — мерген угаадыглыг чагыглар болгаш өөредиглиг хевирлиг болуп:

Хып дээн чалыы назыныңда, эргим өңнүк,

Кымга-даа бол, эки чүүлдү кылып чору,

Кеди, шынчы, карак кызыл ижензиңзе.

Кежиин көргөн кижилер сээ мөгейип каар.

...

Маңнаан чылдар билдиртпейн эрте бээр,
Баштың дүгү көгөрери — халап эвес.
Өңүктөр чок кара чааскаан хөделири —
Өөрүшкү чок, ис чок читкен назын ол-дур.

Тыва шүлүк делегейинде дистинчек шүлүктөр элээн непте-
реңгей апарган. Өндүр улуг шүлүкчүлөр Э. Багрицкий, А. Блок,
С. Есенин болгаш өскөлөр-даа дистинчек өөр шүлүктөр бижи-
риниң бышкан мастерлери чораан болгай. Тыва шүлүк чогаа-
лынга дистинчек шүлүктөрнүң көстүп келгенинге оларның сал-
дарының бары чайлаш чок. Ындыг хевирни элээн хөй тыва
шүлүкчүлөр чедимчелиг шиңгээдин алган. Шүлүкчү Саая Май-
нактың чогаалдарында дистинчек өөр шүлүктөр база бар: "Чал-
гыгларның бырлаңнаажы", "Сеткилимниң аяалгазы". "Чалгыг-
ларның бырлаңнаажы" деп ат-биле "Күзелимче эгген орук",
"Чалгыг", "Кипарис", "Далайга чоп ынакшыдым" деп өөр
шүлүктөр кирген. Оларның тема, идеязы чаңгыс болганы-биле
дистинчип, каттышкан. А "Сеткилимниң аяалгазы" деп шүлүкте
"Кижини хөңнү", "Кара сагыш", "Арыг сеткил" деп өөр шүлүктөр
кирген. Оларның ады-даа, тема, идеязы-даа тыва шүлүк чогаа-
лында чаа эвес-ле харын. Ынчалза-даа Саая Майнак бодунуң
бодалын, угаазыралын илереткен. Оозу-биле олар күштүг, чал-
гынын. "Кижини хөңнү" шак-ла бо ат-биле бо тема, идеяны
шүлүкчүлөр Монгуш Очур-оол, Монгуш Өлчей-оол олар биж-
эңнер-ле болгай. Саая Майнак бодунуу-биле ук теманы улам
сайзыраткан: кижини хөңнүнүң үш байдалын (өөрээнин, муңгара-
анын, килеңнээнин) ханызы-биле поэтиктиг чуруп көргүскен.
"Арыг сеткилде" арыг сеткилдин поэтиктиг чуруушкуну күштүг
илереттинген:

Арыг сеткил — аялга дег,
Ээлдек, эргим чону-биле
Эргеленчип, соругдажып,
Чүрек ырын, сеткил-хөңнү
Сүмележир сорунза-дыр.

Езулуг тыва көрүш-биле тыва сеткилге, тыва бүдүшке йөрэ-
элди Саая Майнак "Өгленгеннерге йөрээл-чагымы" деп шүлүкте
бижээн. Ук шүлүк эге, төнчү түңнел мерген сөстөрлиг. "Оолга",
"Кыска" деп ийи аңгы кезектерлиг. Философчу бодал-биле
шүлүк-йөрээл эгелээн:

Өртемчей чер — ынакшылдан чаяаттыңан,
Өлүм билбес амыдырал дамыр-ханы.

Бирги кезээн "Оолга" деп ат-биле адааш, күдээ оолга йөрэ-
элин, чагыг-сүмезин мерген дамчыткан:

...Сүмележип, хүндүлежип деткижери —
Сүзүгелдиң, ынакшылдың бедии деп бил...
...Кара чааскаан элейтири
Качыгдалдыг халап ол-дур...

Ийиги кезээ "Кыска" йөрээл, чагыглар:

...Аалыңга келгеннерге
Аяк шайың кудуп чору,
Эштериңге, төрелдерге
Эриг баарлыг дыңнангыр бол...

Саая Майнак чурттап чоруур үезиниң төлү, кижизи бол-
ганда үениң тыныжы, маңы база ооң шүлүктөрүн оюп эртпээн.
Ол чүүл "Аваның күзелдери", "Камгалаар бис", "БАМ-га кел-

геш...", "Амыдырал магаалыг-дыр" деп шүлүктеринде тодаргай.

Бо шүлүктер ооң "Бүзүрел" аттыг бирги номунда (1978 чылда чырыкче парлаттынган) кирген. Ол үеде коммунизм, социализмнің өөредиглери нептереңгей турганындан, амыдыралче көрүш бо үеге бодаарга бир янылыгы-биле болганындан Саая Майнактың бирги бо ному ол үениң тыныжынга бижиттинген. Ында үстүнде адаанывыс шүлүктер киргени ол. Ол бистиң төөгүвүс-дүр. Ам бо хүннерде ол ынчаар, мынчаар бижээн деп чеме кылган ажыы чок. Кижиниитилелде чурттап чоруур болганда, ниитилел амыдыралындан, ооң көрүжүндөн дашкаарлап шыдавас-ла болгай.

Шүлүкчүнүң ийиги ному "Шалың" 1990 чылда чырыкче парлаттынып үнген. Ном база-ла үениң тыныжын тынган. "Шалың" лириктиг хөөннүг шүлүктер-биле байлак ном. Шүлүкчүнүң өртемчейже көрүжүнүң делгеми, сеткил-хөөнүнүң ындынналыгы бо номда тода көстүп келген. Ылаңгыя "Сагыш-сеткил эртинези" деп шүлүү ындын-сырынның шүлүк болур:

Ыры дыңнааш,
Ырлаксаам кээр.
Ыры дыңнааш,
Ыглаксаам кээр...
Чүү деп күштүг
Чүвөл, эжим?

Одуруглар баштайгы номчулгазында анаа бөдүүн сагындырар. Бижиттинген тургузуу база дөрт ажык үннүг. А катап-катап, хандыр номчуй бээрге, сагыш-хөөннүң күштүг аттыгы-ышкыны, ажыы-биле билингени, дорт миннийшкени чаптанчыг, күштүг шүлүк.

Саая Майнактың шүлүк чогаалында бичии чуртунуң темазы чыдып кагбаан. Ооң өскөн-төрээн чери, чурту Мөңгүн-Тайга темазы ында көскү черни ээлеп турар. "Мөңгүн-Тайга", "Ырлаксаанчыг кезээлер", "Бөдүүн чон дээш", "Мугур-Аксы" дээн чижектиг шүлүктер шүлүкчүнүң намдарын улам чырыдып, байыдар. Оларда суурнуң картазы, хевири тодаргай чуруттунган:

Ийис төрээн угбашкы дег Каргы, Мугур

Ийи хемниң белдиринде чапты берген,

Мөңгүн-Тайгам меңгизинге чайынанган,

Бөдүүн чонум чоргааралы, ынакшылы Мугур-Аксы.

(*"Мугур-Аксы"*).

Мөңгүн-Тайга — Тыва черим эң-не бедии,

Мөңгө чалыы амыдырал, кавай-шуглаа...

(*"Мөңгүн-Тайга"*).

Орус чогаалчы М. Пришвин "Шүлүк дээрге чогаалчы биле номчукчунуң чугаалажыының херечизи" деп бижээн болгай. Бодунуң салым-чаяны-биле тыва чогаалдың сайзыралынга үлүүн кириген шүлүкчү Саая Майнактың чогаалдарын номчуп тура, ооң боду-биле шынап-ла чугаалашканывыс ол болур. Чүгө дээрге бо "чугаадан" — ооң шүлүктеринден ооң бодунуң көрүжүн, сеткил-сагыжын, аарып чоруур айтырыгларын, күзелдерин билип алыр аргалыг бис. Кандыг-даа чогаалдарны номчуурувуска, ооң кайгамчыктары, сүр-күчүлүглери сеткил-хөңнүвүске артып калыр. Дараазында салгалдарга кандыг чогаалдар артып каары үеден хамааржыр. Үе эң-не эки номчукчу, кол редактор ол болур.

НОМ САҢЫ

(Чаа номнар допчулалы)

1. "АРЗЫЛАҢ КҮДЕРЕК"

Амгы үениң чогаалчылары төөгүнүң билдинмес арыннарын ажып, тыва чоңунуң амыдыралының дугайында чаа солун болууш-куннарны, бодаалдарны илередип турар. Шак ындыг чогаалчыларга Иргит Бадраның "Арзылаң Күдерек" деп романының бирги ному, Тараачы Бады-Байырниң "Кайгал", Көжелдей Монгуштуң "Төрээн чурттан ыракка" деп тоожулары хамааржыр. Ол чогаалдарга хамаарыштыр бодумнуң бодаалдарымны идередириң оралдажып көрейң.

1995, 1996 чылдарда үнген проза чогаалдарындан Иргит Бадраның "Арзылаң Күдерек" деп романының бирги ному уткашынар талазы-биле дээр тоожуларның санынга кирер боор деп бодап турар мен. Номну парлалгага Иргит Бадраның оғлу, чогаалчы Игорь Иргит, белеткээн. Авторнуң салым-чолу берге болганын, романның эрткен оруунуң нарынын Игорь Иргит тодаргай бижээн.

Романга автор манчы-кыдат тергииделиниң үезинде тыва чоңунуң амыдыралын, Амбын кожуунуң иргит сумузунуң болгаш өвүр оюн араттарының чуртталгазын, тыва, моол улустарының найыралын ыраажы Иргит Эзирбенниң, уран-шевер Оюн Энгисмааның болгаш оларның оғлу мөге Күдеректиң овор-хевирлерин дамчыштыр уран-чечен төөгүп турар.

Романның бирги номунуң композициязы үш кезектерден бүткөн. Кезектер хуузунда эгелерге чарлыр. Эгелер янзы-бүрү болуушкуннарны үе аайы-биле чырытканындан бөлүглеттинген. Чогаал төөгүлүг болуушкуннарны, бир-мөзүлөш маадырларны хаара туткан, оларны ооң өзек утка-бодалынга харылаштырган.

Бирги номунуң бирги кезээниң сюжеттиг шугумнары ыраажы Эзирбенниң болгаш Амбын ноян Өлзей Очурнуң, ооң дүжүмөтериниң аразында чөрүлдээлерден, иргит сумузунуң чоргаар чоңунуң амыдыралының өскерлип турарындан үнүп кээп турар. Феодал эргетейнерниң дүжүмөттери иргит сумузунуң ат-алдарын камгалаан Эзирбенге актыг черге ноянның аядын шамнааш, ооң дөрт мөчүзүн кемдедир, караан согурартыр эрийдээр.

Романның бирги номунуң ийиги, үшкү кезектериниң сюжеттиг хөгжүлдөзи барык долузу-биле кол маадыр Күдеректиң амыдыралының шимчээшкининден тургустунган. А иргит сумузунуң араттарының амыдыралында бир-мөзүлөш чүүлдерниң болгаш болуушкуннарның чурумалдары Күдеректиң овор-хевирин, иштики өзүлдөзүн дүрзүлээринге чагырткан.

Чогаалдың идеялиг утказынга чугула рольду ойнаар кол маадыр Күдеректиң чаш чылдарын, чалыы үезин автор тодаргай бижээн. Адазының күш-ажылчы, амыдыралчы дуржулгазы, би-

лиглери, сыгыт-хөөмейн, ырлары, мөге Сагаан өгбезиниң ду-гайында төөгү чугаалары, иргиттерниң, оюннарның чаагай чаң-чылдары бичии Күдеректиң сонуургалын хайныктырып, угаан ме-дерелни хевирлээр. Ыраажы, тура-соруктуг Эзирбен оглун чажындан дадыктырар, хүрешке белеткээр, чаңчыктырар. Би-чии Күдерек чүнүңдээ мурунда оюн-тоглааның, хүрештиң ачы-зында амыдыралче кирер.

Күдерек—мөге кижиниң бир мөзүлөш овор-хевири. Ол чо-нуң чаагай бүдүжүн, өндүр чаңчылдарын бодунга сиңирген. Чо-гаалчы Күдеректиң Амбын кожууннуң Дүжүт оваазын дагаан алдан дөрттүң хүрежинге, Тываның адын камгалап, Моолдуң Улаастайга Богда хаанның данчыын байырлалынга салган 256 мөгениң хүрежинге, төп Моолдуң Улуг Хүрээге Богда Данчыы Наадымынга салган 512 мөгениң хүрежинге киришкеш, шүглүп үнгенин амгы үениң кижилериниң караанга көстүп кээр кылдыр чуруп бижээн.

Романның бирги номунуң үшкү кезээниң бирги эгезинде болоушкуннар чогаалдың чөрүлдээлериниң дыңзыгышкыны болур. Ында номчукунуң сагыш-сеткилин хөлзедир чурумал-дар бар. Чүге дээрге, Күдеректиң бүгү Моолга шүтгени аас-ке-жик, өөрүшкү эвес, муңгарал, дүвүрөл, хомудал бооп доостур. Күдерек октаткан болгаш үжүүрлөшкөн моол мөгени тургуза тырткаш, ооң ооргазының довураан кактааш, девип чоруй баар. Тыва хүрештиң чаңчылында ол хүндүткелдиң демдээ. Моолдар ону өжээргел деп билир чүве-дир. Дидим, чоргаар Күдерек ол хүрешке шүүлгеш, Бүгүдө Моол күрүнениң Богда хаанынга база сөгүрүп кагбаан болгай. Ол дээш Күдерек моолдарнык истеп сүрүүшкүннеринге, кызгадашкыннарынга, Амбын ноян Өлзей Очурнуң дорамчылалынга, хөй ужуралдарга таваржыр. Барыын Моолдуң төлөптиг оглу, Чаан мөге Лодайның ачызында, дуза-зында Арзылаң Күдерек ол демиселге шылгарап үнөр. Чаан мөге Лодайнык, Арзылаң Күдеректиң найыралын ытканында, төөгүлээнинде чогаалчының уран талантызы илерээн деп бо-дар мен.

Арзылаң Күдеректиң мөзү-шынарында чаагай бүдүштер бар. Сураглыг мөге Самагалдайга хоругдалга чыткан алдан маадыр-ларга дузалажыр, Улаастайга шаажыладыр деп турган алдан ма-адырларга бүдүү ужуражыр, оларга аыш-чем кирип бээр, Чаан-Лодайнык дузазы-биле Монгуш Садыяаны хоругдалдан, киндан-дан дестирер, хостаар.

Кол маадырның күш-дамыр болгаш угаан-бодал талазы-биле өзүлдезин көргүскени чогаалдың база бир күштүг талазынга хамааржыр, санаттынар. Чогаалчы Күдеректиң овор-хевири аажок чылыг сеткил-биле чуруп көргүскөн, мөгениң сагыш-сет-килиниң янзы-бүрү байдалдарын билдингир бижээн.

Автор Күдеректиң портредин, хевир-дүрүзүн, күчүлүг мага-бодун аңгы-аңгы хүрештер үезинде допчу чурумалдар-биле тур-гускан.

Романның сорунзазы — амыдыралдың кадыг-бергезин тии-леп үнгөн, амыдыралдың дошкун шылгалдазын туткан ыраажы, караа согур Эзирбенин, ооң оглу сураглыг мөге — Күдеректи алдаржытканында.

"Арзылаң Күдеректиң" автору удувланышкак аңгыларның чөрүдээлерин көргүзүп, дарлакчыларның бир мөзүлөш овуру-хевири чуруп тургускаш, нояннарың, дүжүметтериниң социал мөзүлериң шын дамчыткан. Амбын ноян Өлзей Очурнуң, ооң ызыгуур салгаар огу Комбу-Доржунуң үзел-бодалдары, сорулгалары, туруштары, хөделиншикиннери ниитилелдиң хөгжүлдө-зи-биле чергелештир өскерлиң турар. Дарлакчыларның бир мөзүлөш бүдүжү хамыктың мурнуңда Амбын ноян Өлзей Очурнуң овуру-хевириңден билдинер. Тываның тос кожуун чагырар кызыгаар чок эрге-дужаалдыг Өлзей Очур арааттарга кадыг-дошкунун, Моолдуң байырлалдарыңа Тываның адын камгалаан бодунуң алдарлыг мөгелериң деткивезин, хүндүлөвезин, дорамчылаарын, Улаастайда манчы-кыдат Хевей Амбынга, Бүгүдө Моолдуң Кегээн хааныңа кыс ыт дег чашпаалааның боттуг барымдааларлыг, кончуг тодаргай көргүскөн. Аңаа көөрдө бурунгаар үзелдиг Комбу-Доржу мээрэң мөгө Күдеректи деткип турар. Бужар күзелиң чедип аар дээнде, Өлчей Очур ноян кан-дыг-даа багай, чексинигиң үүлгедиг кылырыңдан далдаравас. Ыраажы Эзирбенге тос эрииделди көргүскөш, Күдерекке улуг үндүрүгнү, торгаалды онааганы, Күдеректи Улаастайың кинданыңа сукканы, хоругдалга олуртканы база-ла ноянның кемниг үүлгедиглери-дир. Арзылаң Күдеректи кинданга суггар хамаан чок, бүгү Тывага алдаржыдар ужурлуг турган. Кожуун, суму сыңмас мал-маганныг, аптара, барба, өг-өрегезинге сыңмас эт-хөреңгилиг, алдын-мөңгүнүг ирик бай хирезинде Өлзей Очур ноянның сагыжы кажан-даа тотпас, чонну үндүрүг-хавыт-биле хемдип, эрни-шаажы-биле дарлап аарын бодаар. Амбын ноян күрүңе хөрээн билдилиг, тывыңгыр, сагыңгыр, ээлгир, мерген баштап билбес, каржы болгаш өжөөнзирек, чон ылгаар, аймактарны адаан-наштырар, чер-чурт тыртар чаңчылдыг. Өлзей Очур эрге-чагыргазын бужартаткан, сумуларын, кожууннарын, Тываны сандараткан. Тос одагалыг Амбын ноян Өлзей Очурнуң манчы-кыдатка чагырткан кылымал күрүңези буурап дүжүп эгелээн. Амбын ноян Өлзей Очурнуң овуру-хевириң чогаалчы чедимчелиг тургускан.

Роман уланчылыг болганда түңнел сайгарылга кылыры элек. Номчукчулар романның ийиги номун четтикпейн манап турар.

2. КАЙГАЛ

Дараазында Бады-Байыр Ниманович Тараачының "Кайгал" деп тоожуун база сиңнигип номчаан мен. Чогаалдың ады безин мээң кичээңгейимни дораан хаара туткан. Кызыл тергийделдиң үезинде хоруглуг турган теманы Бады-Байыр Тараачы ажыдып, Амбын нояннар тергийделиниң болгаш манчы-кыдат дарлалының үезинде кайгал Кивааның амыдыралын, салым-чолун, ооң ниитилелге байдалын көргүзериң оралдажыр.

Тоожу элээн каш кезектерден бүткен, олар эгелерге чарлыр. Эгелер янзы-бүрү болуушкуннарны, үелерни илередир. Эге бүрүзү хуузунда доозулган уткалыг. Ынчалза-даа олар тоожунуң кол, өзек утказынга чагыртыр.

Автор Кивааның оор кижиден кайгал кижиге чедир эрткен оруун, амыдыралын, түрөгделин, чүткүлүн көргүзөр. Иргит Ки-

вааның хөделиишкиннери, адаан-өжээни дүжүмөттерге соуг. Төөгүнүң кадыг-дошкун, дүшкүүрлүг үезинде дарлакчы болгаш дарлаткан аңгыларның төлээлериниң чөрүлдээлерин, Калбак-Хөрөк, Адавастай, Киваа ышкаш араттарның хосталга дээш чүткүлүн тоожуда көргүскөн.

Кол-маадыр Киваа бир мөзүлөш социал характерлиг болурундан аңгыда өскелерден ылгалдыг, хуузунда аажы-чаңныг кижилерди кылдыр чуруттунган. Киваа дидим, тура-соруктуг, эрес-кашпагай, шыдамык.

Тоожуда Кивааны хосталгалыг демиселдин ийи үе-чадазынга киришкенин көргүскөн. Кайгал Тараачының сүмези-биле ол Хомду дайынынга киржир. Манчы-кыдаттардан деткимчези үзүлгөн Амбын ноянарның, дүжүмөттерниң буурап дүжер үези, ниитилелден уштунуп чаштаар өйү келген.

Улуг Октябрының күштүг салдары-биле Тыва Арат Республика бодараар. Кайгал Киваа хувискаалдың ачызында Тыва Арат Республиканың Улуг Хуралының кежигүниңге соңгудар. Ол чоңунуң улуг шуулганынга киржир эрге чок болур. Киваа Амбыннарның сөөлгү төлээни Содунам Балчыр ноянның өлүмүңге актыг черге шамнаткаш, хоругдалже киир октадыр, Тыва Арат Республиканың үштүң шийткелинге онаажыр чыгыы апаар. Репрессияның халавынга Киваа ынчаар таваржыр.

"Кайгал" деп тоожунуң эки талаларын үнелевишаан, чогаалда чамдык четпестерниң барын база чугаалаар апаар. Бады-Байыр кайгал кижиниң амыдыралын көргүзөр дээш, салган сорулгазының эчизинге четпейн барган деп бодаар мен. Автор чамдык эгелерде оор кижиниң хөделиишкиннерин колдаткан. Кайгал дээрге, эрниц эрези, быжыг туруштуг, сагынгыр, тывынгыр, саарлыкчы, турум чуртталгалыг, бурунгаар үзел-бодалдыг кижилер болур ужурлуг. Кайгалдар феодалдыг Тываның ниитилелиниң база бир шимчедикчи күжү болгай. Автор маадырның хувискаал соонда амыдыралын тодаргай чырытпайн барган. Үстүнде айыттыгач четпес чүүлдерни эде ажылдаары кончуг күзенчиг.

"Кайгал" деп тоожу уланчылыг болур боор деп бодаар мен. Чүге дээрге, хоругдалда чыдар Кивааның салым-чолу моон соңгаар кандыг болуру билдинмес.

3. "ТӨРЭЭН ЧУРТТАН ЫРАКТА"

Амыдыралда кадыг-дошкун демиселди көргүзөр талазы-биле Көжелдей Монгуштуң "Төрээн чурттан ыракта" деп тоожузу мурнунда сайгартыгач чогаалдан ылгалдыг.

Тоожунуң сюжеди бүрүнү-биле бир төөгүлүг чөрүлдээни, болушкуну долгандыр тургустунган. 1930 чылдың чазынында Хемчиктиң Чадаанага, Шемиге, Чыргакыга, Өвүрнүң Бора-Шайга болган үймээнниң дириг арткан киржикчилери Кыдат Алтайынче, Барыын-Соңгу Кыдаттың тыва кожуунунче чашты бээр. Автор Мартаажыктың, Алдын-Херелдин, Барыймааның хары черге амыдыралын, ажыл-ижин, салым-чолун, тывынгырын, сагынгырын, ус-шеверин, тура-соруктуун, чаагай мөзү-шынарлыгын тодаргай чуруп көргүскөн. Көжелдей Борбак-оолович чүрээниң кыйгызы-биле кызыл тергиидел үезинде хоруглуг турган теманы чырыткан, чогаалдың идеязын бодараткан, кайгал

Мартаажыктың овор-хевирин уран арга-биле тургускан.

Чогаалчы Тыва Арат Республикага үжөн чылдарда нарын байдалды, үеңиң шырайын, аңгы демиселиниң, социал төрүлдээрлерниң өшпээнин, репрессияның халавын боттут, төөгүлүг барымдааларга даянып тоожоан.

"Төрээн чурттан ыракка" деп тоожунуң идеялиг утка-бодалы колдуунда Мартаажыктың овор-хевиринде илереттинген. Автор кайгал Мартаажыктың өске черге тыва кижиниң алдардын бедик тудуп чораанын, мал өстүреринге салымныын, амыдыралдың берге, нарын байдалдарындан уштунуп шыдаарын, туруштуун, дидимин, тывынгырын, сагынгырын мергежилдиг чураан. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа каяа-даа чорааш, оор-орзук бужар чүүддер кылбастар. Езулуг кайгалдар. Мартаажык мерген угааны-биле, карак-кызыл күш-ажылы-биле кадыгдошкун амыдыралга шылгарап үнөр. Кайгалдың тывынгыр-сагынгыры, сайгарлыкчы чоруу кажар саарлыкчы Эренцен-Дорж ышкаш кыдаттарны безин кайгадыр.

Тоожуну катап-катап номчааш, мындыг бодалга келдим. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа хувискаалдың херээн деткээннер. Чогаалчы төрүлдээниң, үймээниң чылдагаанының тывызын номчукчуга ыдар. Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң, Тыва Арат Республиканың Чазаның кылып чорудуп турган ажылының чамдык частырыгларынга, хажыдышкыннарынга оларның удурланганы чогаалда илереттингенин эскердим.

Кайгалдарның Кыдаттан шимээн-дааштыг, дүвүрээзинниң болгаш хайыралыг төрээн чуртунга ийи удаа чажыт кээп чораанын ыткан төөгүлөр, чурумалдар чогаалда күштүг сюжеттиг шугумнар болганын билдим. Көжелдей Монгуш Мартаажыктың эң чоок төрелдери болгаш идегелдиг кижилери-биле ужуражып турарын сеткилиниң ханызындан бижээн. Ол эгелер номчукчуларның сагыш-сеткилин хайныктырар.

Чогаалда хан-чинниг репрессияның темазы база өзектелип үнүп келир. Мартаажыктың дөргүл-төрелдери, ынак Кара-кызы истеп сүрүүшкүннерге таваржыр.

"Төрээн чурттан ыракка" деп тоожу амгы шагның кижилеринде тыва улустуң үжөн чылдарда, репрессия үезинде амыдыралының дугайында эргежок чугула билигни берип турар.

Көжелдей Монгуштун тоожузунуң эки шынарларындан аңгыда, номчукчунуң кичээнгеийн ооң кошкак талаларынче угландыраы чугула. Тыва Арат Республика үезинде социал болгаш национал чөптүг эвес чорукка удурланган Мартаажыктың, Алдын-Херелдин, Барыймааның үзел-бодалдарын чогаалчы амдаа тодаргай илередир, ажыдар турган ужурлуг. Чогаалдың эгезинде улусчу хувискаалдың, араттың эрге-чагыргазының, намын төлээлериниң хөделиишкиннерин чедир чырытпааны хомуданчыг. Төрээн чурттундан, төрөл чонундан ыракка чурттап турган Барыймааның, Алдын-Херелдин сагыш-сеткилин автор чедир чырытпайн барган.

Иргит Бадраның "Арзылаң Күдерек" деп романының бирги ному, Бады-Байыр Тараачының "Кайгал", Көжелдей Монгуштун "Төрээн чурттан ыракка" деп тоожулары өөредиглиг, төөгү-кичээндирилги, социал ужур-дузалыг чогаалдар болуп хөй-ниитиниң кичээнгеийне киргени-биле критиктерниң езулуг үнелелин, сайгарылгазын манап турар.

ТЫВА АТТАР КАЙЫН ТЫВЫЛГАНЫ?

Бистер, журналистер, профессионал мергежилвис аайы-биле сонuurгаан темавысты бажывыс иштинге бодап алган, ужуражылгалар үезинде салыр айтырыгларывысты белеткеп алган чоруур улус бис. Ынчалза-даа сургакчылап чоруп турар үевисте, мурнунда кижиниң бажынга кирбейн, сонuurгавайн-даа чораан онзагай чүүлдер үнүп келирин кым-даа баш удур билбес. Далай-Лама башкының чурттап, ажылдап турар аал-ораны — Дхарамсала хоорайга чеде бергеш, ында хүрээлерни барып көрүп, сонuurгап тургаш, Тыва-биле холбашкан бир солун чүүлдү эскерип тып алдым.

Хоорайны Үстүү Дхарамсала, Алды Дхарамсала деп ийи кезекке чарган. Оларның кайызында-даа хүрээлер хөй. Эң улуу Үстүү Дхарамсалада Далай-Лама башкының Намгьел хүрээзи. Ында тос дугаар Богда-Кегээниң, оракулдар Нейчунганың, Годоннуң хууда таскай база хүрээлери бар. Ол хүрээлерниң иштинге барып кирип, ында ажылдап, чурттап турар лама башкылар-биле ужуражып, таныжып чугаалашып тургаш, оларның аттары колдуунда-ла тыва аттар-биле дөмейлешкек аянынг дыңналырын эскерип кагдым. Чижээлээрге, Тибеттен Цультим деп ат тыва дылга Чүлдүм деп адаттынар. Такпа деп ат Тагба апаар дээн ышкаш. Бодап турарымга, тыва аттар моолдарда, буряттарда база таваржып, оларның дыдарында база бир янзы аянажып турар хевирлиг. Ол аттар кайыын кажан Тибетке, Моолга, Бурятияга тарап нептерей бергенил деп айтырыг чоорту-ла кижиниң кичээнгеийн хаара түдүп, сонuurгады бээр. Ол талазы-биле мен база бодум шаам-биле журналист шинчилелдерни кылырын орадаштым. Аңгы-аңгы кижилер-биле тибет аттар дугайында чугаалашкаш, дараазында түңнелге келген мен. Лама башкыларның аттары бир-ле дугаарында сарыг шажын-биле холбашкан дээрзин билип алдым. Олар баштай бистиң эрага чедир VI-V вектерде Индияга сарыг шажын-биле кады тывылгаш, оҧениң санскрит дылындан үндезилеттинген. Тибетке IX-X вектерде, Моолга XIII векте Чингис-Хааның оглунуң оғлу Хобилай хааның үезинде, Тывага Манчы Кыдат чагыргазының чылдарында ол аттар сарыг шажын-биле кады тарап нептерээн болуп турар. Олар ханы уткалыг болгаш сарыг шажын өөредии-биле сырый холбашкан. Ол үеде ада-иелер боттарының чаа төрүттүнген уруг-дарыынга аттар бээриниң бетинде лама башкылардан айтырар турган. Лама башкы чаа төрүттүнген уругга ат тыпсырда, тускай номнарны ажыткаш, уругнуң төрүттүнген хүнүн барымдаалап тургаш, эң-не таарымчалыг атты шилип бээр. Чижээлээрге, Тываның төөгүзүнде артып калган биддингир кижилерниң бирээзи Монгуш Буян-Бадыргының адын база лама башкы шилип берген. Ол аттарның ужур-утказын амгы үениң

кижилери долузу-биле билбес. Индияга командировкалап чорааш, чамдык тыва аттарның алыс утказын тодарадып алдым.

Кандыг аттарыл, оларның утказы чүнү илередиң турар деп? Чижээлээрге, ИДАМ — күзенчиг бурган, АНЧЫМАА — поэзия бурганы, САМДАН — сагыш-сеткилди бодунга мөөңнээр, ЕНДАН — эртем; СУНДУЙ — кызымак, ДОРЖУ — арыг-силиг, ЧИМИТ — өлүм чок, БАВУУ — маадыр, КАЛЗАН — аас-кежик, ДАМБА — дээди, САМБУУ — эки, БАЛДАН — күчүтөн, МАЙДЫР — аас-кежиктиң бурганы, СОДУНАМ — чаагай орук, ДАҢЗЫН — шажын чөлөңгиижи, ДОЛУМА — амы-тын алыр ие. Сарыг шажынның бурганнарының аттары бо: ДОЛЧАН, ДОЛГАР, ДЕЛГЕР, ДАНЗЫРЫН, НАМЗЫРАЙ, ЧАМЗЫРЫН, ШОГЖАЛ. Сарыг шажынның ыдыктыг номнарының ады-биле адаан аттар: ДАЖЫ-СЕГБЕ, МАҢЗЫРЫКЧЫ, ЧАДАМБА — сес муң шүлүктүг чыын-ды.

Дараазында аттар Моолдан Тываже нептереп келген-даа болза, ооң мурнунда Тибетке Индиядан келген болуп турар. Чижээлээрге, МӨҢГЕ, ЭРТИНЕ, БАТЫР, ЧЕЧЕК, БАЯН, ЧЫРГАЛ, ӨЛЗЕЙ, ОЧУР, ДАВАА.

Тывада мээң кады ажылдап чоруур эш-өөрүм, таныштарым аразында ыңдыг аттарлыг улустар хөй. Индияга баргаш чамдык тыва аттарның ханы утказын тодарадып билип алгаш, номчукчуларга чедирер дээн сорулгам хандырып алганымга өөрүп чор мен.

Чурттар аразының экиномика, төөгү, культура харылзаалары доктаамал чок сайзырап турарын теория талазы-биле билир турдум, а ооң хензиг-даа бол практика кырынга бадыткалын үстүндө чижектер чугаалап турар. Тыва аттарның шаг шаандан тура эгелээнин, амгы үеде-даа уламчылап турарын билип алгаш, кижиги уруг-дарыгга ат тыпсырда боданып, шилип тургаш кылыры чугула-дыр деп түңнелге келир-дир. Бо чүгүлө аттарга хамаарышкан улуг-ла ханы эвес шинчилел-дир. А өске бүгү талааларны ханызы-биле өөренип, шинчилеп көөр болза, оон-даа солун ховар дээн таварылгаларны тып ап болурунга дадагалзавас мен.

ОН ИҢН АЙНЫҢ ШЫНАР ДЕМДЕКТЕРИ

(Эртине даштарның хуулгаазын күжү)

Бойдустуң үнелиг эртинелери болур алмаз, сапфир, изумруд, бирюза, опал, гранат дээн ышкаш даштарын казып тып-каш, оон каасталгалар бүдүрүп кылыры индий улустуң сагалдар дамчып келген уран мергежилдеринин бирээзи. Индустар черниң казымал байлаан үнелеп, хумагалап билир. Казымал даштарның өртек-үнезин чүгүлө акша-төгерик-биле тодаратпас, а оларның шынарларында хуулгаазын күш сиңниккенинден база илередир.

Үнелиг даштарның чамдызы кижиге күштүг энергияны дамчыдып бээр, аарыглардан камгалаар, эмнээр деп бүзүрел индуc кыстарның сагыш-сеткилинде бичиизинден-не сиңигип калган. А Индияның ювелирлери кижиниң кадыынга эки салдар чедирер аңгы-аңгы даштардан дизип каан каасталгаларны бүдүрүп турар. Ындыг чинчилерде хүн системазының тос планетазының хуулгаазынын чаагай салдарлыг күштерин мөөңнеп каан. Ол даштарның бирээзи-ле планеталар-биле тус-туста тудуш. Ындыг үнелиг бүдүмелдерни чаңгыс черге шуру кылдыр кожуп каан

каасталгаларны эдилеп чоруурга, кижиге чаагай салдарлыг энергия немежир.

Индий чон 12 деп санны дендии хүндүлээр болгаш үнелээр. Ол дээрге Зодиактың 12 демдээ-дир. Оларның бирээзи-ле он ийи айның бирээзиниң-не шынар демдээн тода илередир. ЯНВАРЬ айның демдээ — гранат, кижиге эрге-чагырганы, тиилел-гени хайырлаар. ФЕВРАЛЬДА төрүттүнген улустуң үнелиг дажы — аметист, кижиниң хүн-бүрүде амыдыралында таваржы бээр кадыг бергелерни оожуктуруп чымчадыр. МАРТТЫҢ демдээ — аквамарин, өг-бүүлелерниң быжыг болурун камгалап, кадагалаар, хан төгүүшкүнүн соксадыр. АПРЕЛЬДЕ төрүттүнген улус бриллиант деп үнелиг дашты акша-төгерик харамнанмайын садып алза чогуур. Келир үени баш удур көрүптер онзагай шынарын хайырлаар. МАЙ айның дажы — изумруд, кижиге өлүм чок чорукту сиңирер. ИЮНЬНУҢ дажы — рубин, ынчан төрүттүнген улуска узун назынны, кадыкшылды болгаш аас-кежикти сөңнээр. АВГУСТУҢ демдээ — перидотит, кижини даап бодаашкындан чайладыр, юридиктиг практикага чедиишкиннерлиг болур. СЕНТЯБРЬДА төрүттүнген улус сапфирден кылган эдилелдерни, каасталгаларны садып алза эки, ол айыылдан камгалаар. ОКТЯБРЬНЫҢ демдээ — опал, чогумчалыг чорукту хандырып бээр. НОЯБРЬДА төрүттүнгеннер топазтан кылган каасталга кедер, кижиниң мага-бодунга кадыкшылды быжыктырар. ДЕКАБРЬНЫҢ үнелиг даштары — бирюза азы циркон, кижиге бай-шыырак, тодуг-догаа чорукту, ат-алдарны сөңнээр.

Индияның чамдык улуг хемчээлдиг ювелирлиг магазиннеринге кире бергеш, үнелиг даштарның эмнээр шынарынга хамаарышкан ажыктыг сүмелерни алган мен. Минералдарның беш бөлүүнүң терапевтиг шынарларының дугайында сүмө мындыг: ак өңнүг үнелиг даштар карак аарыгларын эмнээринге дузалаар, кызыл өңнүг даштар балыгны дүрген экиртир, кара өңнүг каасталга каржы, кара сагыштыг чорукту чайладыр, өкпөң өң бичи уругларны ада-иезинге ханы ынак болурунга чаңчыктырар, сарыг өңнүг — каасталга хан төктүр чоруктан камгалаар.

Каасталгаларны каяа, канчаар ажыглаарының тускай чуруму бар. Дырап каан башты, хавакты каастаарда чүү херегин, думчукка, холга, бутка сугар даштарны шилип алырының дүрүмнерин индий херээженнер үе дүптөн сагып келген. Улуг өртектиг сапфир, жемчуг, рубин, изумруд дээн ышкаш каасталгаларны чүглө бай-шыдалдыг улус, чазак-чагырга черлериниң баштыңчылары, Могол империязының императорлары, оларның ажы-төлдери колдуунда эдилээр. А бөдүүн чон опал, гранат, топаз, агат, лазурит, яшма дээн ышкаш чийк өртектиг даштар-биле каастаныр.

Каасталгалар дугайында чугаавыстың түңнелинде чүнү ыла-вылап билип алза чогуурул дээр болза, кыс кижги бодунуң үнелиг дажын шилип ап тургаш, ооң-биле чүглө каастанып алыын деп бодавайн, а ооң ханы утказынга бүүрелин сагыш-сеткилин-иң күжү-биле доктаамал быжыглап алыр. Чүглө ынчан кижги үнелиг эттиң дээштиг салдарын болганчок-ла эскерип чоруур апаар.

ДУҢМАМ ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

Александр Төгүй-оол 1928 чылдың ноябрь 7-де Бай-Тайга кожууннуң Бай-Тал сумузунга ядыы арат Хомушку Сыргыт-оолдун өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Ооң иезин Борбак деп адаар, өг-бүлө ынчан дөрт уруглуг турган. Улуг акызын Сарыг-оол, угбазын Калдар, оон бичии акызын Лама деп адаарын кончуг эки билир мен. Өг-бүлениң үш дугаар оглу болур Төгүй-оол мырыңай бичезинден оран-шоваа, эрес-кашпагай оол турган. Оолдун иези боп-борбак чаактарлыг, улуг шоваа карактарлыг оглун оң холундан кожалаң-биле баглааш, орун будунга шалый соп каар. Ооң бодундан улуг акызы Лама-биле чажыт улус бис.

Иези өгден үнүп, кандыг-бир ажил кылырда, биске мынчаар чагыыр:

— "Дуңмаңар чештингеш, отка-көске дүже бербезин, эки көрүп оруңар, мен кээримге, сүтке далган чүвүдүп чиир силер.

Улуг хавактыг, кап-кара дыдыраш чүрбээштиг, дөскөл чок бичии оолчугашта чаң-на бар турган: өмээржип каттырар, ол-бо кожаңнаар, өртөөн чечерин оралдажыр, чадашкыш ыглаптар. Ынчан бистер кээргээш, өртөөн чежип алгаш, ийи талазынга олурупкаш ойнадыр турган бис. Ол холдан салдынар болза хоржок кижин, маңнап чораан доос-караны-даа, кара хөмүрнү-даа туткаш, чиптип болур.

Ооң ада-иези ол шагда Кара-Шуйнуң Хая-Кулаанга кыштап, Узун-Кара-Сугнуң Калбак-Дашка чайлап, Бай-Талдың Даштыг-Тейге күзөп, чазап чорааш, чоорту Хемчик-Бажынче арлы бергилээн.

1938 чылдың күзүнүндө Кызыл-Мажалыктын долу эвес 7 чыл школазынга душчүп келдивис. Мени кончуг эки билир, кээргээр апарганнар. Ынчанмайн аан, мээң өскүс артканымны ооң ада-иези аргышкан чондан дыңнаан, билир турганы тодаргай. Ийиги класска турумда, ооң адазы мынчаар чагаан: Эң чоок төрелиң-дир. Адазы-биле алышкылар улус-тур бис. Кайывыс-даа Күске чылдыг. Аваларыңар база чажыт улус, кайызы-даа Инек чылдыг. Иези чок деп чүве ындыг кончуг-дур. Идик-хевиниң хирелиин көр даан. Эки кызып өөрениңер. Найыралдыг чоруңар. Үлежип чиир силер дээш, оглунга дашты дүктүг хапта бир-ле чүвени таалыңыңдан ужулгаш сунду. Ооң соонда дазылгага кожа чыдар силер дей-дир. Сагыш ышкыш чүве каяа турар ийик. Бичии оолдарны бир аңгы чыттырар чүве болган-дыр. Ынчалза-даа клазывыс чаңгыс болгаш харылзаа тудуш турган. 3-кү класска турган бис. Сөөлгү кичээлге клазывыс башкызы Шалык Шывак: "Даарта, улуг-хүнде, Хемчикти кежиң, бир ортулуктан коданнаар бис. Кодан, торлаа тудуп школага Дириг-Булуң тургузар деп башкылар сүмелешкен чүве, шупту чоруур бис" — деп бо-ла.

Амыраарывыс-даа аажок. Ынчан кодан, торлааның хөйү-даа чүдек чүве болгай. Хемчиктин ээремнелчек черлери тутталы берген. Дош кырында улуг эвес харда, шанактыг аъттар изи

тода көстүр. Мен, Төгүй-оол, Мөңгө-Далай өөрүвүстен чыда калбас дээш, кызыдын-ла чор бис. Арыгда кодан изи дикчок. Ынчалза-даа оларың чажыт черлерде хоруй бергилээн, көзүлбес. Хемчиктин арын эртип, тей чоогунда сайлыг ортулукка чеде бээривиске, оларың бо-ла агараш дээр, туттурар чүве кайда боор. Ол тейни Артаа-Тей деп адаар чер болган. Ооң чоогунга келгеш, хоруй берген коданга душкаш бүззэлептивис. Шуут тудуп алырының кырында кээривиске, кулугуруң кожаш дээн соонда бир-ле чавыс кижиниң эктин ажа халый берген. Чогум кайызыл деш чүвени уттуп ап-тыр мен. Ынчан Төгүй-оол: "Ол боор, дириг амытан тудуп, хинчектээш канчаарыл ону" дээнин утпаан мен.

Кызыл-Мажалыктын школазын 1942 чылда доостувус. Школавыс директору Самдаң Маңзырыкчы, клазывыс башкызы Александр Санчат турган. Төгүй-оолдуң-даа, мээң-даа өөрениривис шыырак чораан, номнар-биле шаңнадып чоргулаан бис. Ол үеде Барыын-Хемчик ышкаш улуг кожуунга 6-гы классты ажыдар харык чок турганы, бүгү Тывага хөгжүлдениң байдалы ол-ла хире турган-дыр ийин.

1938 чылда ужурашканым көк таалымба-биле тодарлап каан хураган кежи тоннуг Төгүй-оглумнуң мага-боду-даа улгадып, угаан-сарыылы-даа бедээн. Үези оолдар-биле кагжып, маргышкан чүвезинге черле алдырбас, тиилээш амыраар кижини. А.Төгүй-оол алыс-ла иезин дөзээн кижини: узун дурт-сынның, шевергин кырлаң думчуктук, чазык-чаагай арын-шырайлыг. Адазын дөзээн чүвези база-ла бар: мөгө-шыырак, кайгалзымаар аажы-чаңныг, чечен-мерген сөстүг. Ынчанмайн аан, ооң адазындан эгелээш, төрөлдөринде тоолдаар, тывызыктаар, үлегер болгаш дүрген-чугаа чугаалаар кижилер хаая эвес турган. Харын-даа адазының азырандыга барган кыс дуңмазы, мээң кырган-авамның ачамның соонда азырап алган уруу Шоваа, шолазы Адаvas, хам чорааны таварылга эвес, А.Төгүй-оол "Алдай-Буучу", "Каңгай-Кара аъттыг Каңгывай-Мерген", "Черзи-Сарыг хуналыг чеди сарыг өшкү" деп тоолдарны билир, ыдар чораанындан аңгыда дүрген чугаага кончуг ынак чораан: Билдим-билдим биче хая, хаялаза хайдың маас, маастаза барба чигир, чигирлеze чигиир доос, доостаза дошкун белек, белектеze бел далган, далганназа, дарган төгүс, төгүстеze дөрбүн кулаш, кулаштаза куу туман, туманназа тулган мелдер, мелдерлеze беш адар, адарлаза ланчы боо, боолаза боскун одура дээш туруптар кижини-ле болгай. Төгүй-оол Кызылдың № 2 школазының 6-7 класстарынга өөренип тургаш, орус оолдар-биле бабка деп оюн ойнаар чораан. Ол чорук орус дылды шиггээдип алырынга дыка ажыктыг болган боор деп бодап чоруур мен. А Төгүй-оол 8-9 класстарга өөренип тургаш школа программасында кирген чечен чогаалдарны сундулуу-биле өөренип, бодунуң эң сонуургаан чогаалдарындан чамдык үзүндүлөрнү бичии дептержигешке бижип ап чораан кижини. Ол. А.Пушкинден аңгыда М.Лермонтовту, Н.Гогольдү, В.Белинскийни, И.Тургеневти, М.Салтыков-Щедринни, А.Чеховту, М.Горькийни, В.Маяковскийни, А.Островскийни, А.Фадеевти, М.Шолоховту, В.Катаевти, Н.Тихоновту. Т.Твар-

довскийни, К.Симоновту, Н.Островкийни, Д.Фурмановту, тыва чогаалчылардан С.Сарыг-оолду, С.Пюрбюну, С.Токаны номчу-гулаан болур киж. А. Төгүй-оол А.С.Пушкинниң "Капитан уруу" деп тоожуунга кончуг ынак чораан. Ында кирген улустуң ыр-ларын шээжи-биле чугаалаар. Болган чок-ла:

Эй-ле уруг, чараш уруг,
Элек чаштан кижээ барба.
Ачаңайдан, аваңайдан
Айтырып ал, уруг эжим.
Аваң биле ачаң туржук,
Акы-дуңма төрелиң бар.
Угаан кирип өнчүленип
Улгадып ал, доругуп ал.
Менден дээрэ тывылза-ла,
Сагынмайын баар боор сен.
Менден дора тывылза-ла,
Сагындыра бээр боор мен.

А.Төгүй-оол 10-гу класска өөренип тургаш, чечен чогаал-дың теориязын өөренимшаан, чамдык тыва чогаалчыларның чогаалдарын сайгарарын оралдажып чораан. Ол С.Токаның "Мээң сактыышкыным", "Тос чадырда" деп чогаалдарын, С.Пюр-бюнуң "Чечек", "Кызыл кош", С. Сарыг-оолдуң "Сань-Мөгө", "Ынакшааным күштүг", Б.Хөвөңмейниң "Улуг час", "Идегели оскундурган", М.Идам-Сүрүңнүң "Оккур аъттар", В.Эренчин-ниң "Кадарчы уруг", С.Тамбаның "Доңгада кадык" деп чогаал-дарын улуу-биле үнелеп чораан. Ылаңгыя Степан Сарыг-оолдуң шүлүктеринге кончуг ынак.

"Ынакшааным күштүг" деп адаар баллададан үзүндү ном-чааш, өөрүн каттырып бээр турган.

Бо-ла бүгүнү бодаарга, А.Төгүй-оолдуң "Тыва шүлүк чогаал-ының тургузуун шинчилээриниң шенелдези" деп эртем ажы-лынга Степан Агбанович Сарыг-оолдуң шүлүктөрүн кол өзек кылдыр алганы анаа таварылга эвес. А.Төгүй-оол меңээ кады төрөөн акыларындан артык ынак чораан. Ол кончуг экииргек болгаш дузааргак киж. Максим, Күжүгет, Мөңгө-Далайга дыка дузалажып чораан, ынчалза-даа сөөлгүвүс алдыгы класска ал-гебрага ийи демдек апкаш, өске оолдар-биле кады Ус-дарган школазынче шилчээн. Ол эртемниң башкызы В.Комбу чүве. Ынчан кончуг хомудаан бис. Ынчангаш ол бистен бир класс чыдып калганы ол болбас ийикпе. Ынчалза-даа харылзаавыс үспээн бис. Хостуг үелерде даңгаар кады чоруур, кожа удуур турган бис. 8-ки класска турумда Төгүй-оол меңээ диле кезип каан сүт быштаа, ийи курут эккеп бергеш, чартыын Максимге бээр сен, кайыын алганымны силерге чугаалавас мен — дээш каттырар киж. болган. Бис ийи ооң ужурун тыппаан бис. 9-ку класска тургаш, ынчан мен №2 школаның комсомол комитеди-ниң секретары турган мен. Кончуг соокта школа ажылчыны Бузур-оол-биле өөрүмнүң кылдырып каан кидис идиктерин алгы заводундан шанактыг аътка эккеп чорааш, хеп-хенертен дег-диргеш, эмчиге чартык ай чыткаш, үнүп кээримге, дуңмам бүгү-

ле эртемнерниң конспектилерин чара бижип каан болду.

Сески классты доозупкаш, машинага олурупкаш чоруур деп турувуста, аалдарывысче чанарывыс ол-дур ийин, дыдырашсы-маар кара баштыг, чазык чаагай арын-шырайлыг уруг хол чай-ып чедип келгеш, Төгүй-оолче хап суна каапкаш, сеткили хан-ган ышкаш, хол чайып чыдып калган. Биеэги быштак биле ку-руттуң ээзи ол болган чүве-дир. Адын уткан-дыр мен. Ээрбек, Суглуг-Хем ынчаар чурттуг уруг деп, хөөрээр кижиге болчук.

Кызылдың №2 школазын мөңгүн медаль-биле доосканнар-ның бирээзи, хайыралыг дуңмам чок апаар деп чүве дүжүмге-даа кирбейн чораан. Ленинградче өөренир 12 оолдар, кыстар-ның даңзызынга кирген-даа болзумза, ол кончуг өл-шык оран деп чүвени башкыларымдан билип алгаш, хөрээнде оргактыг кижиге, ынаар баарындан бүдүү ойталааш, Мөңгүн-Тайгаже баш-кылап чоруй барган мен.

А.Төгүй-оол — кончуг эш-өөрзүрек, оларын камгалаарда кажан-кезээде белен, хүндүлээчел болгаш биче сеткилдиг. Ол бодундан шала улуг эштери М.Мөңгө-Далайга, К.Коңгага, Ю.Аранчынга, Оргу Кууларга дыка-ла ынак, чоок чораан оол чүве.

Совет Эвилелиниң эң улуг хоорайларының бирээзи Ленин-градтың Жданов аттыг университетиниң дөрткү курузун улуг чедишкиннер-биле доосса-даа, халаптыг аарыгга таварышкаш, хып дээн чалыы, 23 харлыг назынында мөчээн дуңмам Алек-сандр Сыргыт-оолович Төгүй-оолдуң кылып бүдүрүп каан эр-тем-шинчилел болгаш чогаал ажылдары эвээш-биче-даа бол, кайы-даа үеде бодунуң хире-шаа-биле үнезин салбас дээрзинге бүзүрээр мен.

Виктор САГАН-ООЛ

АЛДЫНЧЫ КАРА-ДОРУУМ

(Сактыышкын)

Ынчан алды айның төнчүзү чүве. Эми алдын уургайынын төвү Уттүг-Даш суурга амыр-дыш чок ажылдап турдум. Дайын чоокта чаа эгелээн, ынчангаш бүгү-ле ажыл-иш шалыпчы бай-далга чагырткан. Ажылчын аъттар база ындыг. Ажылчыннар-биле кады ажылче үнер, кады доозар. Алдын уургайынга чеди ажылчын аъттар турган. Назы четпээн дээш аар-саар чиик ажыл-дар кылдыртып каан, 16 харлыг ийи оол: Күжүгет Сендажы-биле Салчак Сагаан-оол бис-ле болгай бис. Бистерни аът ажы-лынче шилчидипкен, доң черни эргизип одаар кургаг сырлар-ны 7 километр черде өртенген арыскандан сөөртүп эккээп тур-дувус. Мээң ажылдаар аъдын кончуг күштүг, угаангыр, чөпшүл кара-доруг аът чүве. "Нoo!" — дээрге, кончуг дыңнангыр, ыл-гып кылаштап чоруптар. "ФРРУУ" — дээрге, доктаай берген машина ышкаш, тура дүжер. Бирде чоруп олургаш, тура дүжер,

чорбастай бээр. Чүү болганын хынап көре бээрге, бир-ле чылдагаан бар болур. Оглаңай баа кошкай берген, азы хомут аскының шидии чештине берген болур. Эде-хере баглаптарга, бодула кылаштап чоруптар. Кежээ ажыл шагы төнерге, аът кажазының чанынга келгеш дериглерин уштуп кааптарга, бодула чемненир черинче кылаштап кире бээр. Шак мындыг магалыг чөпшү сарыылдыг, ажылчын аът-биле ажылдап турдум. Чайын ажылчын аъттарны ажыл шагы төнерге, хостуг чер оѳду оѳттазын дээш, салып чоруткулаптар чүве. Олар Үттүг-Даш хемниң хүннээрэк талазында бедии бир километр хире хараганныг кадыр каъттарның бажында оргулааш, чалбактарга оѳттап хонарлар. Күжүгет Сендажы биле мен, эртен-эрте одарлап хонган ол аъттарны баргаш ай деп эккээр улус болгай бис. Бир-ле катап чеди айның эгезинде ийи хондур чаъс чагган. Эртен-эрте барык майык чедип турар шышпак харны сүспүшаан, аъттарывысты кадыр каъттар бажындан барып ай деп алыр дээш кылаштажыптывыс. Бараадап чоруурувуска, каъттар бажы хараганнарлыг чалбакта аъттарывыс көзүлбейн-дир. Эми алдын уургайының төвү Үттүг-Даш хем, Хаан-Тайга эдээ, кезек тайга хеми болгаш чайын болганчок-ла чаъс соонда харын улаштырыптар оран болбазыкпе... Каъттар баарында өзен аскынга чоокшулап келгеш, топтап көөрүвүске, кара элдеп чүве: Кадыр каътта, ак харда чеди дилиндек кара истер шөйлүп батканын эскерип кагдывыс. Кадыр каъттың баарынга чеде бергеш ам билип кагдывыс. Кадыр каътты куду баткан истер, чеди аъттарывыстың чуглууп, кулбуруп баткылаан истери болду. Аъттарывыс кадырдан ол шышпак харга хөлчок дүрген кулбуруп баткылааш, чамдыктары чоон дыттарда чылча үскүлээн, чамдыктары кара-чыраалар аразында тырлы бергилээн өлүг чыдырлар. Хөөкүй аъттарывыс дүне-када кадыр каът бажы чалбакка оѳттап чорда, дуюгларынга өл хар борбактажып, тырлы бээрге, кылаштажып шыдавайын чуглууп батканнар-дыр. Мээң эдилеп, ажылдап турганым хайыралыг Кара-Доруум чуулган чеди аъттарның эң ындым кыдыындан баткан болду. Чеде бээримге, черзи, чоон чудукка тырый дүшкен болду. А Кара-Доруумнуң өлүг мөчүзү чогул. Бир-ле чүве сөөртүп алгаш, суг кыдыында шивилер аразынче алгаш барган болду.

Харда изин көөрүмге, хөлчок улуг истиг адыг хайыракан-ны... Кедергей күштүг адыг бүдүн аътты кара-чырааларны ууй бастырбышаан сөөртүп аппарган. Ий-дадай, чүрээм шимирт дээш, эдим соолаш кылынды. Эжим-биле ийилээн угаан-куѳт чок коргуп, далаш-биле чаныптывыс. Чедип келгеш, аът кажазының эргелекчизинге дыңнадырывыска, дораан-на алдынчылар артелиниң даргазынга барып илеткеди оң. Артель даргазы алдын уургайының даргазынга барып дыңнаткан. Удаваанда дарга, инженер суглар четкилеп келди. Бистерни эдертип алгаш аъттар чуулган кадыр каът баарынга өлүг аъттарның мөчүлерин көрүп, акт тургустулар. Адыг сөөртүп аппарган мээң хайыралыг Кара-Доруумну истеп, ынаар барып болбас. "Адыг ында олчазының чоогунда кедеп чыдар болдур ийин" — деп, алдын уургайының баштаар чериниң даргазы Оюн Темир-оол чугаалааш, боолуг

ийи кижиден маңаа эkkээп, адыгны кедедир апаар, деп шиит-пирледи. Алдын уургайының аңчылары карабин бооларлыг: Зубарев, Коновалов ийи кижии истеп кээрге, Кара-Доругнуң мөчүзүн кончуг улуг адыг шивилер аразынга сөөртүп аппаргаш, чиңгис-биле хөмгөш, чудуктар-биле базырып каан болган-дыр. Ийи аңчы аңаа чажыт оңгу кылгаш, кедеп турупканнар. Адыг ийи хонукта келбээн. Аът сеги чылыг хүнге хөөрөп, чыт-бузу хөлчөк апарган, үшкү дүнезинде тулган улуг даг иргек моорлап келгөш, хөмгөн олчазын чазарлап эгелей бээр орта, кедээн аңчылар ийи боо-биле дааштапкаш, даялап кааннар.

Алдын уургайы ынчан, алдын тывыжының кол даяныр күжү болуп турган аъттарындан ынчаар чарылган. Алдынны ынчан ажык оңгар каскаш, удур шүүрөп тывар бир улуг артель Үттүг-Дашка турган... Алдын тыварда, баштай херек чок сай, довракты арыглап аштаар болгай. Ол хөй довракты алдын уургайының аъттары таратайка дээр ыяш тергелерге сөөртүп чайладып турган. Аъттарын ышкынгаш ол артель ажыл чок турупкан... Алдын уургайының баштаар чери доп-дораан хемчег алгаш, Каа-Хем кожууннуң старовертеринден сес аътты садып эккелгөш, алдын тывыжын уламчылап эгелээн. Мен хайыралыг Кара-Доруумдан чарылган соомда, аът-биле ажылдаарындан үнгөш, тускай херексел-биле алдын шинчилеп тывар ажылче шилчий берген мен.

ДЕМИР-ҮЖҮҮҢЕР ИЛБИЛИГ БОЛЗУН, ЭШТЕРИМ!

Үе. Кайгамчык дүргөн эртип тур. Үе бистиң чогаалчы нүүрүвүстү төөгүнүң, чоннун мурнунга нүүртештирип, шылгап тур.

Бурунгу мифтер, хам чогаалдарын өттүр тыва кижиниң сеткил-сагыжының байлаан, тывызыын, ооң Октаргай, Чер-биле мөңгө харылзаазын Монгуш Борахович Кенин-Лопсан дег, бүгү назыда чүгө-даа торулбайн, ону камгалап, делегей чогаалынче болгаш эртем төптеринче делгередип үндүргөн киж бистиң аравыста кымыл?.. Болар болза, хөй үелерни өттүр көөр философ, төөгүчү чогаалчы-дыр. Токаның 100 чыл оюнга огулуг сөстү сөглээн киж база бо-дур. "Буян-Бадыргы" ийи улуг баштыңчыны чон, үе мурнунга нүүртештирип, авторнуң ырак көөр билдизи-биле даңы адып келген чаа вектиң шииткекчи түңнелин элдээрткен боттуг роман-дыр. Кызыл шуурганнның эзиминге алыскаш, хөй-хөй кижилерниң бажынга олуруп, Токаның үүлгеткен бачыттарын ооң бодунуң-на бижээн документалдыг чогаалдары-биле нүүртештир сойгалааны -- чогаалдың чондан үнгөн чаңгызы болур.

100 чыл... Бо төөгүлүг амыдыралга, ооң алдын тептеринге улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының ады база кирген. Романнар, шиилери, хөй-хөй уян шүлүк чогаалдары шын үнелелди алган-дыр, чазак, президент ону ол хире деткээн болганда, ооң чогаалчы эш-өөрлери бистерге база муңмуң номчукчуларга өөрүнчүг, чоргааранчыг-дыр.

Февраль 5-те мугур 70 харлаан эживис Чамыяң Көк-оол Топуевичиге силер бүгүдениң мурнуңардан изиг байырым чедирип олур мен! Ооң амыдыралчы солун тоожуларының бирээзи "Кыштагда чырык" Москвага парлаттынып, бүгү Эвилелче тараан. Хоочун башкы чогаалчы ам "Дошкун Допул..." деп чаа романны бижип дооскан.

Март 1-де сураглыг проза чогаалчызы Донгак Эдуард Лүндүпович 60 харлап турар. "Эрги хонаштар", "Сыын чады" деп романнарның, "Бүрөн ховунуң чажыды", "Салымының шаажызы", "Эрлик оран четкеш келдим" деп тоожуларның база элээн каш шиилерниң автору.

Бо ийи юбиярларның чогаалдары болгаш аңаа үнелел чүүлдер дараазында сеткүүлге парлаттынар.

Чаа үнүп келген Чылан чылы-биле үстүнде адаан эштеримге эки кадыкшылды күзеп, демир-үжүүңер илбилиг болзун деп алгап-йөрээп олур мен.

Сеткүүлдүң кол редактору Куулар Черлиг-оол.
19.02.2001.

ДОПЧУЗУ

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ. Дирде-макдо. (Шии).....	3
МОНГУШ ЭРГЕП. Буурул кежеге.....	40
МААДЫР-ООЛ ХОВАЛЫГ. Ыт угааны (Чечен чугаа).....	49
КУУЛАР ЧЕРЛИГ-ООЛ. Хөгжүмнүң сүлдеси (Тоожудан үзүндү)	54
ӨӨЛЕТ ЧИҢМИТ. Арзылаңны арга-биле.....	59
Дөрт өөрүшкү (чечен чугаалар).....	61
СЕРГЕЙ МОНГУШ. Кадайымның үнелели (Баштакчугаа).....	63
КУШАА МОНГУШ. Шом-шумче аян-чорук.....	64
ООЛЧУГАШ КАРА-ООЛ. Уургайда кырза.....	68
Хооргал иштинде молдурга.....	69
ООРЖАК БЕЛЕК-ООЛ. Кичээл үскеним.....	70

БОГДА ШАЖЫН НОМНАЛЫ, СУЗУК-ЧҮДҮЛГЕ

ЛОПСАН ТУПТЕН КЕШПИ. Намналым сүүзүнү.....	73
Сургаалдар. (Очул. М.Чочагар).....	75
ГЕШЕ ЛОДОЙ РИНПОЧЕ. Араганы ижерге ооң хоразы (Очул. М.Чочагар).....	77

ШҮЛҮК ЧОГААЛЫ

ОЛЕГ СУВАКПИТ. Чуртум турда.....	78
ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ. Сарынналып орар дижик.....	80
“Коштуг тебе аштап-суксааш...”.....	80
Мөчээн кижиниң чугаазы.....	80
“Шүлүкчү эр бурганнааже...”, “Үнер-кирер уун тыппайн, дошка моңнап”.....	81
“Камгамчыктыг эки кижини чурттап чораан...”.....	82
САЛЧАК МОЛДУРГА. Шуурган төлү.....	82
ЭДУАРД МИЖИТ. Чараш чүүл.....	84
Чүгө.....	85
Көрүш көзү.....	86
Серенада.....	87
Хуулушкун.....	88
Хосталга.....	89
Туруг.....	90
Бөлүк газельдерден.....	90
Дөрттээн шүлүктерден.....	91
НИКОЛАЙ КУУЛАР. Хат.....	92
“Бодал ойну — ырак челээш”.....	93
АРТЫК ХОВАЛЫГ. Бодалдарым — Тыва черим.....	94
“Өскелерниң четпестерин адап-сурап”.....	95

ВЛАДИМИР КАРА-САЛ. Йөрээл.....	95
Ава биле Төрээн чер.....	96
Чеде бээр мен.....	96
СААЯ МАЙНАК. Үштээн одуруглар.....	97
МОТОРК ТИРЧИН. Хөрөңгиниң хөктүг төлү.....	98
Туураан мөге бирээзи-дир.....	98
Ийи ужурал.....	99
АЛДЫН-ООЛ МОНГУШ. Яла.....	100
УЛЬЯНА КУУЛАР. Авамга.....	100
Сагыш.....	101
ВЛАДИМИР ТАРГЫН. Хадыңнарга човадыр-ла.....	101
Ногаан ыяш назыны дег.....	102
Саарын чайып.....	102
Аш-ш... сээктер.....	103
БҮДҮП БОЛАТ-ООЛ. Дөрттээн шүлүктер.....	103
ОЛЧАТ-ООЛ МОНГУШ. Сени чаптааш.....	104
Айдыс ыжын шуудуп ор мен.....	105
Узамдыкпа уран чазым.....	105
"Көзенээмче харавайн көр, силиг си- рень".....	106
ЗОЯ ДОНГАК. Ам-даа, ам-даа чурттаксаам кээр!.....	106
Дөрттээн одуруглар.....	107
БАРХО ТӨМҮР. (Самагалдай) Билириң кай.....	108
Азапканың меге бе.....	108
Чоктай бээр мен.....	109
Кударалды.....	110
ВЛАДИМИР САРЫГ-ХАА. (Арыг-Үзүү) Суурум онза.....	111
Алдынай.....	112

АЙ-ЧЕЧЭЭ

(аныяк авторлар бөлүү)

ОЧУР ТАЙГАНА. Ынаныжын камнап арткан.....	112
Ийи орук.....	113
НИНА ЭРТИНЕ. Чылгычыга.....	113
Хархираа.....	114
Авам чурту — Ак-Хемим.....	114
ЭЛЬЗА ООРЖАК "Сарыг бүрү саарлып...".....	115
"Авам күжүр кызыл-дустаан".....	116
"Чүрээм меңээ чагыртпас-тыр".....	116
"Чуртталгаңга".....	116
МОНГУШ САЙЛЫК. "Медээредир ижип алган".....	117
"Болзунам че, чежеге дээр...".....	118
"Хөлбең ногаан бүрү-сиген оңуп кал- ган".....	118

"Канчаарга-даа мөңгө чаяп кагган эвес".....	118
АЙЛАНА ХУМБУН. Качык чуртум.....	119
"Суур кыды хемчигештиң унун дур- гаар".....	119
ШОНЧАЛАЙ ЧҮЛДҮМ-ООЛ "Ийи караң шолбан дег чы- ры".....	120
ЧАЯНА ШИЛОВА. Чажыдым-дыр.....	120
Эсти берди.....	120
АЙЛАҢМАА ХЕРТЕК. "Сеткилиңниң сүт дег чаагай сүүзүн сөңү".....	121
"Ээремчиктиң аргып алган четкизи".....	121
Ие чүрээ.....	121

СИНГЕЛ, СИНЬЦЗЯН ТЫВАЛАРЫ

ДАРМЫШ оглу БАЛЖИНИЯМ. Аңчы ыры.....	122
Тарбаганчы күзели.....	122
Тывызык.....	122
Шагаада оваага айтыр сөс (алгыш).....	122
Одуруктар.....	124
"Балжиниям-биле чугаа".....	126

СЕНГЕЛ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ЫРЫЗЫ

МЕН ТЫВА МЕН.....	126
СИНЬЦЗЯН ТЫВАЛАРЫНЫҢ ЫРЫЗЫ.....	127

ДЕЛЕГЕЙ КЛАССИКТЕРИ

ОМАР ХАЙЯМ. Рубаилер. (Очул. Б. Казырыкпай).....	128
ЗЕБУННИСА. Рубаилер (Очул. С.Комбу).....	130
"О, чедип кээп көр, дыдырашпай".....	130
"Эрээ-хинчек, түрегделди көрбээн ки- жи".....	131
"Лейлиге хевир-дүрзүм дөмейлеш- кен".....	131
САПФО. Бурган-биле, кежик болуп, дөмей кижиге, (Очул. С.Комбу).....	132

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛGAZY

ДОРЖУ КУУЛАР. Баштайгы шенелделер (Н.Сереноттун "Төнчү	
--	--

чок ынакшыл" деп номунга литературлуг сайгарылга).....	133
САЙЛЫКМАА КОМБУ. "Аңгыр куштуң үнү-ле мен".....	136
"Сеткил-чүрээм аялгазын бижип көрейн" (Саая Майнактың шүлүктеринге сайгарыл- га).....	138

НОМ САҢЫ. ЧАА НОМНАР ДОПЧУЛАЛЫ

СЕМЕН ОЮН. (И.Бадра "Арзылаң күдерек".....	141
"Кайгал".....	143
"Төрээн чурттан ыракта".....	144

САКТЫЫШКЫННАР, ЧҮҮЛДЕР

ГАЛИНА МОНГУШ. Тыва аттар кайыын тывылга- ныл?.....	146
Он ийи айның шынар демдектери.....	147
БОРИС ЧЮДЮК. Дуңмам дугайында сактыышкын.....	149
ВИКТОР САГААН-ООЛ. Алдынчы Кара-Доруум (сактыыш- кын).....	152

УЛУГ-ХЕМ № 1, 2001

Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей РТ.

Главный редактор Ч.Ч.Куулар
Редактор издания Ч.Ч.Куулар, С.С.Комбу
Художественный редактор В.Донгак

Сдано в набор 22.01.2001. Подписано в печать 20.02.2001,
Формат 60х84 1/16.

Бумага типографская № 2. Гарнитура Валтика Тува.
Печать офсетная. Физ печ. л. 10. Цена договорная.
Заказ № 286. Тираж 600.

Редакция журнала "Улуг-Хем",
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Госкомитета РТ по печати и информации,
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

